

9

КИЇВ-1986

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЄТЕ:

- Концепція прискорення соціально-економічного розвитку і питання ідеологічної роботи
- Політичні взаємини Києва і Новгороду в XII ст.
- Порушення США принципів Хельсінкі у справі радянсько-американського культурного обміну

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносов, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції
252001 Київ, 1, вул. Кірова, 4
Телефони 29 14 66, 28 52 34

Наукові редактори

доктор іст. наук М. В. Коваль,
канд. іст. наук О. Ю. Гаврилюк

Художній редактор Н. М. Абрамова

Технічні редактори Л. Б. Молдаванська, О. В. Дивуля

Коректор Л. О. Пляшкова

Здано до набору 14.07.86. Підп. до друку 25.08.86. БФ 32994. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл.-вид. арк. 16,31. Тираж 2600 пр. Зам. 0-93.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкінга», 252030, Київ 30, вул. Леніна, 19.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 9 (306), сентябрь, 1986. Институт истории Академии наук Украинской ССР, Институт истории партии при ЦК Компартии Украины — филиал Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно (на украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4. Журнальное производство РПО «Полиграфкинга». 252030 Киев 30, ул. Ленина, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 9 (306)

ВЕРЕСЕНЬ

1986

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

XXVII з'їзд КПРС.

Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Кравчук Л. М. Концепція прискорення соціально-економічного розвитку і питання ідеологічної роботи 5

* * *

Котляр М. Ф. Політичні взаємини Києва і Повгорода в XII ст. 19
Майданик О. І., Ткаченко В. М. Порухення США принципів Хельсінкі у справі радянсько-американського культурного обміну 30

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Серищев Я. М. Діяльність Комуністичної партії по розвитку творчої активності молоді в 60-ті — 70-ті рр. 42
Пінчук Ю. А. Висвітлення радянськими істориками ролі народних мас у возз'єднанні України з Росією 50

ПОВІДОМЛЕННЯ

Питання історичного краєзнавства

Бородій М. К. (*Боярка*). Сторінки історії населених пунктів Кіровоградщини 58

* * *

Присяжний М. С. (*Ростов-на-Дону*). Діяльність політorganів Першої кінної армії серед населення (квітень 1920 р. — травень 1921 р.) 65
Скакун Ю. В. (*Запоріжжя*). З історії скликання V (Лондонського) з'їзду партії 71
Кізнченко В. І., Ткачук А. П. (*Сімферополь*). До історії харківських курсів для робітників 77
Васюта І. К. (*Івано-Франківськ*). Робітничо-селянський союз у народному фронті в Західній Україні (1935—1939 рр.) 83

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Калинков Ю. Л. Зростання добробуту трудящих країн — членів РЕВ в умовах соціалістичної економічної інтеграції (70-ті — 80-ті роки) 94
Татолі Т. В. Солідарність болгарських трудящих з боротьбою народних мас Росії проти самодержавства в період революції 1905—1907 рр. 101

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Кузнєцов В. О. (<i>Донецьк</i>). Лекторська майстерність В. І. Леніна (Дослідження «Доповіді про революцію 1905 року»)	108
--	-----

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Дудник І. О. Державний історичний музей Української РСР	114
Кот С. І. З історії охорони пам'яток на Чернігівщині (1917—1927 рр.)	123

НАШ КАЛЕНДАР

Дзюба О. М. До 400-річчя з часу заснування на Україні першого братства	132
--	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Кравчук М. І. Актуальне дослідження з проблем Великої Вітчизняної війни	137
Варгатюк П. Л. Історія України на сторінках більшовицької преси	138
Трощинський В. П. Поглиблення кризи зарубіжних українських буржуазно-націоналістичних угруповань	141
Малиновський М. О. (<i>Харків</i>). Правда історії та безсилля фальсифікаторів	143

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Забарко Б. М. Науково-теоретична конференція «XXVII з'їзд КПРС про актуальні проблеми світового розвитку»	146
Кулинич І. М. Міжнародна конференція істориків СРСР і НДР	147
Павленко В. В. II Міжнародний конгрес болгаристів	148
Польовий Л. П. Історико-партійні аспекти концепції прискорення соціально-економічного розвитку країни: історичний досвід, проблеми, деякі завдання	149
Асатуров С. К. Молоді суспільствознавці — 50-річчю Інституту історії АН УРСР	154
Терентьєва Н. О. Вчена із США у Києві	155
Теми дисертацій і монографій	156
<u>Скаба Андрій Данилович</u>	159

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVII съезд КПСС.

Актуальные проблемы коммунистического строительства

- Кравчук Л. М. Концепция ускорения социально-экономического развития и вопросы идеологической работы 5

* * *

- Котляр И. Ф. Политические отношения Киева и Новгорода в XII ст. 19
Майданик А. И., Ткаченко В. Н. Нарушение США принципов Хельсинки в деле советско-американского культурного обмена 30

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Серищев Я. М. Деятельность Коммунистической партии по развитию творческой активности молодежи в 60-е — 70-е гг. 42
Пинчук Ю. А. Освещение советскими историками роли народных масс в воссоединении Украины с Россией 50

СООБЩЕНИЯ

Вопросы исторического краеведения

- Бородий Н. К. (*Боярка*). Страницы истории населенных пунктов Кировоградщины 58

* * *

- Присяжный Н. С. (*Ростов-на-Дону*). Деятельность политорганов Первой конной армии среди населения (апрель 1920 г. — май 1921 г.) 65
Скакун Ю. В. (*Запорожье*). Из истории созыва V (Лондонского) съезда партии Кизченко В. И., Ткачук А. П. (*Симферополь*). К истории харьковских курсов для рабочих 77
Васюта И. К. (*Ивано-Франковск*). Рабоче-крестьянский союз в народном фронте в Западной Украине (1935—1939 гг.) 83

Трибуна молодого автора

- Калинков Ю. Л. Рост благосостояния трудящихся стран — членов СЭВ в условиях социалистической экономической интеграции (70-е — 80-е годы) 94
Татоли Т. В. Солидарность болгарских трудящихся с борьбой народных масс России против самодержавия в период революции 1905—1907 гг. 101

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Кузнецов В. А. (*Донецк*). Лекторское мастерство В. И. Ленина (Исследование «Доклада о революции 1905 года») 108

ПАМЯТНИКИ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ

- Дудник И. Е. Государственный исторический музей Украинской ССР 114
Кот С. И. Из истории охраны памятников на Черниговщине (1917—1927 гг.) 123

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Дзюба Е. Н. К 400-летию со времени основания на Украине первого братства 132

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Кравчук М. И. Актуальное исследование по проблемам Великой Отечественной войны	137
Варгатюк П. Л. История Украины на страницах большевистской прессы	138
Трощинский В. П. Углубление кризиса зарубежных украинских буржуазно-националистических группировок	141
Малиновский М. А. (Харьков). Правда истории и бессилie фальсификаторов	143

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Забарко Б. М. Научно-теоретическая конференция «XXVII съезд КПСС об актуальных проблемах мирового развития»	146
Кулинич И. М. Международная конференция историков СССР и ГДР	147
Павленко В. В. II Международный конгресс болгаристов	148
Полевой Л. П. Историко-партийные аспекты концепции ускорения социально-экономического развития страны: исторический опыт, проблемы, некоторые задачи	149
Асатуров С. К. Молодые обществоведы — 50-летию Института истории АН УССР	154
Терентьева Н. А. Ученая из США в Киеве	155
Темы диссертаций и монографий	156
<u>Скаба Андрей Данилович</u>	159

XXVII з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Л. М. КРАВЧУК,
зав. відділом пропаганди і агітації ЦК Компартії України

КОНЦЕПЦІЯ ПРИСКОРЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ І ПИТАННЯ ІДЕОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ

Грунтовно і глибоко проаналізувавши пройдений нашою країною шлях, досягнуті на ньому успіхи та упущення, XXVII з'їзд КПРС виробив розгорнуту концепцію прискорення соціально-економічного розвитку суспільства і досягнення на цій основі його нового якісного стану. Ця концепція пронизує стратегічні настанови партії в усіх сферах нашого життя.

Визначаючи шляхи прискорення суспільного прогресу, КПРС орієнтує трудящих на приведення в дію всіх резервів, на розвиток ініціативи, живої творчості мас, на максимальне використання людського фактора через добре продуману економічну стратегію, сильну соціальну політику і цілеспрямовану ідейно-виховну роботу, взяті в їх нерозривній єдності.

Вимоги піднести ідеологічну діяльність на рівень програмних цілей удосконалення соціалізму, посилити її вплив на розв'язання проблем прискорення соціально-економічного розвитку країни висувують на перший план завдання дальшої поглибленої розробки всього комплексу питань, пов'язаних з підвищенням дієвості, ефективності ідейно-виховної роботи.

Науковий підхід до розгляду будь-якої проблеми передбачає вивчення її історії, аналіз того, як те чи інше явище виникло, як розвивалось, яких форм набувало.

Відомо, що основоположники марксизму-ленізму надавали величезного значення теоретичній, пропагандистській і агітаційній роботі. Створивши на основі матеріалістичного розуміння історії наукову теорію суспільного розвитку, К. Маркс і Ф. Енгельс висунули як першочергове завдання з'єднання робітничого руху з соціалізмом, революційним вченням. У праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» В. І. Ленін писав: «...Маркс всю ціну своєї теорії вбачав у тому, що вона «самою суттю своєю — теорія критична і революційна...» і що вона «...прямо ставить своїм завданням ...послужити таким чином пролетаріатові для того, щоб він якнайшвидше і якнайлегше покінчив з усякою експлуатацією... Завданням теорії, метою науки — прямо ставиться тут сприяння класові пригноблених в його економічній боротьбі, яка дійсно відбувається»¹. За словами В. І. Леніна, теоретична діяльність повинна «...сприяти розширенню руху, свідомому вибору засобів, прийомів і методів боротьби, здатних при найменшій затраті сил дати найбільші і найміцніші результати»².

Як наголошував Ф. Енгельс, аналізуючи проблеми і завдання німецького робітничого руху, його сила полягала в тому, що вперше боротьба велася «...планомірно в усіх трьох її напрямках, узгоджених і

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 1. — С. 317—318.

² Ленін В. І. Що відбувається в Росії // Там же. — Т. 9. — С. 198.

пов'язаних між собою: в теоретичному, політичному і практично-економічному (опір капіталістам)»³. Для того, щоб очолювати пролетарську боротьбу, писав далі Ф. Енгельс, потрібне подвоєне напруження сил у всіх її галузях та в агітації. «Обов'язок... полягатиме особливо в тому, щоб дедалі більше вивчати всі теоретичні питання, дедалі більше звільнятися від впливу традиційних фраз, що належать старому світоглядові, і завжди мати на увазі, що соціалізм, з того часу як він став наукою, вимагає, щоб до нього й ставились як до науки, тобто щоб його вивчали»⁴.

Розвиваючи ці положення, В. І. Ленін відзначав, що, «...коли завдання соціалістів зводиться до того, щоб бути ідейними керівниками пролетаріату...», необхідно забезпечити злиття теоретичної і практичної роботи в одну роботу, яку можна охарактеризувати словами: вивчати, пропагувати, організувати. «Не можна бути ідейним керівником без зазначеної вище теоретичної роботи, як не можна бути ним без того, щоб спрямовувати цю роботу за вимогами справи, без того, щоб пропагувати результати цієї теорії серед робітників і допомагати їх організації»⁵.

Ці положення марксистсько-ленінського вчення про суть, роль і завдання теоретичної, пропагандистської та агітаційної роботи в житті партії, всього суспільства є надійною методологічною основою для правильного розуміння суті ефективності ідейно-виховної діяльності та для вирішення питань, пов'язаних з підвищенням її результативності в сучасних умовах. Успішне розв'язання проблем ефективності ідеологічної діяльності можливе лише на основі розуміння її наріжних принципів — партійності і науковості, що виступають і як умови, і як показник результативності пропагандистської, агітаційної роботи. «...Партійність, — наголошував В. І. Ленін, — є в один і той же час і умова і показник політичного розвитку. Чим більше політично розвинені, освічені, свідомі дане населення або даний клас, тим вища, за загальним правилом, його партійність»⁶.

Розгляд питань, пов'язаних з ефективністю ідеологічної роботи, передбачає насамперед врахування складного діалектичного взаємозв'язку ідеологічної сфери з іншими галузями життя суспільства, зокрема впливу на її розвиток і функціонування матеріальних умов та економічних відносин. Водночас при аналізі зазначених питань не слід забувати про внутрішню структуру ідеологічної діяльності, специфіку її предмета, цілей і завдань, а отже, й способів вираження результативності теоретичної, пропагандистської та агітаційної роботи. Хоч матеріальні умови, економічні відносини і є визначальними, однак це, як відомо, не виключає відносної самостійності й наступності в розвитку самої ідеологічної сфери, без чого, за словами Ф. Енгельса, «...вона не була б ідеологією...»⁷.

Труднощі в розв'язанні проблеми ефективності ідеологічної роботи саме і полягають у складності осягнення історично мінливого механізму як взаємовідношень між структурами самої ідеологічної сфери, так і її взаємодії з іншими галузями людської життєдіяльності, що зумовлюється і ступенем розвинутої теоретичних поглядів, і мірою зрілості самої практики: матеріальних умов, економічних відносин, способу жит-

³ Енгельс Ф. Додаток до передмови 1870 р. до «Селянської війни в Німеччині» // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.—Т. 18.—С. 479—480.

⁴ Там же. — С. 480.

⁵ Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? (Відповідь на статті «Русского богатства» проти марксистів) // Повне збір. творів. — Т. 1. — С. 287.

⁶ Ленін В. І. Партії на виборах до районних дум Петрограда // Там же. — Т. 32. — С. 185.

⁷ Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 21. — С. 298.

тя тощо. Тому при аналізі цих проблем надзвичайно важливо спиратися на **діалектико-матеріалістичний метод марксизму**, який вимагає, «...щоб кожне положення розглядати тільки (α) історично; (β) тільки в зв'язку з іншими; (γ) тільки в зв'язку з конкретним досвідом історії»⁸. Саме **діалектико-матеріалістичний метод, конкретно-історичний підхід** дають ключ до правильного розгляду і розв'язання проблем ефективності, пошуку шляхів підвищення результативності ідеологічної роботи.

Доречно у зв'язку з цим звернутися до прикладів того, як основоположники марксизму-ленінізму, застосовуючи в своїй практиці діалектичний метод та конкретно-історичний підхід, розглядали й оцінювали явища ідеологічної сфери на різних етапах історії.

Характеризуючи ідеї Сен-Сімона, Фур'є, Оуена, які виникли в першій, нерозвинутій період боротьби між пролетаріатом і буржуазією, К. Маркс і Ф. Енгельс у «Маніфесті Комуністичної партії» підкреслили, що «значення критично-утопічного соціалізму і комунізму стоїть в оберненому відношенні до історичного розвитку. В міру того як розвивається і набирає дедалі визначеніших форм боротьба класів, це фантастичне прагнення піднятися над нею, це подолання її фантастичним способом втрачає всякий практичний смисл і всяке теоретичне виправдання. Через це, якщо засновники цих систем і були в багатьох відношеннях революційні, то їх учні завжди утворюють реакційні секти. Вони міцно тримаються за старі погляди своїх учителів, незважаючи на дальший історичний розвиток пролетаріату»⁹.

В. І. Ленін, виходячи з марксистського розуміння історичної місії пролетаріату — творця нового суспільства, першорядну увагу приділяв розвитку самосвідомості робітничого класу, озброєнню його передовою теорією, з'єднанню наукового соціалізму з робітничим рухом. Це передбачало, насамперед, розробку теорії, що ґрунтується на детальному і докладному вивченні російської історії і дійсності, яка повинна була дати відповідь на запити пролетаріату¹⁰.

Соціалістична робота російських соціал-демократів, говорив В. І. Ленін, полягає в пропаганді вчення наукового соціалізму, а «мірою успіху» ідеолога трудящих буде ступінь поширення серед них ідеалів наукового соціалізму¹¹.

Таким чином, результативність ідеологічної роботи В. І. Ленін розглядав конкретно-історично, в нерозривній єдності з її завданнями, що визначаються відповідно до потреб класової боротьби, з урахуванням ступеня розвинутої як форм останньої, так і самої ідеології, самосвідомості робітничого класу тощо, тобто у зв'язку з усією сукупністю суспільних явищ, конкретним історичним досвідом.

Саме такий підхід, як до постановки завдань, так і до оцінки результативності ідеологічної роботи, характерний для КПРС на всіх етапах її історії. Виходячи з конкретної обстановки, партія визначала безпосередні завдання теоретичної, пропагандистської, агітаційної роботи, що були водночас і методологічною основою критеріїв її ефективності.

Головною метою ідейно-виховної, агітаційно-пропагандистської діяльності партії в дожовтневий період був, насамперед, політичний розвиток пролетаріату, формування його класової самосвідомості. В. І. Ленін прямо вказував, що «...наша пропаганда і пропаганда всіх соціал-демократичних робітників є одним із визначників того, буде революція чи ні»¹².

⁸ Ленін В. І. Лист до І. Ф. Арманд // Повне збір. творів. — Т. 49. — С. 315.

⁹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 4. — С. 439.

¹⁰ Див.: Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? // Повне збір. творів. — Т. 1. — С. 286.

¹¹ Див.: Ленін В. І. Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве: (Відбиття марксизму в бурж. літературі) // Там же. — Т. 1. — С. 380.

¹² Ленін В. І. Платформа реформістів і платформа революційних соціал-демократів // Там же. — Т. 22. — С. 163.

У період громадянської війни найважливішим завданням партії була мобілізація сил на відсіч ворогові, на захист революції. Оцінюючи пізніше агітаційно-пропагандистську роботу того часу, В. І. Ленін прямо відзначив, що «шляхом агітації і пропаганди ми відняли у Антанти її власні війська»¹³.

Після громадянської війни партія зосередила зусилля на боротьбі з розрухою і голодом, поліпшенні економічного становища країни, соціалістичному будівництві. Перед пропагандою і агітацією стояло завдання мобілізувати трудящих на господарське будівництво, а отже, й добитися дальших успіхів у політичній освіті мас. В той час результативність цієї роботи В. І. Ленін пов'язував з поліпшенням народного господарства¹⁴.

Конкретний підхід до постановки завдань перед пропагандою та агітацією простежується і в роки Великої Вітчизняної війни, і в післявоєнний період відбудови народного господарства.

Завдання виховної роботи в сучасних умовах не можна зрозуміти поза її зв'язком з настановою XXVII з'їзду КПРС на прискорення соціально-економічного розвитку країни. Концепція прискорення є стрижнем усіх документів, затверджених найвищим партійним форумом. Це — їх найважливіша загальна об'єднуюча риса. Саме концепція прискорення дає ключ до розуміння суті проблем, що постали перед нашим суспільством, до вироблення шляхів і методів їх розв'язання. «КПРС вважає, — підкреслюється в новій редакції партійної Програми, — що в сучасних внутрішніх і міжнародних умовах усебічний прогрес радянського суспільства, його поступальний рух до комунізму можуть і повинні бути забезпечені на шляхах прискорення соціально-економічного розвитку країни»¹⁵.

Зрозуміло, що з цим стратегічним курсом, який став суттю, основним змістом діяльності партії і народу, нерозривно пов'язані й програмні настанови в ідеологічній роботі. Прискорення нашого просування вперед у всіх сферах суспільного життя, на всіх ділянках роботи, у розв'язанні великих і малих справ — ось та основоположна ідея, яка повинна повсюдно стати політичним лозунгом дня.

У зв'язку з необхідністю пропаганди цього курсу перед працівниками ідеологічного фронту постали такі питання: «Що слід зрозуміти під прискоренням соціально-економічного розвитку країни?», «Які акценти в ідеологічній, пропагандистській роботі мають бути сьогодні головними?». Особливо хвилюють вони ідеологічний актив. Не можна не бачити, що окремі пропагандисти, лектори, політінформатори часом спрощено, поверхово розкривають зміст стратегії прискорення. Не претендуючи на всебічний розгляд зазначених питань, вважаємо за корисне звернути увагу ідеологічних кадрів на деякі важливі положення теоретичного і практичного плану.

Тут доцільно ще раз нагадати причини, які спонукали нашу партію взяти курс на істотне прискорення економічного і соціального розвитку країни. В процесі ідеологічної, пропагандистської роботи важливо роз'яснювати, що постановка цього стратегічного завдання має глибокі підстави. Вона зумовлена як внутрішніми потребами життя радянського суспільства, так і зовнішніми обставинами. Роз'яснення і пропаганда стратегічного курсу партії диктують необхідність масштабного і разом з тим реалістичного, зваженого підходу до оцінки підсумків соціально-економічного розвитку країни. Все, чого досяг радянський народ, треба чітко уявляти і відповідно розкривати в ідеологічній роботі. Про шлях,

¹³ Ленін В. І. Промова на безпартійній конференції Благуюшо-Лефортовського району 9 лютого 1920 р.: Газ. звіт // Там же. — Т. 40. — С. 121.

¹⁴ Див.: Ленін В. І. Нова економічна політика і завдання політосвіт: Доп. на II Всерос. з'їзді політосвіт 17 жовт. 1921 р. // Там же. — Т. 44. — С. 166.

¹⁵ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 166.

пройдений нашою країною, слід говорити не «вбачливим тоном», а на повний голос. Бо тут нам є що сказати людям.

Чверть століття минуло відтоді, коли було прийнято третю Програму КПРС. За цей період радянський народ досяг великих успіхів у нарощуванні продуктивних сил, удосконаленні економічних і соціальних відносин, поглибленні соціалістичної демократії, у розвитку науки і культури, формуванні нової людини. Так, національний дохід зріс майже в 4 рази, промислове виробництво — у 5, сільськогосподарське — в 1,7 раза. За минулі роки продуктивність суспільної праці підвищилася в 3,2 раза. Суспільні фонди споживання зросли більш як у 5 разів, а реальні доходи на душу населення — в 2,6 раза. Здійснено перехід до загальної середньої освіти молоді. Вчетверо збільшилася кількість осіб, які закінчили вищі навчальні заклади¹⁶.

І все ж партія виходить з того, що, незважаючи на досягнуті успіхи в економічній і соціальній сферах, у 70-і — на початку 80-х років у розвитку країни дали про себе знати певні несприятливі тенденції й труднощі. Значною мірою вони пов'язані з тим, що не було вчасно і належно оцінено зміни економічної ситуації, необхідність глибоких зрушень у всіх сферах життя, не виявлялося наполегливості при їх здійсненні. Так, незважаючи на те, що про перенесення центру ваги на інтенсивні фактори економічного зростання говорилося протягом багатьох років, заходи, які для цього вживалися, відзначалися половинчистістю й непослідовністю. Не було виявлено потрібної наполегливості в перебудові самої психології господарської діяльності.

Внаслідок усього цього економіка за інерцією продовжувала розвиватися переважно екстенсивним шляхом, орієнтуючись на включення у виробництво додаткових матеріальних і трудових ресурсів. Темпи її зростання почали знижуватися. Якщо в 60-і роки середньорічний приріст національного доходу в нашій країні становив 7—8% то в 70-і — 4,6%, а в одинадцятій п'ятирічці — 3,1%. Знижувалися й темпи зростання продуктивності праці. Як наслідок виникла невідповідність між суспільними потребами і досягнутим рівнем виробництва.

Зниження темпів зростання — найочевидніший сигнал про наявність в економіці серйозних проблем. А тому перед партією, всім народом гостро постало завдання подолати негативні тенденції в розвитку народного господарства, круто повернути справу на краще. Інший підхід виключений: досягнення програмних цілей, насамперед у галузі підвищення добробуту народу, вимагає забезпечення високих темпів підвищення ефективності виробництва.

Важливою внутрішньою причиною розробки концепції прискорення є потреба в коштах для технічного переозброєння народного господарства, перебудови його структури з переважним розвитком галузей, які визначають науково-технічний прогрес. Досить сказати, що тільки в дванадцятій п'ятирічці на реконструкцію і технічне переозброєння виробництва планується направити понад 200 млрд. крб.¹⁷ Це більше, ніж за дві попередні п'ятирічки, разом узяті. Звичайно, згодом ці затрати багаторазово окупляться, але нести їх необхідно сьогодні.

До першочергових завдань належить також розв'язання продовольчої проблеми. Хоч тут і намітився певний рух уперед, все ж відставання аграрного сектора долається ще повільно. Потрібен рішучий перелом з тим, щоб уже в нинішній п'ятирічці помітно поліпшити постачання населенню продовольства.

Однак усе це лише один бік проблеми. Другий же полягає в тому, що необхідність прискореного прогресу радянського суспільства, поряд з внутрішніми потребами, зумовлений і серйозними зовнішніми обставинами. Ще В. І. Ленін підкреслював, що головний свій вплив на світо-

¹⁶ Там же. — С. 26.

¹⁷ Там же. — С. 30.

вий розвиток соціалізм справляє своєю господарською політикою¹⁸. Зрозуміло, що цей вплив тим значніший, чим вагомішими будуть наші досягнення, чим повніше ми будемо використовувати переваги соціалістичного суспільного ладу, нагромаджений економічний потенціал.

Необхідність прискорення соціально-економічного прогресу країни зумовлена також історичним змаганням між соціалізмом і капіталізмом, у зв'язку з чим особливо важливим є пріоритетний розвиток тих галузей, які забезпечують економічну незалежність на ключових напрямках. Це підвищить надійність і стабільність усього нашого економічного зростання.

Природно, що й агресивна політика імперіалізму змушує СРСР зміцнювати свою оборонну могутність. Як відомо, наша країна запропонувала почати з 1986 р. здійснення програми звільнення людства від страху перед ядерною катастрофою. «На зміну нав'язаному мілітаризмом принципу — озброєння замість розвитку, — підкреслено в Заяві Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова, — повинен прийти зворотний порядок речей — роззброєння для розвитку»¹⁹. Багато що тут залежатиме від політики, готовності до роззброєння імперіалістичних держав, і насамперед США. Сьогодні ж надзвичайно важливим історичним завданням партії, Радянської держави є не допустити воєнно-стратегічної переваги над нами, захистити завоювання соціалізму, відвернути ядерну війну.

Із сказаного випливає, що проблема прискорення соціально-економічного розвитку країни має для нашого суспільства першорядне значення і в соціально-політичному, і в економічному, і в міжнародному плані. Це питання поставлено самим життям, від його успішного розв'язання залежить історична доля соціалізму і миру.

Всебічне і глибоке роз'яснення трудящим причин, які зумовлюють необхідність прискорення соціально-економічного прогресу країни — важливий обов'язок працівників ідеологічного фронту. Але це, безумовно, тільки перший крок на шляху пропагандистського забезпечення цього стратегічного завдання. Наступні кроки пов'язані із з'ясуванням змісту, характерних особливостей самої концепції прискорення, з одного боку, та розкриттям найважливіших умов, підойм і засобів, які дають змогу забезпечити відповідне прискорення, — з другого.

На що тут треба звернути особливу увагу в концептуальному плані? Сам зміст поняття «прискорення» досить місткий. Відомо, що прискорений розвиток у соціально-економічному житті дістає свій вияв насамперед у підвищенні темпів зростання матеріального виробництва, в усвідомленому, цілеспрямованому внесенні на цій основі позитивних змін у функціонування й розвиток усього суспільного організму. Таким чином, суть формули прискорення в тому, що визначальною стає тенденція планомірного, динамічного наростання позитивних результатів у розвитку суспільства на базі реалізації досягнутої економічної, соціально-політичної і духовно-культурної зрілості, переваг соціалізму як цивілізації нового типу. При цьому подолання негативних явищ, низьких темпів зростання, їх підвищення — вузловий момент змісту прискорення. «Сьогодні першочергове завдання партії, всього народу, — сказано в Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові партії, — рішуче переломити несприятливі тенденції в розвитку економіки, надати їй належного динамізму, відкрити простір ініціативі і творчості мас, справді революційним перетворенням»²⁰.

У цьому зв'язку важливо підкреслити, що за вихідний пункт розробки концепції прискорення взято лєнінську думку про те, що «у фан-

¹⁸ Див.: Лєнін В. І. Промова при закритті конференції 28 травня: Х Всерос. конф. РКП(б) 26—28 трав. 1921 р. // Повне зібр. творів. — Т. 43. — С. 316.

¹⁹ Заява Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова // Під прапором лєнінізму. — 1986. — № 3. — С. 9.

²⁰ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 28.

тастичну швидкість яких би то не було змін у нас ніхто не повірить, але зате в швидкість дійсню, в швидкість, у порівнянні з будь-яким періодом історичного розвитку..., якщо рухом керує справді революційна партія, в таку швидкість ми віримо і такої швидкості ми що б то не стало доб'ємося»²¹. КПРС виходить з того, що стратегія прискорення повинна здійснюватися як науково обгрунтована програма дій, спрямована на якісне перетворення всіх сторін життя нашого суспільства. Така основоположна настанова містить у собі ряд характерних особливостей, які необхідно враховувати в процесі ідеологічної, пропагандистської роботи в масах. Серед них слід відзначити:

Перше. Передбачається забезпечити вирішальний поворот у суспільному розвитку, здійснити перетворення справді історичного масштабу. Якщо брати рубіж 2000 р., то цей стрибок за основними показниками повинен знайти вияв у подвоєнні виробничого потенціалу країни з урахуванням його якісного оновлення; у збільшенні обсягів промислового виробництва і національного доходу в два рази; у підвищенні продуктивності суспільної праці в 2,3—2,5 рази. Вирішальною умовою виконання цих завдань, як підкреслено в новій редакції Програми КПРС, є докорінне оновлення матеріально-технічної бази суспільства на основі досягнень науково-технічної революції²². При цьому важливо виявити і привести в дію резерви не одноразові, а постійно відновлювані, і притому такі, які можуть дати не часткове, а кардинальне прискорення соціально-економічного розвитку.

Друге. Принципова особливість прискорення на сучасному етапі порівняно з попередніми періодами полягає в різному вихідному рівні і методах розвитку народного господарства. Нині Радянський Союз, як ніколи, має потужний економічний, культурний та оборонний потенціал, багатомільйонну армію висококваліфікованих кадрів. Не треба складних підрахунків, щоб переконатися, що один процент приросту обсягів виробництва в нинішній п'ятирічці буде майже втричі вагоміший, ніж у восьмій. Тоді, наприклад, один процент приросту національного доходу становив 2 млрд. крб., а в дванадцятій п'ятирічці він дорівнюватиме близько 5,7 млрд. крб. У промисловості показник абсолютного «наповнення» кожного процента становить відповідно 2,3 і 8,0 млрд. крб.

Слід підкреслити й те, що, коли раніше в розвитку країни переважав екстенсивний шлях, то тепер у центр усієї роботи поставлено всебічну інтенсифікацію соціально-економічних процесів. У зв'язку з цим належить здійснити відповідний крутий поворот виробництва, переорієнтувати кожне підприємство, кожну галузь на повне й першочергове використання якісних факторів розвитку. Таким чином, йдеться про перехід до нової якості самого економічного зростання. Ось чому і в ідеологічній роботі треба робити акцент на новому підході до оцінки цього зростання — з точки зору високих кінцевих результатів, якісно нових критеріїв праці.

Третє. Стратегія прискорення відзначається наступністю головних теоретичних і політичних настанов партії, послідовністю в реалізації курсу на дальший динамічний розвиток країни. Треба, однак, враховувати, що наступність ніякою мірою не означає сліпого копіювання, повторення. Вона обов'язково передбачає творче переосмислення досвіду минулого. Неодмінний поступовий рух уперед на основі використання нагромадженого досвіду, утвердження і розвиток позитивних рис та властивостей, виявлення і розв'язання нових проблем, усунення всього того, що заважає розвитку, — і є наступність у лєнінському розумінні цього слова. Марксизм учить: своєчасне розв'язання суперечностей суспільного розвитку — надзвичайно важлива умова, засіб і джерело вдосконалення всіх сфер соціалістичного суспільства.

²¹ Ленін В. І. Промова на IV сесії ВЦВК ІХ скликання 31 жовтня 1922 р. // Повне збір. творів. — Т. 45. — С. 235.

²² Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 166.

Четверте. Концепція прискорення передбачає широкий, комплексний характер соціально-економічного прогресу. Однак це зовсім не означає розвитку строго «порівну» кожної із сторін суспільного життя. Безумовно, висунуте партією завдання динамічного зростання країни вимагає насамперед глибоких зрушень у вирішальній сфері людської діяльності — економіці, де закладається фундамент усього суспільного прогресу. Але при цьому не слід забувати, що суспільство являє собою складний соціальний організм, усі сторони якого тісно пов'язані.

Наполегливо утверджувати динамізм як спосіб життя, норму буття — саме так ставиться сьогодні питання. Динамізм суспільного розвитку — це і швидкість перебігу соціальних процесів: стрімкі зміни в соціальній структурі населення, зростання його соціальної і територіальної мобільності, підвищення вимог до оновлення знань, до професійної підготовки працівників та ін. Ось чому КПРС і націлює партійні, господарські, профспілкові організації на взаємозумовлений динамічний розвиток економічної, соціальної, політичної і духовної сфер життя.

І, нарешті, **п'яте.** Характерною особливістю стратегії прискорення є те, що вона передбачає значне зростання ролі людського фактора. У даному разі йдеться не тільки про професійно-кваліфікаційні якості працівника. Тут слід враховувати цілу сукупність ідейних, моральних, культурних, організаційних компонентів творчої діяльності особи. Головне при цьому — здійснити психологічну перебудову, виробити бажання і вміння мислити і працювати по-новому. «Переконати широкі верстви трудящих у правильності обраного шляху, зацікавити їх морально і матеріально, перебудувати психологію кадрів, — говориться в Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові партії, — найважливіші умови прискорення нашого зростання»²³. Розв'язанню цих завдань у сучасних умовах повинна бути підпорядкована активізація всієї системи політичних, громадських та ідеологічних інститутів. Бо чим складніші і масштабніші соціально-економічні перетворення, тим важливіша широка, діяльна участь мас у їх здійсненні.

Глибоке і всебічне роз'яснення засобами партійної пропаганди всіх цих положень повинно органічно поєднуватися з розкриттям найвищого змісту концепції прискорення. Як відомо, наша партія вбачає його в тому, щоб забезпечити піднесення народного добробуту на новий якісний рівень, збагачувати духовний світ радянських людей, створювати сприятливі умови для вільного всебічного розвитку особи. Підвищення добробуту народу, поліпшення всіх сторін його життя — мета і водночас важливий засіб прискорення соціально-економічного розвитку суспільства.

Орієнтуючись на значне зростання народного добробуту, партія твердо заявляє про своє неприйняття речизму і споживацтва. Зрозуміло, потреби наших людей постійно зростають і зростатимуть далі. Але вони повинні бути розумними, не суперечити суспільним інтересам. Ось чому поряд із завданням подвоїти за 15 років обсяг ресурсів, які направляються на задоволення потреб народу, XXVII з'їзд КПРС особливо підкреслив значення найвищої цінності праці, нерозривного зв'язку між поліпшенням життя людей і зростанням трудової та суспільної віддачі кожного працівника, кожного виробничого колективу.

В ідеологічній роботі слід враховувати глибоку діалектичність соціалістичної дійсності. Це вимагає, з одного боку, всемірно заохочувати сумлінність і майстерність у праці, викорінювати неорганізованість, розхлябаність, гонитву за нетрудовим карбованцем. З другого — сприяти перетворенню праці в першу життєву потребу особи.

Отже, за своїм об'єктивним змістом, багатогранністю і масштабістю вияву прискорення належить до найважливіших закономірностей соціалістичного розвитку. Воно реально відображає потреби і можли-

²³ Там же. — С. 28.

вості соціально-економічного прогресу радянського суспільства. Все це вимагає від працівників ідеологічного фронту всебічно розкривати перед трудящими основні умови, конкретні підйоми, які забезпечували б істотне прискорення розвитку нашої країни. Використовуючи всі засоби й форми ідейного і виховного впливу, необхідно прагнути довести до свідомості кожного трудівника, що вирішальна умова соціального прогресу — надати економіці більшого динамізму, перевести її на рейки інтенсифікації. Суть інтенсивного розвитку народного господарства — виробляти більше, швидше, якісніше, з меншими затратами. Саме всебічна і послідовна інтенсифікація є головним напрямом і власне економічного зростання, і вдосконалення суспільного організму в цілому. Такий шлях дає змогу насамперед вигравати час, тобто добиватися найбільш соціально цінного виду економії. Ленінська вказівка «...виграти час — значить виграти все...»²⁴ — сьогодні має виняткову актуальність.

Що ж покликано забезпечити комплексну інтенсифікацію суспільного виробництва? Які підйоми слід привести в дію, щоб підвищити його ефективність? «Як головну підйому інтенсифікації народного господарства, — зазначається в Резолюції XXVII з'їзду КПРС на Політичну доповідь ЦК, — партія висуває кардинальне прискорення науково-технічного прогресу, широке впровадження техніки нових поколінь, принципово нових технологій, які забезпечують найвищу продуктивність і ефективність»²⁵. Перехід від використання еволюційної форми науково-технічного прогресу до революційної, оволодіння пріоритетними досягненнями науково-технічної революції, створення найвищої організації праці — от що повинно переважати в сучасних умовах. Інакше кажучи, завдання полягає в тому, щоб забезпечити перехід до техніки нових поколінь, яка в багаті разів підвищує продуктивність праці, значно поліпшує якість продукції.

Тут важливо усвідомити, що динамічне розгортання науково-технічного прогресу, як відзначалося на XXVII з'їзді, є тим прискорювачем нашого руху, дія якого наростатиме з п'ятирічки в п'ятирічку. У самому змісті прискорення науково-технічного прогресу можна виділити два моменти.

По-перше, повсюдне широке застосування його результатів у виробництві й управлінні, сфері обслуговування й побуту. Це передбачає швидке оновлення технології і виробничого апарату всього народного господарства. Так, у 1986—1990 рр. виведення з експлуатації застарілих виробничих фондів порівняно з попередньою п'ятирічкою заплановано збільшити не менш як у два рази, а строки розробки й освоєння нової техніки передбачається скоротити в 3—4 рази. Випуск засобів обчислювальної техніки за п'ятирічку збільшиться в 2—2,3 рази, парк промислових роботів — утворює²⁶.

По-друге, динамізм науково-технічного прогресу знаходить свій вияв у нарощуванні темпів економічного зростання, глибоких змін у змісті і характері праці. Зокрема, за три п'ятирічки намічено знизити частку ручної праці у виробничій сфері до 15—20%. Тільки в нинішній п'ятирічці чисельність робітників, зайнятих ручною, малокваліфікованою працею, буде скорочено на 5—6 млн. чол.²⁷

Досягнення науки і техніки становлять фундамент, на якому базується також виконання Продовольчої та Енергетичної програм СРСР, Комплексної програми розвитку виробництва товарів народного споживання і сфери послуг на 1986—2000 рр. Таким чином, кардинальне під-

²⁴ Ленін В. І. Доповідь про тактику РКП 5 липня: III конгрес Комуністично-го Інтернаціоналу, 22 черв. — 12 лип. 1921 р. // Повне збір. творів. — Т. 44. — С. 46.

²⁵ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 121—122.

²⁶ Там же. — С. 283, 331, 335, 340.

²⁷ Там же. — С. 324; За международное экономическое сотрудничество // Эконом. газ. — 1986. — № 7. — С. 2.

вищення темпів технічного прогресу, досягнення вищих рубежів науки і техніки — це могутній прискорювач руху вперед в усіх сферах життя суспільства.

Зрозуміло, що розв'язати всі ці проблеми, не вносячи змін у структурну та інвестиційну політику, не можна. Отож в Основних напрямках передбачено необхідні корективи. Так, у дванадцятій п'ятирічці частка капітальних вкладень, що виділяється на реконструкцію суспільного виробництва, становитиме близько половини їх загального обсягу проти однієї третини в одинадцятій. А в окремих галузях їх питома вага буде ще більшою. Наприклад, у чорній металургії нашої республіки на зазначені цілі передбачається використати майже три чверті коштів, що виділяються. Таких масштабів реконструкції наша країна ще не знала. Слід відзначити, що пріоритет в інвестиційній політиці відводиться машинобудуванню, обсяг капіталовкладень у яке за роки нинішньої п'ятирічки збільшиться в 1,8 раза²⁸. Водночас програма прискореного розвитку машинобудування не зводиться лише до кількісного нарощування парку устаткування. Завдання полягає в тому, щоб швидше його оновлювати, постійно технічно вдосконалювати. Це також визначає швидкість перебігу економічних процесів, підвищення їх динамізму.

Досвід успішної роботи в цьому напрямі нагромаджено на ряді підприємств республіки, і в першу чергу там, де основний наголос роблять на останніх наукових досягненнях, добиваються випуску продукції на рівні кращих світових зразків. Так, колективи виробничих об'єднань «Київторгмаш», «Київтрактородеталь» і «Орсільмаш» (Запорізька область) помітно прискорили розробку і впровадження у виробництво нових поколінь високоефективної техніки. За минулу п'ятирічку на цих підприємствах основні фонди оновлено на 22—30%, питома вага прогресивного устаткування зросла до 80%, рівень механізації становить 0,67—0,98, а коефіцієнт змінності устаткування — 1,53—1,72.

Інвестиційна політика передбачає також перерозподіл капітальних вкладень між ресурсодобувачими та ресурсозберігаючими галузями на користь останніх. В Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року поставлено завдання посилювати режим економії, перетворити ресурсозбереження у вирішальне джерело задоволення зростаючих потреб народного господарства. Планується приріст потреб у паливі, енергії, сировині та матеріалах на 75—80% задовольняти за рахунок їх економії. Нині це — найраціональніший шлях. За підрахунками спеціалістів, впровадження ресурсозберігаючих технологій обходиться в 2—3 рази дешевше, ніж затрати на видобуток палива й сировини.

У зв'язку з цим хотілося б застерегти від двох крайностей, які зустрічаються часом в ідеологічній, пропагандистській роботі. Відомо, що масштаби використання матеріальних ресурсів у нас величезні. Так, на кожного зайнятого в матеріальному виробництві припадає 9,2 тис. крб. матеріальних затрат, включаючи виробничі запаси. Однак це не повинно породжувати ілюзії про необмеженість ресурсів, а отже, безтурботність, економічну недбалість при їх використанні. Не можна зображати справу й так, що тенденція до економії та бережливості нібито викликана настанням енергетичної чи сировинної криз. Це не відповідає реальній дійсності. Завдання ідеологічних кадрів — формувати у всіх радянських людей дбайливе ставлення до народного добра, почуття ощадливого господаря, який уміє і прагне використовувати всі ресурси з максимальною віддачею. Необхідно переконати кожного трудівника, що економія і бережливість стають важливим додатковим джерелом прискорення економічного і соціального розвитку.

²⁸ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 286—287, 331; Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії України. — К., 1986. — С. 104.

Робота, що здійснюється в республіці по впровадженню ресурсозберігаючих технологій, як відомо, дістала схвалення ЦК КПРС²⁹. Питомо вага вторинних ресурсів у загальному обсязі ресурсоспоживання по Україні досягла 12%. За минулу п'ятирічку одержано продукції на 17 млрд. крб., тобто більше, ніж було передбачено п'ятирічним планом. Але тут, як підкреслювалося на XXVII з'їзді Компартії України, можна і треба добитися більшого. Тепер на це орієнтовано і цільові науково-технічні програми. Так, виконання 7 республіканських, 170 регіональних і 120 галузевих програм, об'єднаних єдиною концепцією ресурсозбереження, повинно забезпечити близько 90% загального обсягу економії найважливіших матеріальних і енергетичних ресурсів. У нинішній п'ятирічці за рахунок впровадження ресурсозберігаючих технологій, посилення боротьби з втратами поставлено завдання зекономити сировини, матеріалів, палива та енергії майже вдвоє більше, ніж у минулій п'ятирічці. Намічено ввести в дію 25 сучасних підприємств і цехів по переробці вторинної сировини³⁰.

Питання питань — докорінне поліпшення якості продукції і всієї роботи. Це справа кожного працівника, кожного трудового колективу. На жаль, якість багатьох виробів поки що є одним з уразливих місць в економіці, джерелом багатьох труднощів і проблем. Випуск продукції низької якості фактично знецінює працю сотень і тисяч людей, перекручує моральний зміст їх діяльності. Ось чому для партійних, господарських, профспілкових кадрів, трудових колективів один з найважливіших напрямів у роботі сьогодні — поліпшення якості вироблюваної продукції, виведення її на рівень кращих світових зразків. Уже на нинішню п'ятирічку поставлено завдання забезпечити, щоб усі новоосвоєвані види техніки за продуктивністю і надійністю перевершували не менш як в 1,5—2 рази вироблювану нині аналогічну продукцію. «Партія, — говорить в новій редакції Програми КПРС, — активно підтримуватиме боротьбу за честь радянської марки. Якість продукції має бути предметом професійної і патріотичної гордості»³¹. У розв'язанні цих питань важливу роль покликані відіграти і працівники ідеологічного фронту.

Іншою важливою підмогою інтенсифікації є радикальна перебудова методів планово-економічного управління, господарського механізму в цілому. «Розв'язання нових завдань в економіці, — зазначено в Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові партії, — неможливе без глибокої перебудови господарського механізму, — створення цілісної, ефективної і гнучкої системи управління, яка дає змогу повніше реалізувати можливості соціалізму»³². Напрями такої перебудови в основному вже визначено. В трудових колективах ведеться відповідна організаційно-господарська робота. Суть її в тому, щоб максимально підпорядкувати виробництво суспільним потребам, націлити весь господарський механізм на прискорення науково-технічного прогресу, на підвищення ефективності і якості, розвиток заінтересованості працівників, ініціативи і соціалістичної підприємливості в кожній ланці народного господарства, і в першу чергу в трудових колективах.

Цілком зрозуміло, що цей процес повинен супроводитись цілеспрямованим ідеологічним забезпеченням. Важливо широко розкривати об'єктивну необхідність переведення всіх галузей економіки на нові методи господарювання. Треба допомогти кожному трудівникові глибоко усвідомити тісний зв'язок між кінцевими результатами роботи колективу й оплатою праці. Адже саме чітка, очевидна залежність оплати за працю від кінцевих результатів — одна з головних умов забезпечен-

²⁹ Правда. — 1985. — 30 авт.

³⁰ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії України. — К., 1986. — С. 99, 100.

³¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 169.

³² Там же. — С. 39.

ня ефективності системи розподілу при соціалізмі. На це націлена активна пропаганда нової системи господарювання. Нині, коли фронт переходу на нові методи господарювання розширюється, така робота набуває особливо важливого значення. Забезпечення широкої гласності в цих питаннях є невідкладною справою ще й тому, що в перспективі зростуть можливості та права об'єднань і підприємств у розподілі зароблених ними коштів для розвитку виробництва, матеріального заохочення колективів, розв'язання соціальних проблем.

Експеримент, який проводиться на Волзькому автозаводі, в Сумському машинобудівному об'єднанні ім. Фрунзе, переконливо показує величезні можливості, що криються в розумному поєднанні централізованого управління і господарської самостійності підприємств та об'єднань на основі посилення їх відповідальності за кінцеві результати роботи. В короткі строки ці колективи змогли добитися високих показників економічного і соціального розвитку. Відбулося це головним чином тому, що їм було створено якісно нові умови роботи, які впливають з принципів справжнього госпрозрахунку, самоокупності, більшої самостійності і відповідальності.

Суть концепції прискорення соціально-економічного розвитку, її глибока науковість, новизна і реалізм, творчий дух визначають на багато років уперед зміст, практичну спрямованість усієї організаторської, господарської та ідеологічної роботи. «Найбільш істотне, на чому сьогодні необхідно зосередити всю силу партійного впливу, — сказано в Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові партії, — це досягнення розуміння кожною людиною гостроти сучасного моменту, його переломного характеру. Будь-які наші плани повиснуть у повітрі, якщо залишать байдужими людей, якщо ми не зуміємо пробудити трудову і суспільну активність мас, їх енергію й ініціативу»³³.

Партійним організаціям, ідеологічним кадрам необхідно виходити з того, що вивчити стратегію прискорення — це не тільки ознайомитися з нею, засвоїти її положення. Вивчити — сьогодні означає глибоко проїнятися духом новаторського курсу партії, усвідомити його об'єктивну необхідність, розкрити внутрішній зв'язок положень концепції прискорення, перевести їх на мову конкретних, практичних дій кожного працівника, кожного трудового колективу. Така найперша умова прискорення соціально-економічного розвитку країни. Така база, точка відліку для організації ідеологічної роботи.

Як відзначалося з з'їзді, будь-який перелом починається з психологічної перебудови кадрів. У попередні роки наші спроби, спрямовані на поліпшення справ в економіці, закінчилися невдачею тому, що не вдалося справитися з завданням психологічної перебудови працівників. Вони продовжували працювати по-старому, керувалися віджилими уявленнями. Багато з них загрузли в трясовині бюрократизму, чванства, показухи, виявили повільність і неповороткість у розв'язанні назрілих проблем, допускали відрив слова від діла і в результаті опинилися не на висоті свого становища. Нас підвів саме суб'єктивний, людський фактор.

Звідси — центральне завдання всієї ідеологічної роботи: вплинути у відносно стислі строки на психологічну перебудову людей згори донизу.

Слід ще раз підкреслити, що ми тут маємо справу з надзвичайно складним завданням. «Сила звички мільйонів і десятків мільйонів — найстрашніша сила»³⁴, — говорив В. І. Ленін. Щоб подолати цю «страшну силу», необхідно перебудувати всю ідеологічну роботу. У нових умовах, поряд з випробуваними, потрібні нові форми, засоби, методи і прийоми. Отже, мова повинна йти про вироблення нового стилю ідео-

³³ Там же. — С. 102.

³⁴ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі // Повне зібр. творів. — Т. 41. — С. 26.

логічної діяльності, про подолання старих стереотипів, які заважають досягненню високих результатів у роботі.

Цілком очевидно, що з цим завданням можна успішно справитися лише при ефективному використанні науки. Тому з'їзд ще раз підкреслив, що найважливішим фактором прискорення є міцний союз науки і практики.

Які науки тепер могли б подати найбільшу допомогу ідеологічній роботі? Відповідь на це запитання треба шукати в практиці. Практичні працівники звичайно добре знають, що їм треба робити, які завдання розв'язувати, але не знають, як. На запитання «як?» відповідають, головним чином, дві наукові дисципліни: психологія і педагогіка. Не применшуючи значення фундаментальних досліджень, треба розширити роль цих дисциплін у розробці технології ідеологічної роботи. Досі необхідні для її вдосконалення знання черпалися в основному з «шкільної» психології і педагогіки. Але життя показало непродуктивність такого їх механічного перенесення на інший ґрунт. Отже, треба активно розвивати новий науковий напрям — психологію і педагогіку саме ідеологічної діяльності.

Дуже важливо спрямувати зусилля психологів і педагогів насамперед на з'ясування суті психологічної перебудови особи і соціальних груп, визначення тих психічних структур, зміна яких забезпечує перелом у поведінці людини; вивчення специфіки механізму зміни різних «шарів» психіки, тих чи інших якостей особи (ідейно-політичних, моральних, професійно-ділових).

Настав час чітко визначити зміст, форми, методи, прийоми, педагогічні та інші засоби перебудови особи в цілому та окремих її рис, розкрити специфіку підходу до різних верств трудящих, мати продуману методіку індивідуальної роботи, ідеологічного впливу на людину.

Наші наука і практика повинні відпрацювати механізм забезпечення єдності господарської, організаторської та ідеологічної роботи, цілісної системи виховної діяльності у трудових колективах. Треба подумати над вивченням і виробленням рекомендацій щодо проблем:

- реалізації виховного потенціалу трудового колективу, розвитку в ньому процесів самоорганізації і соціалістичного самоврядування на основі Закону про трудові колективи;
- стимулювання критики і самокритики як надзвичайно важливого заходу психологічної перебудови кадрів;
- посилення виховного потенціалу прогресивних форм організації праці;
- розробки методіки визначення ефективності ідеологічної роботи в нових умовах;
- вивчення шляхів удосконалення системи управління ідеологічними процесами на різних рівнях: республіки, області, міста, району і трудового колективу; управління ідеологічною роботою по лінії міністерств, відомств;
- вивчення шляхів і методів стимулювання активності, самостійності й творчої ініціативи ідеологічних кадрів;
- розробки науково-методичного інструментарію для проведення наміченої XXVII з'їздом партії масової атестації ідеологічних і керівних кадрів.

Хотілося б порушити й таке питання. Одним з найважливіших напрямів роботи партії по прискоренню соціально-економічного розвитку країни є вдосконалення господарського механізму, посилення матеріальних стимулів праці. А це створює дещо нову ситуацію з точки зору здійснення ідейно-виховної, ідеологічної роботи, і насамперед правильного тлумачення принципу соціальної справедливості. При соціалізмі соціальна справедливість передбачає неухильне додержання принципу розподілу за кількістю і якістю праці. При послідовному і повсюдному втіленні в життя цієї вимоги трудівник, який чесно і добре працює, по-

винен одержувати від суспільства більше. І прагнення заробити більше — обгрунтоване, воно вписується в нашу соціальну систему і в кінцевому підсумку є справжнім рушієм прискорення.

Хочемо ми цього чи ні, але це породить певну меркантилізацію свідомості людей. І наше ставлення до цього явища повинно ґрунтуватися на таких обставинах.

Прагнення більше заробити при налагодженій системі розподілу за працею виражає міру соціальної справедливості, можливу при соціалізмі. У цьому разі прагнення людини неминуче супроводиться суспільним ефектом, оскільки вища оплата справді відображає зростання кількості і якості суспільно корисної праці.

Реальність, однак, така, що досі принцип розподілу за працею суворо не контролювався, а до рвачів нерідко зараховувалися й люди, які працюють добре і чесно. Цим порушувався принцип справедливості в оцінці праці й поведінки людини, її життєвої позиції. Прагнення більше заробити чесною працею повинно заохочуватися й оцінюватися, виходячи із соціалістичної природи нашого суспільства. Таке прагнення трудящих не повинно викликати занепокоєння, оскільки передбачає високопродуктивну і якісну працю. Це є реальний вплив трудової активності мас.

Перед ідеологічними працівниками у зв'язку з цим також постає ряд складних проблем. Насамперед, необхідно уникнути механічного протиставлення «меркантилізації» і «свідомості». Йдеться не про те, що це якісь антиподи, один з яких повинен бути усунутий. К. Маркс і Ф. Енгельс підкреслювали свого часу, що «...комуністи не висуюють ні егоїзму проти самовідданості, ні самовідданості проти егоїзму і не сприймають теоретично цю протилежність ні в її сентиментальній, ні в її виспиренній ідеологічній формі; вони, навпаки, розкривають її матеріальні корені, з зникненням яких вона зникає сама собою»³⁵. Слід також пам'ятати методологічно важливу вказівку К. Маркса про те, що «співіснування двох взаємно-суперечливих сторін, їх боротьба і їх злиття в нову категорію становлять суть діалектичного руху. Той, хто ставить собі завдання усунути погану сторону, вже самим цим відразу кладе край діалектичному рухові»³⁶.

Для розуміння характеру руху об'єктивних суперечностей суспільного розвитку основоположне значення має відкритий В. І. Леніним принцип поєднання протилежностей³⁷. Розглядаючи найскладніші проблеми будівництва соціалістичного суспільства, Володимир Ілліч не раз звертав увагу на те, що саме життя змушує чинити не за метафізичним принципом «або, або», а відповідно до діалектичного принципу «і, і».

Ленінська ідея з'єднання протилежностей орієнтує нас розглядати їх систему насамперед як діючу, таку, що розв'язує певні завдання, дає певні результати. І суть зовсім не в тому, щоб зруйнувати цю систему шляхом перемоги однієї з протилежностей і ліквідації другої. Суть полягає в тому, щоб повністю використати рушійну силу, потенціал цієї системи, цієї суперечності для досягнення цілком певних результатів, необхідних для підвищення якості праці, збільшення її кількості.

Суперечності тільки тоді можуть відіграти свою роль джерела розвитку, коли всі представлені в ньому протилежності мають змогу виступити як активна сила, що стимулює діяльність індивідів. Абсолютизація, перебільшення значення будь-якої з цих протилежностей, з одного боку, і волюнтаристське «переслідування» інших створюють перешкоди

³⁵ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія: Критика новітн. німец. філософії в особі її представл. Фейєрбаха, Б. Бауера і Штірнера і німец. соціалізму в особі його різних пророків // Твори. — Т. 3. — С. 224.

³⁶ Маркс К. Злиденність філософії: Відп. на «Філософію злиднів» п. Прудона // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 4. — С. 132.

³⁷ Див.: Ленін В. І. Про професійні спілки, про поточний момент і про помилки т. Троцького: Промова на об'єд. засід. делегатів VIII з'їзду Рад, членів ВЦРПС і ММРПС — членів РКП(б) 30 груд. 1920 р. // Повне зібр. творів. — Т. 42. — С. 204.

в розвитку суспільства. Іншими словами, як говорив В. І. Ленін, «...можна поєднати ці протилежні поняття так, що вийде какофонія, а можна й так, що вийде симфонія»³⁸.

Реалізація на практиці принципу свідомого поєднання протилежностей являє собою надзвичайно важке завдання. Того, «...як і коли можна і треба з'єднувати протилежності...»³⁹, необхідно вчитися. Можна, звичайно, в кінцевому підсумку навчитися, використовуючи метод проб і помилок. Але, природно, більш доцільним і результативним є використання діалектичного методу в його повному обсязі.

Свідоме поєднання протилежностей є настанова на приведення в дію об'єктивного механізму саморозвитку, саморуху суспільства. Реалізація цієї настанови дає суб'єктивному факторові ту роботу, яку він повинен виконувати і яка найбільш важлива для соціалізму.

Враховувати все це в ідеологічній роботі означає будувати її грамотно, в тісній єдності з потребами практики.

Л. М. Кравчук

КОНЦЕПЦІЯ УСКОРЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ И ВОПРОСЫ ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ РАБОТЫ

Резюме

В статье рассматриваются актуальные проблемы идейно-воспитательной работы в условиях ускорения социально-экономического развития страны, усиления действия экономических стимулов в общественном производстве, раскрываются пути повышения действенности пропаганды и агитации. Большое место занимают вопросы, связанные с идеологическим обеспечением народнохозяйственных задач, выдвинутых XXVII съездом КПСС и XXVII съездом Компартии Украины.

³⁸ Там же.

³⁹ Там же.

* * *

М. Ф. КОТЛЯР (Київ)

ПОЛІТИЧНІ ВЗАЄМИНИ КИЄВА І НОВГОРОДА В XII ст.

Доба феодальної роздробленості, що розпочалася з 30-х років XII ст., внесла важливі зміни в усі галузі життя Київської Русі. Вирішальним чином вона вплинула на політичну структуру Давньоруської держави, яка ставала децентралізованою. У нових соціально-економічних і політичних умовах по-іншому склалися взаємини між князівствами й землями.

Для розуміння цього періоду важливим є дослідження, зокрема, стосунків між основними давньоруськими містами-центрами князівств та земель. Хоч ми і не поділяємо висловлену не так давно думку про те, що нібито міста були «винні» у виникненні роздробленості¹, доводиться все ж визнати, що їх внесок у цей процес був чималий. Взаємини ж між Києвом та Новгородом — містами, навколо яких складалася Давньоруська держава, були, на наш погляд, одними з головних пружин, які приводили в рух політичне життя величезної країни. Обмежимо нашу розвідку 30—40-ми роками XII ст. — початком феодальної роздробленості на Русі.

¹ Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. — Л., 1980. — С. 236.

Політичну історію Новгороду й Новгородської землі, на жаль, мале вивчено. Відсутні як великі узагальнюючі праці, так і розробки окремих проблем. Для знайомства з нею доводиться користуватися вже заста рілими оглядовими творами І. Д. Беляєва, В. В. Пассека та «Історією Росії» С. М. Соловйова. Радянська історіографія значною мірою виправила це становище. Однак і досі залишаються майже не вивченими яскраві події новгородського життя XII ст.— за виразом академіка Л. В. Черепніна, «критичного періоду в історії Новгородської землі». «Саме в цей час,— писав учений,— у процесі сильних класових та внутрішньокласових битв складаються основні риси її політичного устрою, оформляється незалежність від Києва й виробляється обрис самостійної аристократичної республіки»².

Історики не раз торкалися причин та обставин політичного відособлення Новгороду від Києва в XII ст., хоч спеціально ніколи їх не досліджували. Деякі вчені XIX — початку XX ст. вважали це явище цілком природним, яке не потребує особливих пояснень. Відомий буржуазний історик С. Ф. Платонов, наприклад, визнавав, що з середини XII ст. новгородське життя істотно відрізнялося від життя інших областей. Він писав: «Відокремленість від Києва примушує князів вважати Новгород не серед найважливіших волостей, і таким чином Новгород, не будучи предметом князівських чвар, поступово вивільнився з-під тиску князя й дружини та міг на просторі розвивати свій побут»³. Далі ми покажемо, як помилявся С. Ф. Платонов.

Дореволюційні дослідники в своїх працях насамперед звертали увагу на часту зміну князів у Новгороді, що почалася наприкінці 30-х років XII ст. Однак причин цього явища вони не розкривали і пояснювали його по-різному. Так, В. В. Пассек мотивував неспроможність жодного князівського роду утвердитися в місті «м'лявістю й хиткістю моральних переконань новгородців». Разом з тим, відчуваючи недостатність подібного тлумачення, він визнавав, що при цьому останній керувався виключно економічними вигодами⁴. С. М. Соловйов, навпаки, вбачав причину безперервної зміни князів на новгородському столі у «потрійному розділенні потомства Ярослава»⁵, тобто складанні князівських династій (Мстиславичів, Мономаховичів, Ольговичів), які не могли поділити між собою багате північне місто та його землю.

В радянській історіографії питанням політичного життя Новгороду XII ст., зокрема подіям 30-х років, приділено набагато більше уваги, ніж у дореволюційній. Завдяки високому авторитету академіка Б. Д. Грекова в нашій науці довгі роки панувала концепція, згідно з якою князівський період в історії Новгороду змінився республіканським внаслідок повстання 1136 р., названого вченим навіть «революцією». З тієї пори, вважав дослідник, боярська верхівка всевладно поряdkувала в місті, запрошувала і виганяла князів, забороняла їм жити в самому Новгороді й переселяла їх на його окраїну — Городище⁶ (поселення поблизу Новгороду.— Авт.).

Думку Б. Д. Грекова в цілому поділяв і академік М. М. Тихомиров, який також вважав 1136 р. переломним етапом в історії міста, а повстання проти князів розглядав, як виключно класове. Існування та боротьбу політичних партій у Новгороді історик залишив на другому плані⁷.

² Черепнин Л. В. Общественно-политические отношения в Древней Руси и Русская правда // Древнерусское государство и его международное значение. — М., 1965. — С. 247.

³ Платонов С. Ф. Лекции по русской истории. — СПб., 1913. — С. 121—122.

⁴ Пассек В. Новгород сам в себе // Пассек В. Исследования в области русской истории. — М., 1870. — С. 26, 36.

⁵ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — М., 1959. — Кн. 1. — С. 426.

⁶ Греков Б. Д. Революция в Новгороде Великом в XII в. // Ученые записки Института истории РАН ИОН. — М., 1929. — Т. 4.

⁷ Тихомиров М. Н. Крестьянские и городские восстания на Руси XI—XIII вв. — М., 1955. — С. 192—198.

Разом з тим, пов'язані з частою зміною князів й обмеженням свободи їх діяльності, події в місті, починаючи з 30-х років XII ст., важко тлумачити як виключно класові, хоча немає сумнівів у тому, що соціальні мотиви відігравали вагомий роль в антикнязівських виступах. Л. В. Черепнин закликав «розрізнити два моменти у новгородському русі другої половини XII ст.»: 1) прагнення частини місцевої знаті до звільнення від опіки київських князів і 2) класову боротьбу міських та сільських низів проти феодалів, у тому числі й князів. У цьому, на погляд ученого, «можна знайти ключ до розуміння місцевої історії»⁸.

На початку 70-х років було переглянуто думку про повстання 1136 р. проти Всеволода Мстиславича як поворотний момент новгородської історії. Як довели В. Л. Янін та М. Х. Алешковський, «багато з того, що визнається за досягнення 1136 р., було характерним і для більш раннього часу»: ініціатива у виборі князя, обмеження його влади, залежність останнього від віча в питаннях землеволодіння. Нарешті, встановлено, що князь перебрався на Городище ще наприкінці XI ст.⁹ Із свого боку додамо, що процес перетворення Новгороду на боярську республіку не закінчився з подіями 1136 р., а тривав ще декілька десятиліть.

В останню чверть століття вчені стали звертати пильнішу увагу на зв'язок соціально-економічного й політичного життя Давньоруської держави з боротьбою боярських партій у Новгороді. О. О. Зимін вважає, що з другої половини XII ст. основними ворогами Новгородської республіки стали ростово-суздальські князі, які спиралися на підтримку однієї з боярських партій у самому місті. Щоб протистояти їм, основна маса новгородців орієнтувалася на їх противників — чернігівських князів¹⁰. У книзі, спеціально присвяченій Новгороду XII—XIII ст., Н. Л. Подвигіна вбачає домінанту політичного життя міста в той час у боротьбі смоленської й суздальської або чернігівської та суздальської князівських парестей дому Ярослава Мудрого й новгородських боярських партій, що репрезентували їх¹¹.

На наш погляд, закономірно розглядати політичні події в Новгороді у XII ст. як характерні для доби феодалної роздробленості на Русі, початок якої прийнято (дещо умовно) датувати 30-ми роками XII ст. Як відомо, однією з головних причин певного політичного відособлення давньоруських земель і князівств було посилення феодалної аристократії на місцях, що ґрунтувалося на виникненні й розвитку великого та середнього землеволодіння.

Вважаємо, що існував зв'язок, хоч і не зафіксований прямо джерелами, між появою й розростанням феодалного землеволодіння, з одного боку, та швидким посиленням ролі боярства у політичному житті Новгороду XII ст. — з другого. Згідно з дослідженням В. Л. Яніна, на початку даного століття розвивалася «вотчинна власність феодалів як шляхом державного пожалування, так і шляхом купівлі в общини»¹². Тому на арену новгородського політичного життя у той час активно виходило боярство.

Економічно зміцніле, воно справляло значно більший, ніж раніше, вплив на внутрішньополітичну боротьбу в Новгороді. Боярство намагалося обмежити й навіть ліквідувати доменальні володіння князів, вибрати та скидати їх на власний розсуд. Економічна основа взаємин останніх з боярами вирішальним чином вплинула на соціальну і політичну історію Новгороду у цілому.

⁸ Черепнин Л. В. Указ. соч. — С. 248.

⁹ Янін В. Л., Алешковський М. Х. Происхождение Новгорода (к постановке проблемы) // История СССР. — 1971. — № 2. — С. 39.

¹⁰ Зимин А. А. Новгород и Волоколамск в XI—XV вв. // Новгородский исторический сборник. — Вып. 10. — Новгород, 1962. — С. 102.

¹¹ Подвигина Н. Л. Очерки социально-экономической и политической истории Новгорода Великого в XII—XIII вв. — М., 1976. — С. 123—128.

¹² Янін В. Л. Новгородская феодальная вотчина. — М., 1981. — С. 272.

В історіографії не приділялося досі належної уваги ролі київських князів у політичній боротьбі навколо Новгороду. Це дуже дивно тому, що до середини 30-х років XII ст. у цьому північному місті обов'язково княжили представники київського дому, та й потім вони не раз були на новгородському столі. В опублікованій нещодавно книзі П. П. Толочка підкреслюється, що, згідно з свідоцтвами літописів, слідом за зміною князів у Києві вони мінялися і в Новгороді¹³. Нам здається, що внесок Києва в історію Новгороду XII ст. був вагомим, ніж це раніше відзначалося в науковій літературі. Вважаємо, що за новгородський стіл боролися не просто чернігівські або смоленські князі, а лише ті серед них, хто сидів на київському великокнязівському столі чи збирався ним оволодіти. Покажемо це на матеріалі бурхливих років початку феодальної роздробленості.

Розглянемо політичні взаємини Новгороду й Києва з початку князювання у першому онука Мономаха — Всеволода Мстиславича (1117 р.). Як писав Л. В. Черепнін, «Мономахові вдавалося стримувати спроби Новгороду добитися самостійності від Києва». На підтвердження цього історик наводить відомий факт придушення боярської змови 1118 р., що мала на меті звільнення з-під влади київських князів¹⁴.

Боярська верхівка, мабуть, була роздратована переходом у 1117 р. по волі батька старшого сина Мономаха — Мстислава з новгородського на південний, білгородський стіл і заміною його в Новгороді сином останнього — Всеволодом. Адже вже з початку XII ст. новгородське боярство намагалося на власний розсуд заміщати князівський стіл¹⁵. На таку причину обурення у стані місцевих феодалів указує той факт, що в 1117 р. новгородці уклали «ряд» (угоду) з Всеволодом, за яким той обіцяв до смерті княжити в Новгороді¹⁶ й, слід гадати, прийняв ще якісь умови міської верхівки. Це, на наш погляд, свідчить як про незадоволення боярства зміною князя, так і про тимчасове ослаблення позицій київського великого князя в Новгороді, наслідком чого й був цей своєрідний компроміс.

Не варто, втім, перебільшувати вагу цієї угоди між очолюваним боярами вічем та князями. Вже через рік новгородське боярство її порушило, організувавши змову проти Всеволода і вміло викликавши народне обурення проти близьких Мономахові людей — Даньслава, Ноздр'ячі й соцького Ставра¹⁷. Вжиті Мономахом рішучі заходи стабілізували становище, як прийнято вважати, аж до смерті Мстислава Володимировича (1132 р.).

Напевне, боярський заколот у Новгороді проти надісланого з Києва князя серйозно стривожив Мономаха. Поряд з каральними заходами були зроблені кроки цілком у дусі часу: Мономаховичі вирішили поріднитися з впливовою новгородською верхівкою. В 1122 р. Мстислав, що тільки-но став удівцем, «поя Дмитровьну Новегороде Завидиця» — дочку майбутнього посадника Завида Дмитровича. Для більшої урочистості весілля відбулося у Києві. Наступного року, за повідомленням того ж Новгородського літопису, «оженися Всеволод, сын Мстиславль, Новегороде»¹⁸. Слід гадати, що все це певною мірою зміцнило становище Всеволода Мстиславича на новгородському столі.

Смерть Мономаха вплинула на статус новгородського князя — його онука. Боярське угруповання київської орієнтації, здається, побоюва-

¹³ Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв. — Киев, 1980. — С. 177.

¹⁴ Черепнін Л. В. Указ. соч. — С. 248.

¹⁵ Янин В. Л. Новгородские посадники. — М., 1962. — С. 58.

¹⁶ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов (далі — НПЛ) — М.; Л., 1950. — С. 22.

¹⁷ Там же. — С. 21.

¹⁸ Там же.

лось, як би Мстислав, успадкувавши від батька великокнязівський стіл, не відізвав Всеволода на південь.

Не випадково, мабуть, під 1125 р. новгородський літописець згадує: «В то же лето посадиша на столе Всеволода новгородци»¹⁹. Висловлювалася думка, що нібито перед тим його позбавили стола²⁰. Однак вона здається нам штучною. Гадаємо, навпаки, що після зміни великого князя у Києві віче перезатвердило Всеволода на новгородському княжінні. Можливо, то було наслідком «рядя» 1117 р. Ймовірно, з цим пов'язана і поїздка його до батька в Київ наступного року. І. Д. Беляєв небезпідставно вважав, що у 1125 р. новгородці уклали новий «ряд» з Всеволодом, за яким він присягнув до кінця своїх днів князувати в Новгороді²¹.

Як бачимо, до самої смерті Мономаха північне місто залишалось у сталій політичній залежності від Києва. Князі інших руських земель навіть не думали тоді про новгородський стіл, що відповідало загальнополітичній ситуації на Русі часів реставрації відносно централізованої монархії за Володимира Мономаха і його сина Мстислава. Щоправда, часта зміна посадників (з 1126 по 1132 рр. їх змінилося четверо) вказує на напруженість політичної боротьби у Новгороді в період великого княжіння Мстислава. Місцеве боярство противилося звичаєві призначати посадника з Києва. Всеволод змушений був йому догоджати й навіть їздити до Києва з проханнями до батька відмінити небажані для феодалів розпорядження²².

Таким чином, зовні спокійне князювання Всеволода у Новгороді в 1125—1132 рр. було лише уявним. Нестійка рівновага політичних сил у місті захиталася з кончиною Мстислава Володимировича і вокняжінням у Києві його брата Ярополка в 1132 р.

«Въстанъ (повстання.— Авт.) велика в людъх» 1132 р. проти Всеволода в Новгороді задовільно висвітлено в літературі. Нам лише хотілося звернути увагу читача на ту обставину, що у наступних подіях, пов'язаних з невдалою спробою Всеволода отаборитися в Переяславі, вперше зіткнулися два головні політичні осередки Давньої Русі періоду феодальної роздробленості — Київ та Суздаль.

Літописи сповіщають, що Ярополк Володимирович після зайняття київського стола покликав до себе Всеволода, щоб дати йому Переяслав. Сини Мономаха, Юрій і Андрій, занепокоїлися тим, що Ярополк в обхід ієрархічного «клевтичного» порядку збирається зробити Всеволода своїм наступником у Києві. Новгородський літописець оповідав: «И рече Гюрги и Андрии: се Яропѣлк, брат наю, по смерти своен хоцеть дати Кыев Всеволоду». Незабаром обидва князі вигнали останнього з Переяслава²³. Автор іншої літописної версії, яка відбилася в Київському й Суздальському ізводах, саркастично додає: «С заутрия же седе (Всеволод) в нем (Переяславі), а до обеда выгна Юрьн стрый его, и седе в нем 8 дний»²⁴. Зрозуміло, що саме Юрій Володимирович, який прагнув сісти у Києві, був ініціатором і головним виконавцем вигнання Всеволода з Переяслава. Це місто традиційно було приступкою для сходження на київський великокнязівський стіл. Коли згодом Юрій Долгорукий боротиметься з Ізяславом Мстиславичем за велике княжіння в Києві, він наполегливо добиватиметься Переяслава.

¹⁹ НПЛ. — С. 21.

²⁰ Янин В. Л. Новгородские посадники. — С. 67.

²¹ Беляев И. Д. Рассказы из русской истории. История Новгорода Великого от древних времен до падения. — М., 1866. — Кн. 2. — С. 222.

²² Янин В. Л. Новгородские посадники. — С. 67.

²³ НПЛ. — С. 22.

²⁴ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — Т. I. — Лаврентьевская летопись. — Вып. 2. Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку (далі — Сузд.) — Л., 1927. — Ствп. 301; ПСРЛ. — Т. 2. — Ипатьевская летопись (далі — Ипат.) — СПб., 1908. — Ствп. 295.

Всеволодові все ж таки пощастило повернутися на новгородський стіл. У 1134 р. він зважився воювати Суздальську землю. Літописець твердить, що ініціатива походу належала самим новгородцям. У цьому доводиться сумніватися. На вічі думки розійшлися. Відбулася кривава сутичка між прихильниками і противниками Суздальського походу й, відповідно, зовнішньої політики князя: «Почаша мълъвити о Суждальстеи воине новъгородци и убиша мужь свои, и съвъргоша и с моста»²⁵.

Уявляється можливим пов'язати похід на Суздаль з активізацією дій Юрія Володимировича Долгорукого на півдні, зокрема його спробою сісти в Переяславі. Мстиславичі вирішують протидіяти цьому. З Київського та Суздальського літописів відомо, що того ж року Юрій «испроси у брата своего Ярополка Переяславль», давши йому натомість «Суждаль и Ростов, и прочюю волость свою, но не всю». Напевне, цією формулою він визнав васальну залежність від великого київського князя, оскільки волость Юрія залишилася при ньому. Далі Суздальське джерело сповіщає, що Всеволод та Ізяслав Мстиславичі ходили на Ростов, але «на Волзе воротишася Новгородьци»²⁶. Про цей похід згадує і новгородський літописець у статті 1134 р.: «Томъ же лете ходи Всеволод с Новгородьци, хотя брата своего (Ізяслава.— Авт.) посадити Суждали, и воротишася на Дубне опять... А Изяслав иде Киеву, и раздърася вся земля Русьская»²⁷.

Проникливий новгородський книжник, певно, розумів, що описаний ним конфлікт не був локальним, а являв собою частину усобиць, які розпочалися на Русі після смерті Мстислава Володимировича. Просуздальська партія в Новгороді була вже достатньо сильною для того, щоб перешкодити походу Всеволода проти Юрія Долгорукого.

Походи новгородської раті у Суздальську землю не мали успіху. Вона зазнала поразки від суздальців на Ждані-горі. Це ослабило позиції Всеволода в Новгороді та почасти розв'язало руки Юрію Долгорукому на півдні. Невдача князя Всеволода у війні з Ростово-Суздальською землею вдарила рикошетом по самому Києву.

Розвиток подій у Давньоруській державі не був однозначним, прямолінійним. Долгорукому довелося ще двадцять років боротися проти Мстиславичів, щоб утвердитися у Києві. Незважаючи на успіх у війні з Всеволодом на півночі, він не зміг утримати Переяслава, де Ярополк посадив свого брата Андрія, перевівши його з Володимира-Волинського²⁸. Доля Русі в цілому тоді ще вирішувалась у Києві й навколо Києва.

Після поразки в боротьбі з Юрієм Долгоруком Всеволод ще більше втратив в очах новгородського боярства. У місті загострилася боротьба між його прихильниками і противниками. Але навіть у цих несприятливих умовах князь вважав себе зобов'язаним втрутитися в суперечку за Київ між Мономаховичами та чернігівськими Ольговичами, звичайно, на боці родичів²⁹. Показово, що, коли в 1136 р. у Новгороді спалахнуло повстання проти Всеволода Мстиславича, серед пред'явлених йому на вічі звинувачень було і таке: «Велев ны, рече, к Всеволоду (Ольговичу.— Авт.) приступити, а пакы отступити велить»³⁰. Всеволоду у провину ставилася підтримка великого князя київського, що не так давно вважалося не лише природним, але навіть обов'язковим. Ось які зрушення сталися в свідомості новгородської верхівки, що з того часу не вважала себе зобов'язаною приймати князя лише з Києва.

Очевидно, що зміна у розстановці політичних сил на Русі середини 30-х років XII ст. вирішальним чином вплинула на події в Новгороді, зокрема на вибух так званої революції 1136 р. Сказане зовсім не су-

²⁵ НПЛ. — С. 23.

²⁶ Сузд. — Ствп. 302.

²⁷ НПЛ. — С. 23.

²⁸ Сузд. — Ствп. 303.

²⁹ НПЛ. — С. 23.

³⁰ НПЛ. — С. 24.

перечити тому, що інспіроване частиною бояр повстання проти Всеволода спиралося на незадоволення міських низів внутрішньою політикою князя³¹.

В міжособній боротьбі навколо Києва Ольговичі поступово брали гору, що знайшло вияв у вокняжінні глави клану Всеволода в стольному граді Русі. І хоча це сталося у 1139 р., вороже настроєне щодо Всеволода Мстиславича боярське угруповання в Новгороді набагато раніше відчуло зміни на політичній карті країни. Ще у 1135—1136 рр. Ольговичі обложили Київ і ледве не досягли успіху в боротьбі за його стіл. Сам факт об'єднання проти них синів і онуків Мономаха, між якими існували серйозні незгоди, свідчив про значне посилення чернігівської династії у середині 30-х років.

Розвиток процесу феодальної роздробленості та наростання конкуренції Києву з боку інших центрів земель і князівств, які відособлювалися, змінили політичне становище Давньоруської держави. Одним з наслідків цього стало запрошення на новгородський стіл 1136 р. князя з клану Ольговичів. Уперше в історії порушилася традиція обов'язкового надсилання до Новгороду князя з Києва: «В то же лето (1136 р. — Авт.) приде Новугороду князь Святослав Ольговиць ис Чернигова, от брата Всеволодка, месяца июля в 19»,— відзначив новгородський літописець³². Новий етап політичної історії Новгороду з того часу позначений суперництвом за його стіл між главами наймогутніших князівських родів Давньоруської держави.

Незважаючи на поразку, позиції у Новгороді Всеволода Мстиславича, який втік до Києва внаслідок повстання 1136 р., залишалися ще міцними. Очевидно, його підтримували не лише купка прибічників — бояр, а й значна частина населення міста, яка бачила у ньому єдиного законного володаря, затвердженого за давньою традицією великим київським князем. Церква в особі архієпископа Ніфонта також була прихильницею традиційної залежності Новгороду від Києва. Ніфонт відмовився визнати Святослава Ольговича князем. Посадник Костянтин Микульчич з «інними добрыми мужами» перейшов на бік Всеволода Мстиславича. Відбувся навіть замах на чернігівського ставленника: «В то же лето стрелиша князя милостьници Всеволожи, но жив бысть»³³. За великого бажання і ці події можна б назвати «революцією» (як називали повстання 1136 р.). Але тут йшлося лише про боротьбу політичних партій у місті.

Небезпека реставрації в Новгороді влади Всеволода, що отаборився у Пскові, була настільки реальною, що Святослав Ольгович «свьькупи всю землю Новгородскую, и брата своего приведе Глебька, куряны с Половцы, идоша на Пльсков прогонить Всеволода»³⁴. Однак успіху він не мав. Навіть несподівана смерть Всеволода у Пскові в 1137 р. мало полегшила становище Святослава Ольговича. Псковичі посадили у себе брата покійного — Святополка, за спиною якого стояв київський великий князь. «И не бе мира с ними (псковичами. — Авт.), ни с сужьдальци, ни с смольняны, ни с полоцяны, ни с кыяны»,— епічно зауважив новгородський літописець³⁵. Отже, Новгород продовжував ще залишатися в певній залежності від Києва. Однак Святополкові Мстиславичу не пощастило заволодіти містом, можливо, тому, що для боярської партії, яка підтримувала його брата, він був новою людиною. Хто знає, як би склалися справи у Новгороді, коли б не смерть Всеволода напередодні його можливого повернення в місто?

У наступні два роки новгородське віче проводило непослідовну політику. Воно вигнало з престолу Святослава Ольговича та запросило

³¹ Янин В. Л. Новгородские посадники. — С. 71.

³² НПЛ. — С. 24.

³³ Там же.

³⁴ Там же.— С. 25.

³⁵ Там же.

на його місце Ростислава — сина Юрія Долгорукого, а в 1139 р. знову замінило його першим. Існують вагомі підстави пояснювати це активною позицією народних мас міста, що переживали голодні часи і сподівалися вирішити продовольчу проблему в союзі з хлібним Суздалем³⁶.

Поділяючи певною мірою запропоноване В. Л. Яніним пояснення однієї з причин політичної напруженості життя Новгороду в 1137—1139 рр., разом з тим хочеться звернути увагу на процитований вище фрагмент літопису, де серед ворожих місту сил названі й «суждальци». З нього випливає, що Юрій Долгорукий брав участь у конфлікті між Мстиславичами та Ольговичами, причому не обов'язково на боці перших, своїх кровних родичів, як звичайно вважають. Рішучим втручанням у південноруській справі в 1132 р. й наступних роках він активно виявив власні претензії на загальноруську першість. При цьому Долгорукий добивався не лише Києва, а й Новгороду, що традиційно перебував у сфері впливу «матері міст руських». На довгі роки Новгород втягується в суперництво між двома основними осередками Русі часів феодальної роздробленості — Києвом та Суздалем. Ростово-суздальські князі не раз вдавалися до агресивних дій. Вони, наприклад, перекривали торговельні шляхи, що вели до Новгороду з півдня, головним чином з Києва та Чернігова. Про це недвозначно свідчать літописи, починаючи з кінця 30-х років.

Вокняжіння в Новгороді у 1138 р. Ростислава Юрійовича зовсім ще не означало переходу міста і землі в політичну залежність від Ростово-Суздальського князівства. Долгорукий досяг тимчасового успіху, скориставшись зміною князя у Києві. Владного та рішучого Ярополка замінив слабодухий Вячеслав, старший брат Долгорукого, що все життя уникав суперечок з братами й племінниками. Спроба Юрія Володимировича підняти новгородців на похід проти Києва викликала антикнязівське повстання і вигнання його сина Ростислава з міста. «И разгневася Георги,— лише новгородський книжник,— идя опять Суждалю, възя Новый Търг»³⁷, тобто Торжок. Це місто Новгородської землі знаходилося поблизу суздальського рубежу і мало першорядне значення в торгівлі Новгороду, особливо в постачанні його хлібом. Слід гадати, що Долгорукий спробував заблокувати шляхи доставки продовольства до міста.

Існують підстави пов'язувати швидке вигнання Ростислава з Новгороду й повернення на його стіл Святослава Ольговича з переходом влади у Києві від Мстиславичів до Ольговичів. На це вказує сама послідовність подій. Згідно з авторитетним твердженням М. Г. Бережкова, вступ Всеволода Ольговича на київський стіл відбувся на початку 6648 (1139/40) ультраберезневого року, тобто незабаром після 1 березня 1139 р.³⁸ Ростислава вигнали з Новгороду 1 вересня того ж року. Після цього послали за Святославом Ольговичем, та останній «дълго не бѣше». Лише 25 грудня 1139 р. він знов зайняв новгородський стіл³⁹.

Після повернення до міста Святослав Ольгович учинив розправу із своїми політичними противниками: «В то же лето (1140 р.) потоциша Киеву к Всеволоду Къснятина Микульница, и паки по немь инех муж б, оковавъше»⁴⁰. У науковій літературі ця подія тлумачиться як переслідування ворожих чернігівській династії феодалів. Думаємо, варто розглядати її ширше. Адже йшлося про повернення Новгороду під егіду Києва. Оволодівши київським столом, Ольговичі репрезентували вже не стільки Чернігів, скільки стольний град Русі, й почали проводити стосовно інших земель традиційну політику великих князів. Не випадково непокірних бояр силоміць відвезли до Києва й кинули до в'язниці,

³⁶ Янін В. Л. Новгородские посадники. — С. 96.

³⁷ НПЛ. — С. 25.

³⁸ Бережков М. Г. Хронология русского летописания. — М., 1963. — С. 139.

³⁹ НПЛ. — С. 25.

⁴⁰ Там же. — С. 26.

так само, як і їх попередників у 1118 р. за часів Володимира Мономаха. Так триватиме й далі, коли в Києві утверджуватимуться представники волинської (Ізяслав) чи смоленської (Ростислав) паростей Мстиславичів. Їм також доведеться відстоювати насамперед давню київську стратегічну лінію щодо Новгороду.

Літопис пов'язує захват Всеволодом Ольговичем заложників на чолі з недавнім посадником Костянтином Микульничем з тим, що «по мале же времени почаша вѣставити Новгородци у вечи на Святослава, про его злобу»⁴¹. У князя з вічем склалися ворожі стосунки, і Всеволод Ольгович був змушений замінити його. Як звичайно, думки бояр і, відповідно, керованих ними партій у вічі розділилися. Коли Всеволод звернувся до новгородців з повідомленням про відізвання Святослава і пропозицією прийняти на його місце свого сина, на вічі вирішили надіслати до Києва посольство на чолі з архієпископом Ніфонтом, затримавши Святослава до прибуття йому заміни. Однак останньому пощастило втекти з-під домашнього арешту. За ним кинулися навздогін та змогли схопити лише князівського прибічника — посадника Якуна Мирославича. В цій ситуації Всеволоду довелося на якийсь час відмовитися від наміру відправити сина до Новгороду⁴².

Тим часом внутрішньополітичне становище в Новгороді залишалося нестійким. У супротивній Києву боярській партії не існувало єдності думок щодо кандидатури нового князя. До міста повернулися верховодні просудальської партії, які втекли в дні переслідування ворожих Святославу Ольговичу сил — Судило, Нежата й Страшко. Це угруповання і перемогло на вічі: Судилі вручили посадицтво «и послаша по Гюргя по князя Суждалю; и не иде, нъ посла сын свои Ростислав»⁴³. Київський та Суздальський літописи 1141 р. відкривають причину такого рішення новгородського віча: «Новгородци не стерпяче безо князя седити: ни жито к ним не идяше, ни откуда же»⁴⁴. Перекривши хлібні шляхи, що вели до Новгороду з півдня, ростово-суздальський князь добився на час від віча повернення на стіл його сина.

Однак успіх Долгорукого виявився недовгим. Таке рішення складної політичної проблеми новгородське суспільство не задовольняло. Як і раніше, вирішальний вплив на політичну долю Новгороду справили події в Києві й навколо нього. Повернемося на кілька місяців назад, у дні, що передували другому вимушеному запрошенню Ростислава Юрійовича на новгородський стіл.

Коли посольство на чолі з Ніфонтом прибуло до Києва, воно раптом передумало і сміливо заявило Всеволодові Ольговичу: «Не хотим сына твоего, ни брата, ни племени вашего, но хотим племени Володиме-ря» — тобто, князя з роду Мономаха та його сина Мстислава. Посли зажадали надіслати до них князем брата вигнаного в 1136 р. з Новгороду Всеволода — Святополка («дай ны шюрина своего Мстиславича»⁴⁵). Вважаємо, однак, що з самого початку посольство мало завдання від новгородського віча кликати на стіл Святополка Мстиславича. Інакше навіщо було затримувати у Новгороді Святослава, якщо збирался приймати в князі іншого Ольговича? Певно, це стало відомо Святославу й спонукало його до втечі.

Віще згадувалося, що Святополк Мстиславич був кандидатом київської партії на новгородський стіл від новгородського і частини псковського боярства ще в 1137 р., зразу ж після смерті його брата Всеволода. Тут багато важила традиція. Святополк походив з роду Мстиславичів, був братом останнього надісланого з Києва «законного» князя. Значну роль у його запрошенні, на наш погляд, відіграла та

⁴¹ Ипат. — Ствп. 307.

⁴² НПЛ. — С. 26.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Сузд. — Ствп. 309.

⁴⁵ Сузд. — Ствп. 308.

обставина, що він не мав власного князівського стола. Його головна опора — брат Ізяслав — княжив на віддаленій від епіцентру подій на Русі Волни й не був, здавалося, здатний надати дійову підтримку Святополкові в боротьбі проти опозиції у Новгороді. Отже, місцева олігархія могла розраховувати на покірність Святополка і на те, що місто і земля не залежатимуть від жодного князівського роду. Цим хитромудрим розрахункам, проте, не судилося збутися.

На початку 40-х років XII ст. стрілка політичного барометра Мстиславичів помітно пішла вгору. В провінційному Володимирі-Волинському з року в рік набирала сили Ізяслав. В його особі проникливий Святополк, напевне, вбачав серйозного претендента на київське велике княжіння. Крім того, Всеволод зовсім не збирався випускати з рук Новгород і тому не бажав бачити там когось з Мстиславичів.

У відповідь на вимогу новгородських послів надіслати до них князем Святополка Мстиславича великий князь затримав їх у Києві й безпосередньо вступив у переговори з Мстиславичами. «Всеволод же, не хотів перепустити Новагорода Володимирю племені,— коментував події добре обізнаний південноруський літописець,— призва шюрина своя (Ізяслава та Святополка Мстиславичів.— Авт.), да има Берестии, река: «Новагорода не березета (не турбуйтеся про Новгород.— Авт.), ать сеядять сами о своей силе, где князя не налезуть», а Новгородци (посольство.— Авт.) же держа у себе, зиму же и лето, и с епископром»⁴⁶.

Коли в Новгороді знову вокняжився Ростислав Юрійович, Всеволод Ольгович пішов назустріч Мстиславичам. Північне місто було утрачене для його клану. Тому варто було спробувати повернути місто чужими руками, у даному разі — Мстиславичів. Під 1142 р. Новгородський літопис дещо наївно зображує зміну настрою Всеволода на користь Святополка Мстиславича як наслідок діяльності затриманого в Києві посольства Ніфонта: «Епископ и купець и слы новгородския не пушаху из Руси, и они не хотяху иного князя, разве Святопѣлка; и вѣда им Святополька»⁴⁷. Суздальський літописець коментує те, що сталося, набагато реалістичніше як результат угоди між Ольговичами і Мстиславичами: «В то же лето вспять уладися Всеволод с шюриноми своима и да има Новѣгород»⁴⁸. Київський книжник додає до цього, що Ізяслав Мстиславич удався до посередництва своєї сестри Агафії, яка була дружиною Всеволода Ольговича: «Посла Изяслав к сестре своей, рече: «Испроси ны у зяте Новгород Великий брату своему Святополку»; она же тако створи»⁴⁹. Залишилося невідомим, чим розплатилися Мстиславичі з Всеволодом за його згоду на зайняття Святополком новгородського стола.

Коли у Новгороді почули про близьке прибуття Святополка, активувалась боярська партія, що стояла за Мстиславичів. «Яша Ростислава, и вѣсадиша в епископлѣ двор, седевьша 4 месяци. В то же лето вѣниде Святопѣлк Новугороду, 19 априля; и пустиша Ростислава к отцю»⁵⁰.

В науковій літературі прийнято без жодних пояснень відзначати помітні з 1142 р. зміни у взаєминах між Ольговичами, Мстиславичами й Долгоруками⁵¹. Дійсно, з літописних повідомлень виходить що останній розійшовся з Ізяславом Мстиславичем і змовився проти нього з Ольговичами. Основною причиною сварки було, мабуть, утвердження Святополка Мстиславича в Новгороді, де Долгорукий марно намагався посадити свого сина і таким чином закріпити місто за власною родиною.

⁴⁶ Ипат. — Ствп. 308.

⁴⁷ НПЛ. — С. 26.

⁴⁸ Сузд. — Ствп. 309.

⁴⁹ Ипат. — Ствп. 309.

⁵⁰ НПЛ. — С. 26.

⁵¹ Див., напр: Куяса А. Posadnik Iakun Miroslawowicz // Ars. historica. Studia z dziejów powszechnych i Polski.— Poznań, 1976.— S. 214—215.

У свою чергу, Ізяслав Мстиславич заходився збивати антисуздальську коаліцію. «Не уладившись» з Долгоруким у Суздалі, Ізяслав відвідує брата Ростислава — смоленського князя, а «оттоле иде к другому брату своему Святополку Новгороду и тамо же зимова»⁵². Схоже, що три князі готувалися до оборони Новгороду проти суздальської раті. На користь такого припущення свідчить також те, що після повернення з Новгороду до одержаного ним від Всеволода з Вячеславом Переяслава Ізяслав Мстиславич «отда дчерь свою Польшку за Борисовича, за Рогъволода; и Всеволод, князь Киевський, прииде с женою, и с всеми бояры на свадьбу»⁵³. В такому випадку допомога полоцького князя була дуже потрібною. Присутність Всеволода Ольговича на тому весіллі виглядала демонстративною. Долгорукому дали зрозуміти, що у разі воєнного конфлікту великий князь київський підтримає Мстиславичів.

Князювання Святополка Мстиславича в Новгороді виявилось порівняно спокійним і навіть тривалим для того буремного часу. Він просидів на новгородському столі аж до 1148 р., коли Ізяслав Мстиславич, який з 1146 р. став великим князем київським, відкликав його до себе і дав Володимир-Волгинський, замінивши Святополка у Новгороді сином Ярославом⁵⁴. Останній правив у Новгороді до 1154 р., коли його змінив там дядко — Ростислав Мстиславич.

Коли Мстиславичі повернули собі київський великокнязівський престол, Юрій Долгорукий опинився в своєрідних стратегічних лещатах: з півдня йому загрожували Ізяслав та його брат, а потім з півночі — син останнього. Незабаром після утвердження Ізяслава Мстиславича у Києві «ходи Святопѣлк с всею областю Новѣгородскою на Гюргя», щоправда без успіху⁵⁵. В 1148 р. сам Ізяслав прийшов до Новгороду, зібрав військо «и мѣного воеваша людѣ Гюргево, и по Волзе възьяша 6 городѣк, оли до Ярославля попустиша, а голов възьяша 7000»⁵⁶.

Так завершився перший етап боротьби за Новгород між нащадками Мономаха — Мстиславичами і родиною Долгорукого. Як було показано, протягом 30-х — 40-х років XII ст. місто та його земля продовжували залежати від Києва, хоча її меншою мірою, ніж у часи Володимира Мономаха і його сина Мстислава. Перемога Мстиславичів над Ольговичами та Долгоруким, вокняжіння Святополка в Новгороді були для них важливі не лише самі по собі. Як ми вважаємо, це дало змогу забезпечити великокнязівський престол Ізяславові. Таким чином існував взаємозв'язок між політичними подіями на північному заході Русі та в її історичному ядрі — Подніпров'ї.

Н. Ф. Котляр

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ КИЕВА И НОВГОРОДА В XII в.

Резюме

Исследована дискуссионная проблема политического статуса и ориентации Новгорода на Русь в начале эпохи феодальной раздробленности. Отмечено, что соперничество киевских, черниговских, владими́ро-суздальских князей за верховенство на Руси в XII в. было в значительной степени борьбой за Новгород. Какая бы княжеская ветвь ни занимала киевский стол, она проводила традиционную для здешних князей политику контроля над Новгородом. Автор приходит к выводу о влиянии событий в Киеве и Поднепровье на политическую ориентацию новгородского боярства.

⁵² Ипат. — Ствп. 313—314.

⁵³ Ипат. — Ствп. 314.

⁵⁴ НПЛ. — С. 28.

⁵⁵ Там же. — С. 27.

⁵⁶ Там же. — С. 28.

О. І. МАЙДАННИК (Київ), В. М. ТКАЧЕНКО (Київ)

ПОРУШЕННЯ США ПРИНЦИПІВ ХЕЛЬСІНКІ У СПРАВІ РАДЯНСЬКО-АМЕРИКАНСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО ОБМІНУ

Духовне життя людства розвивається шні під впливом двох в-значальних тенденцій. З одного боку, це надзвичайний за своїм розмахом й інтенсивністю процес посилення взаємозалежності народів, який зростає в міру розвитку виробничих сил й поглиблення міжнародного розподілу праці, дедалі ширшого обміну досягненнями науки і культури. Звідси — важливою частиною зовнішньої політики держав стало культурне співробітництво. З іншого боку, сучасний світовий розвиток характеризується небувалим за своєю гостротою ідейно-політичним протиборством між країнами з різним суспільним ладом, яке охоплює й сферу культури. «У поєднанні змагання, протиборства двох систем і наростаючої тенденції до взаємозалежності держав світового співтовариства, — зазначалося на XXVII з'їзді КПРС, — реальна діалектика сучасного розвитку. Саме так, через боротьбу протилежностей, важко, певною мірою немовби навіпамацки, складається суперечливий, але **взаємозалежний, багато в чому цілісний світ**»¹.

Зростаюча взаємозалежність країн і народів висуває перед кожною з держав особливо відповідальні вимоги — чи то йдеться про зовнішньополітичну, чи економічну або ж соціальну сфери, духовне обличчя суспільства². Передусім це стосується керівників таких держав, як США і СРСР, відзначав товариш М. С. Горбачов, оскільки їх практична політика повинна бути проникнута почуттям величезної відповідальності, яка лежить на них перед лицем власних народів і всього людства³.

Як відомо, у своїх зовнішньополітичних діях Радянський Союз та інші країни соціалістичної співдружності виходять з того, що сучасний світ стоїть перед необхідністю встановлення нового типу міжнародних відносин, заснованих на принципах рівноправ'я. Цю об'єктивну тенденцію, якій повністю відповідає політика мирного співіснування, зупинити неможливо. Єдино розумний вихід — це налагодження активного співробітництва між Заходом і Сходом, зокрема радянсько-американського, в інтересах миру, створення, використання й розвитку таких форм міжнародних стосунків, які б давали змогу знаходити оптимальне співвідношення інтересів національних із загальнолюдськими. «Тут є справді неоціненним, на наш погляд, досвід 70-х років, — відзначав товариш М. С. Горбачов. — Саме тоді було закладено хороші політичні, правові й морально-психологічні основи співробітництва держав двох систем в нових історичних умовах...»⁴.

Радянський Союз разом з братніми країнами соціалізму активно бореться за відродження процесу розрядки, дальший розвиток принципів мирного співіснування, які особливо яскраво продемонстрували свою життєдайну силу в минулому десятиріччі. Як відзначалося на урочистих зборах, присвячених 30-річчю Варшавського Договору, однією з надійних основ європейської безпеки залишається Заключний акт наради в Хельсінкі. Десятиріччя з дня його підписання — хороший стимул до того, щоб держави, які взяли в ньому участь, підтвердили б свою відданість хельсінкським домовленостям і висловили рішучість сприяти їх реалізації⁵.

Що стосується культурного взаємообміну, то КПРС і Радянський уряд завжди вбачали в міжнародному спілкуванні діячів науки та куль-

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 24.

² Там же. — С. 8.

³ Правда. — 1985. — 2 сент.

⁴ Горбачов М. С. Вибрані промови і статті. — К., 1986. — С. 68.

⁵ Правда. — 1985. — 15 мая.

тури одну з найважливіших форм встановлення взаєморозуміння, неодмінну умову стійкого миру. Глибоко інтернаціоналістська політика Комуністичної партії спрямована на виховання радянських людей в дусі дружби та співробітництва з усіма народами світу — великими й малими, на вивчення і популяризацію досягнень їх культури. Це органічно випливає з природи нашого суспільного ладу.

Міжнародні культурні зв'язки й обмін духовними цінностями у марксистсько-ленінському розумінні — складова зовнішньополітичних стосунків між державами. Їй притаманна певна самостійність, пов'язана із специфікою самої культури. Здійснюючи ці зв'язки, радянська сторона керується відомим ленінським положенням про дві культури у кожній національній культурі за буржуазного ладу: перша існує в формі елементів демократичної та соціалістичної культури, друга — як панівна буржуазна культура, що виступає в сучасних умовах здебільшого у формі «масової культури».

Активними носіями демократичної та соціалістичної культури в світі капіталізму є робітничий клас та демократично настроєна прогресивна інтелігенція. Обстоюючи міжнародну консолідацію всіх прогресивних мистецьких та літературних течій, діячі радянської культури орієнтуються насамперед на ці прогресивні сили. «Саме життя ставить питання про збереження культури, про захист її від буржуазного розкладу, від вандалізації,— зазначено у Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові партії. — Це — одне з найважливіших загальнолюдських завдань. Не можна не думати про довгочасні психологічні і моральні наслідки нинішньої практики імперіалізму у сфері культури. Її збіднення під натиском невтримного гендлярства і культу насильства, проповідь расизму, пропаганда низьких інстинктів, звичаїв злочинного світу і «дна» суспільства повинні бути й будуть відкинуті людством»⁶.

Продовжуючи кращі традиції світової художньої спадщини, радянська культура протиставляє «масовій культурі» заходу з її дегуманізованою духовною сутністю історичний оптимізм, моральну чистоту й людяність. Радянська література й мистецтво активно сприяють, зокрема, викриттю заялжених пропагандистських штампів про «агресивність» соціалістичного ладу, його «тоталітарний» характер, «русифікацію національних культур» тощо.

Метод соціалістичного реалізму, який є основоположним для митців, безумовно, не виключає творчих пошуків на інших шляхах. Так, важко переоцінити внесок кращих майстрів сучасного демократичного мистецтва й літератури, а також реалістично настроєних представників інтелігенції капіталістичних країн у розвиток світової культури. Однак не можна заперечувати й того факту, що резонанс, який викликає за кордоном творчість радянських письменників, артистів і художників, сприяє зміцненню позицій прогресивних течій у мистецтві Заходу. Разом з тим участь Радянського Союзу та інших соціалістичних країн у різних міжнародних культурних організаціях позитивно впливає на характер діяльності цих організацій.

Розширення контактів у сфері культури стало реальною і стабільною тенденцією міжнародних відносин. Проте вона нині залежить також від того, з якою міркою сторони підходять до положень Заключеного акта й яких результатів чекають від їх втілення у життя. Підписуючи цей історичний документ, керівники 35 держав погодилися, що культурні зв'язки повинні здійснюватися на основі рівності й суверенності, невтручання у справи один одного. Соціалістичні країни неодноразово підкреслювали свою готовність дотримуватися згаданих принципів (і здійснюють це на практиці), наголошуючи на тому, що предметом культурного обміну мають бути лише естетичні цін-

⁶ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 22.

ності, які сприяють духовному збагаченню і кращому взаєморозумінню народів⁷.

Перша половина 70-х років завдяки подоланню перепон на шляху, що вів до Хельсінкі, характеризувалася широким визнанням принципів політики мирного співіснування. На основі цих принципів відбувалося важливе у справі поліпшення відносин Схід—Захід дальше розширення й поглиблення радянсько-американського культурного співробітництва. Лише в 1971—1975 рр. в США з великим успіхом виступили 45 найбільших художніх колективів нашої країни — Великий театр СРСР, Державний симфонічний оркестр СРСР, МХАТ, Державні ансамблі танцю СРСР і УРСР та ін. У Радянському Союзі успішно пройшли гастролі ряду американських колективів — симфонічних оркестрів, драматичних труп, балетних та музичних ансамблів. Характерним прикладом цього культурного співробітництва стала організована в США в 1972 р. виставка «Творчість народів СРСР». Протягом 10 місяців її відвідало 540 тис. чол., у тому числі багато відомих громадських та державних діячів США. Про виставку дізналися десятки мільйонів американців через канали масової інформації — їй було присвячено понад 50 телепередач і понад 800 газетних та журнальних статей⁸.

Культурний обмін ставав, за висловом американських політичних діячів, «четвертим виміром міжнародних відносин», набував міжнародно-правової цінності у різноманітних дво- і багатосторонніх угодах. В документі «Основи взаємовідносин між СРСР та США», підписаному керівниками обох країн у Москві в 1972 р., було зафіксовано, що «відмінності в ідеології та соціальних системах СРСР та США не є перешкодою для розвитку між ними нормальних відносин, оснований на принципах суверенітету, рівності, невтручання у внутрішні справи і взаємної вигоди»⁹. В цьому документі, зокрема, підкреслювалося значення обмінів у галузі культури як засобу, покликаного сприяти зростанню взаєморозуміння, як важливого і необхідного елемента зміцнення відносин між двома країнами¹⁰.

Важливою віхою в історії радянсько-американських культурних обмінів стало укладення в Вашингтоні у червні 1973 р. Загальної угоди про контакти, обміни і співробітництво між обома країнами на період до 31 грудня 1979 року. Ця угода стала свідченням того, що програми радянсько-американських контактів розширювалися з розвитком процесу розрядки міжнародної напруженості. До 1973 р. культурні зв'язки між СРСР і США здійснювалися згідно з дворічними міжурядовими угодами. Підписання Загальної угоди між СРСР і США про контакти, обміни і співробітництво терміном на шість років свідчило про прагнення обох сторін перейти до довгострокових програм співробітництва, поставити його на більш міцний фундамент, який би був меншою мірою залежний від кон'юнктурних змін у політичній обстановці. Угода 1973 р. приділяла більше уваги питанням співробітництва в галузі культури та мистецтва, передбачала дальше їх розширення як в плані кількісного зростання, так й урізноманітнення форм¹¹.

Проте ефективний процес розвитку розрядки постійно наштовхувався на перепони суб'єктивного характеру. Просування по історично перспективному шляху ставило головну вимогу — відкинути основні догмати антикомунізму, що сформувалися у повоєнний період «холодної війни», а також змушувало багатьох політичних діячів Заходу відкину-

⁷ Див.: По пути, проложенному в Хельсинки. — М., 1980; Хельсинки — 10 лет спустя: Общеевроп. процесс укрепления безопасности и развития сотрудн.: Итоги и перспективы. — М., 1985.

⁸ Сов. культура. — 1973. — 13 февр.

⁹ Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами. — М., 1974. — Вып. 28. — С. 37.

¹⁰ Там же. — С. 38.

¹¹ Кашлев Ю. Международное сотрудничество и культурные связи. — М., 1975. — С. 51—52.

ти ілюзії, шукати реальні основи тверезої політики. На жаль, як показав досвід 70-х років, правлячий клас США так і не подолав повністю минуле глобалістських претензій та засвоєних в період «холодної війни» своїх ідейно-політичних концепцій.

В першій половині 70-х років за дальший розвиток культурного обміну з СРСР виступив ряд американських законодавців. Серед них — сенатори У. Фулбрайт, Д. Айкен, К. Пелл, У. Гравел, член палати представників Д. Рарик та ін. Одним з головних завдань радянсько-американського культурного обміну вони вбачали створення атмосфери взаєморозуміння між народами, подолання стереотипів «холодної війни». З боку цих політичних діячів відчувалося розуміння того, що неупередженому сприйманню культурного життя Союзу РСР заважає каламутна хвиля антирадянської пропаганди, піднята мілітаристськими силами Заходу.

Реалізм ряду політичних та громадських діячів США базувався на розумінні безперспективності політики «з позиції сили» у відносинах з СРСР та на усвідомленні істини, що твердолобий антикомунізм, ідеї «хрестового походу», «відкидання комунізму» тощо виявляються зрештою тією пасткою, в яку заганяють самі себе США, підриваючи свої позиції. Платформа цих буржуазних політиків відбивала конкретний ступінь їх готовності пристосуватися до тих існуючих реальностей, які вони не в змозі змінити.

Разом з тим давалася взнаки й соціальна обумовленість позицій буржуазних діячів, які певною мірою усвідомлюють визрівання передумов неминучого краху капіталізму, хоча й відчувають це по-своєму, класово обмежено. Ось чому, зрештою, навіть ліберально настроєні політичні діячі часто ставлять ілюзорну, а по суті й реакційну ціль — досягнення соціального статус-кво в сучасному світі та увіковічення експлуататорських порядків відмираючої суспільної формації.

В цьому зв'язку зустрічні кроки правлячих кіл США по налагодженню культурного обміну з СРСР визначалися значною мірою своїми класовими цілями. Показовою з цієї точки зору є позиція колишнього помічника міністра оборони США Т. Стенлі. Змушений визнати, що надії на реставрацію капіталістичних порядків у країнах соціалізму агресивними методами невиправдані з огляду на воєнний паритет, Т. Стенлі закликав до більш гнучких методів боротьби шляхом розвитку контактів з СРСР. Пропонована ними тактика мала б звестися до «підключення» в русло культурних контактів підірваних ідеологічних акцій, шляхом «розширення щілини в дверях» соціалізму і нав'язування політичної контрбанди¹².

На організованому держдепартаментом США в жовтні — листопаді 1973 р. в австрійському місті Зальцбурзі симпозіумі на тему «Росія і західні контакти та впливи» відверто відзначалось: «Там, де зовнішня політика може викликати сильні зіткнення, культурна політика ступає безшумно. Її сила — потайність — за кордоном часто більш відчутна, ніж всередині країни. Вона не веде боротьбу за матеріальні інтереси, а за взаєморозуміння. Вона безпосередньо впливає на дану країну. Там, де жорстко стикаються в політичній сфері погляди, вона звертається до людей, до громадськості»¹³.

Відомий антикомуніст З. Бжезінський уточнив згодом й ту світоглядну позицію, виходячи з якої Америка збиралася апелювати до народів світу. На його думку, при всіх неполадках «бурхливе американське суспільство» все-таки має шанс виступити для зовнішнього світу «в ролі взірця», «позитивної суспільної принадливості»¹⁴, будучи вті-

¹² Stenley T. A Conference on European Security? Problems, Prospects & Pitfalls. — Wash., 1970. — P. 17—49.

¹³ Congress. Record. — 1974. — Vol. 120. — P. A318.

¹⁴ Caging the Bear: Containment & the Cold War / Ed. by Ch. Gati. — Indianapolis, 1974. — P. 185.

ленням ідеї, що нібито капіталізм здатний дати людині більше матеріальних і культурних благ, ніж соціалізм. Професор Р. Бірнс в цьому зв'язку особливо наполягав на пропаганді «західних уявлень та ідеалів» засобами «кіно, музики, моди, літератури» серед радянської молоді¹⁵.

Характерно, що формування нового підходу США до міжнародних культурних зв'язків відбувалось під постійним тиском прихильників «жорсткого курсу», які виступали під гаслом «справжнього» культурного співробітництва «для створення атмосфери вільного культурного самовираження в СРСР»¹⁶. І той факт, що в першій половині 70-х років навіть найбільш реакційні кола США не виступили з позиції огульної відмови від культурного співробітництва з СРСР свідчить насамперед про те, що в умовах очевидного банкрутства політики «холодної війни» американський імперіалізм спробував забезпечити «виживання західної цивілізації» в несприятливих для нього умовах поглиблення загальної кризи капіталізму, небаченого зростання сил соціалізму. Звідси — пошуки політики, більше пристосованої до реальної дійсності, а разом з тим це і пошуки нових принципів, напрямів та методів, покликаних посилити позиції імперіалізму й підірвати основи соціалізму.

Отже, враховуючи реальності, що склалися, буржуазні політологи, з одного боку, змушені були визнати обмеження, скорочення можливостей американського імперіалізму на світовій арені, а з іншого — намагалися надати йому нові інструменти, нові важелі зовнішньої політики, які посилили б його здатність протидіяти зростанню революційних сил сучасності¹⁷.

В плані пристосування культурної політики до поставлених завдань на етапі підготовки до Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі правлячі кола США висунули концепцію «вільного пересування людей, ідей та інформації». Це була спроба відвертого чи прихованого втручання у внутрішні справи соціалістичних держав. Крім того, під камуфляжними гаслами імперіалістичні кола намагалися переманювати інтелігенцію соціалістичних країн, особливу увагу приділяючи при цьому певним національним чи професіональним групам (наприклад, німцям у Польщі, євреям та німцям в СРСР, мистецькій і технічній інтелігенції в усіх країнах). Крім того, висувуючи демагогічний заклик до «вільного пересування», вони хотіли тим самим справити враження, нібито соціалістичні держави бояться впливу західної культури та ідей¹⁸.

В грудні 1971 р. державний секретар США У. Роджерс заявив: «Ми повинні піти далі традиційного культурного обміну між Сходом і Заходом. Необхідно наполягати на специфічних кроках для заохочення більш вільного пересування людей, ідей та інформації»¹⁹. На перших порах це звучало псевдооб'єктивно, з претензією на дотримання принципу взаємності. Згодом, відкинувши демагогію, член палати представників конгресу США Д. Фрейзер виклав справжній зміст таких заяв: «Вільний культурний обмін — це такий, який не робить різниці між вульгарними й благородними ідеями, не відрізняє прогресивні обміни від реакційних»²⁰.

Таким же демагогічним виявилось використання гасла «свободи пересування» й щодо принципу взаємності, «рівних шансів» в радянсько-американському культурному обміні. Ідеологи й політики США демон-

¹⁵ Byrnes R. Russia in Eastern Europe: Hegemony without Security // Foreign Affairs.— 1971.— Vol. 49.— № 4.— P. 686.

¹⁶ Congress. Record.— 1973.— Vol. 119.— P. 20566.

¹⁷ Современные внешнеполитические концепции США. — М., 1979. — С. 5.

¹⁸ Хексельшнайдер Э. Буржуазные концепции о роли культурного обмена в системе современных международных отношений // Вестник КГУ. Серия «Международные отношения». — 1975. — № 2. — С. 32.

¹⁹ Department of State. Current Foreign Policy. Conference on Security & Cooperation in Europe.— Wash., 1972.— P. 4.

²⁰ Congress. Record.— 1976.— Vol. 122.— P. 26046.

стрували свою заінтересованість в досягненні односторонніх переваг для західної ідеології. Колишній помічник держсекретаря США професор М. Шульман, вимагаючи від КПРС прийняття концепції класового миру і «вільного обміну» духовними цінностями²¹, проте заявляв у конгресі США, що радянсько-американський культурний обмін «повинен відповідати поточним політичним інструкціям США» і здійснюватись «під наглядом Національної ради безпеки»²².

Такий підхід до культурного співробітництва досить повно розкрив класові цілі США: створити можливості для безперепонного і безконтрольного проникнення ідеології капіталізму в СРСР й разом з тим обмежити вплив на народні маси США правдивої інформації про соціалістичний спосіб життя, про ідеї наукового комунізму. Розглядаючи культурне співробітництво як своєрідний ідеологічний стимулятор зміни соціалістичного характеру радянського суспільства, розмивання його соціально-економічних і політичних основ, ідейної єдності, З. Бжезінський висловлював сподівання, що обмін в галузі культури «буде майже непомітно відколювати шматочки від будівлі комуністичної доктрини»²³. В цьому ж плані професор Р. Бірнс відверто закликав використати культурний обмін для завоювання «поваги і престижу» Америки в очах радянських громадян та для «стимулювання дисидентства» в СРСР.

Однак, як відомо, концепцію «вільного пересування» не було прийнято Хельсінкською нарадою. Розділ її Заключного акта про співробітництво в гуманітарних та інших галузях, навпаки, створив значні можливості для розвитку культурного співробітництва між Сходом і Заходом на рівноправній основі. Як відзначав глава делегації СРСР, ніхто не повинен, спираючись на ті чи інші міркування зовнішньополітичного характеру, намагатися диктувати іншим народам, як вони повинні влаштовувати свої внутрішні справи.

Дальший розвиток подій показав, що деякі політики та ідеологи США виступали в ролі «поборників» культурного обміну не в силу щирої переконаності, а з метою кон'юнктурних спекуляцій, сподіваючись на провал загальноєвропейської наради. Коли й ці проекти не виправдалися, правлячі кола США відразу ж після успішного завершення Хельсінкської наради взяли курс, з одного боку, на обмеження й жорстку регламентацію культурних обмінів з СРСР, а з другого — робили все для того, щоб перетворити хід реалізації хельсінкських угод з питань культурного співробітництва в предмет ажіотажу, нездорових спекуляцій, необгрунтованих обвинувачень на адресу Радянського Союзу з метою відволікти увагу світової громадськості від важливих політичних і торгово-економічних положень Заключного акта.

Проти політики мирного співіснування, розрядки міжнародної напруженості були розгорнуті брутальні ідеологічні атаки з боку антикомуністичних кіл. Реакційні буржуазні ідеологи заявляли, що результати Наради в Хельсінкі є «розчаровуючими», оскільки в підписаному документі не були зафіксовані ті цілі, які висувалися антикомуністами й ставили завдання підірвати соціалізм, викликати його «ерозію». Уже в серпні 1975 р. заступник держсекретаря США Дж. Болл в інтерв'ю журналу «Ньюсуїк» заявив: «Положення Заключного акта, що стосуються гуманітарних питань, сформульовані в таких загальних виразах, що не залишають ніяких надій зробити пролом в залізній завісі»²⁴.

Починаючи з другої половини 70-х років, поступово в імперіалістичній політиці Вашингтона визначався курс на обмеження процесу розрядки та заміну його «холодним миром», який би заморожував економічні, науково-технічні та культурні зв'язки з СРСР, допуская би можли-

²¹ Foreign Affairs.— 1973.— Oct.— P. 38.

²² U. S. — Soviet Relations, 1978. Hearings.— Wash., 1978.— P. 151.

²³ Foreign Affairs.— 1973.— July.— P. 121.

²⁴ Newsweek.— 1975.— Vol. 86.— № 6.— Aug.— P. 12—13.

вість втручання у внутрішні справи соціалістичних країн. Згодом він дедалі більше набрав силу в зовнішньополітичному курсі американської адміністрації. Реагуючи на зміну кон'юнктури на антикомуністичному ринку, той же Дж. Болл став вимагати взагалі «покласти край роз'їздам між Москвою і Вашингтоном»²⁵.

Стала очевидною характерна тенденція: ідеологічний противник не витримував змагання з такою могутньою революціонізуючою силою, якою є сучасне соціалістичне мистецтво. Його успіхи за кордоном, його високий ідейний заряд і художній рівень, зростання його популярності, дедалі ширший вихід на демократичну, в тому числі молодіжну, аудиторію викликали зростаючу тривогу й активну протидію ідеологів імперіалізму. «Культурні зв'язки Радянського Союзу та Сполучених Штатів, які отримали значний розвиток в 70-ті роки, завдали відчутного удару по тих стереотипах, які були сформульовані антирадянською пропагандою в США. Знайомство широкої американської громадськості з дійсними досягненнями радянської соціалістичної культури не лишало каменя на камені від тверджень антирадянщиків і антикомуністів про соціалізм, як свого роду духовну культурну «пустелю», що виникла, мовляв, внаслідок політичного правління більшовиків...», — зазначав кандидат в члени Політбюро ЦК КПРС П. Н. Демичев²⁶.

Американські буржуазні ідеологи були змушені вдатися до нової тактики — протидії постійно зростаючому впливу радянської культури. Практично ідеологічна підготовка в США до торпедування культурного співробітництва з СРСР почалася з другої половини 1975 р. і з того часу в різних масштабах і формах постійно посилювалась, доки не привела на початку 1980 р. до прямого саботажу культурних зв'язків.

Спочатку став жорсткішим державний контроль в Сполучених Штатах над здійсненням культурного обміну. Визначилася й зміна пріоритетів у рамках гуманітарних контактів — протягом 70-х років продовжувала зростати питома вага програм обмінів у галузі науки та освіти при скороченні держдепартаментом асигнувань на гастролі американських акторів.

В руслі порушення принципів Хельсінкі були сформульовані, зокрема, рекомендації в доповіді консультативної комісії конгресу США з міжнародних проблем в галузі освіти і культури на чолі з Л. Марксом, який в адміністрації Л. Джонсона посідав посаду директора ЮСІА. Комісія рекомендувала всіляко розвивати культурний обмін з СРСР, навіть збільшити асигнування на його проведення. Однак при цьому висувалася несумісна з духом і буквою Хельсінкі передумова добиватися усунення радянського «політичного контролю над культурним обміном» з метою нав'язування радянській інтелігенції «американського способу мислення»²⁷.

Запропоновані професором Р. Бірнсом шляхи здійснення такого роду намірів зводилися до вимоги відмовитися взагалі від правового закріплення і регулювання змісту культурного обміну в міжнародних відносинах. Міжнародно-правові документи з питань культурного обміну Р. Бірнс охарактеризував «немінучим злом», вимагаючи «ліквідувати всі культурні угоди не пізніше 1 січня 1984 р., забезпечуючи вільні відносини між країнами та індивідуумами»²⁸.

Проте з огляду на ряд обставин йти на повний розрив культурного обміну з СРСР у перші роки після Хельсінкі правлячі кола США вважали недоцільним. Деякі американські політичні діячі, а то й цілі

²⁵ Правда. — 1976. — 6 мая.

²⁶ Демичев П. Актуальные проблемы международных культурных обменов на современном этапе // Коммунист. — 1984. — № 10. — С. 18.

²⁷ The Effect of the Conference on Security & Cooperation in Europe on Cultural Relation of the U. S. & Eastern Europe: A Special Report // Congress. Record.— 1976.— Vol. 122.— P. 6014—6016.

²⁸ Цит. за: Несостоятельность буржуазных концепций мирного сосуществования. — К., 1981. — С. 147.

відомства вже звиклися з думкою розглядати культурний обмін як легальний канал для проникнення буржуазної ідеології в СРСР, або, в крайньому випадку, як ширму для прикриття непривабливих справ спецслужб по збору розвідувальних даних. Деякі вважали також, що аналіз виконання Радянським Союзом програм культурного обміну дасть можливість держдепартаменту США отримувати «нові дані про характер радянської зовнішньої політики»²⁹.

Прикладом розгляду радянсько-американського культурного обміну як засобу ідеологічної розвідки може бути доповідь, видана «Фондом ХХ століття» в кінці 1977 р. під назвою «Піднята завіса». Серед його авторів — відомі буржуазні ідеологи — колишній помічник президента Сполучених Штатів з міжнародних освітніх і культурних обмінів Г. Макферсон, професор Чикагського університету Г. Моргентау, професор Гарвардського університету Р. Пайпс. Вони трактували культурні зв'язки як «засіб вивчення іншої країни з метою правильної оцінки її подальших дій»³⁰. Ця точка зору була прийнята й політичними діячами. У виступі 26 вересня 1978 р. в конгресі США спеціальний радник держсекретаря у справах СРСР М. Шульман заявив, що культурний обмін «дає можливість зрозуміти процес прийняття рішень радянським керівництвом»³¹.

Поряд з тим пропагандистські служби США розглядали культурний обмін з Радянським Союзом як невід'ємну складову частину своєї діяльності. Про це йдеться, зокрема, в доповіді, підготовленій центром стратегічних і міжнародних досліджень Джорджтаунського університету — так званою «групою Ф. Стентона». В цю групу входили члени консультативних комісій США з питань інформації та у справах міжнародної освіти й культури, а також ряд відомих громадських діячів. На основі дослідження міжнародних культурних зв'язків США вони дійшли висновку: «Американські міжнародні інформаційні, освітні і культурні програми є не просто знярядям дипломатії чи засобом ведення зарубіжної політики. Це є пропаганда філософії і практики американського способу життя»³².

Такого ж висновку дійшли автори доповіді «Фонду ХХ століття». На їх думку, «радянсько-американський культурний обмін — це відкрите вікно для демонстрації американського способу життя»³³. Виходячи з цього, вони вважали, що розрив культурного обміну з СРСР міг би бути «політичною катастрофою для США»³⁴. Відвертий характер висловів у наведених тут доповідях, відсутність пропагандистського камуфляжу пояснюється службовим характером цих досліджень, які не призначалися для широкого розголосу.

Аналіз доповіді «Фонду ХХ століття» показує, що його рекомендації не відзначалися політичним реалізмом. Зокрема, у ньому було закладено наперед хибну думку, нібито СРСР більшою мірою, ніж США заінтересований в культурних контактах³⁵. А звідси і нереальні рекомендації — добиватися більш широкого представництва в обмінах так званого авангардистського мистецтва, «масової культури», не рахуючись, всупереч принципам Хельсінкі, з традиціями, нормами моралі та законами нашої країни. Наприклад, автори доповіді рекомендували американським учасникам культурних обмінів «впливати на створення підпільних рок-груп» у радянських містах³⁶.

²⁹ Detente / Ed. by G. R. Urban, L. Smith.— London, 1976.— P. 31.

³⁰ The Raised Curtain: Report of the Twentieth Century Fund Task Force on Soviet— American Scholarly and Cultural Exchanges // Background Paper by H. Kuperberg.— New York : Twentieth Century Fund, Inc. 1977.— P. 5.

³¹ U. S.— Soviet Relations, 1978.— P. 194.

³² Internat. Information. Educational & Cultural Relations. Recommendation for the Future.— Baltimore, 1975.— P. 30.

³³ The Raised Curtain...— P. 8.

³⁴ Ibid.— P. 94.

³⁵ Ibid.— P. 88.

³⁶ Ibid.— P. 48.

Буржуазні політологи хотіли б, щоб Радянський Союз у культурному обміні представляла міфічна «культура інакомислячих». У цьому полягала мета силкування певних кіл США за допомогою ідеологічних компаній навколо окремих ідейно незрілих та політично нестійких осіб — наділити їх статусом легальної опозиції в СРСР, а потім під сурдинку «захисту прав людини та її інтелектуальної свободи» вимагати від нашої країни «лібералізації соціалістичного ладу», тобто необмеженого проникнення в радянське середовище буржуазної ідеології і культури.

Всупереч хельсінкським домовленостям ідеологи антикомунізму рекомендували також використати культурний обмін як засіб для встановлення якихось форм залежності СРСР від США. На їх думку, Радянська країна повинна була у вигляді компенсації за економічне співробітництво з Сполученими Штатами зробити певні політичні поступки, насамперед піти на «вільний культурний обмін»^{36а}. Наприклад, комісія конгресу США з питань безпеки та співробітництва рекомендувала «пов'язати» питання «вільного культурного обміну» з розвитком радянсько-американської торгівлі. Під час засідань комісії звучали заклики торгувати з СРСР лише в тому випадку, якщо «в кожному парувзуття, що йде на продаж, буде вкладатися газета «Нью-Йорк таймс»³⁷.

Поступово трактування культурного обміну в правлячих колах США набуло відверто провокаційного, антирадянського характеру. Представник «жорсткого» курсу щодо СРСР, консультант президента Р. Рейгана професор Р. Пайпс став широко закликати використати культурні зв'язки з СРСР як фактор «лібералізації» соціалістичного ладу, активніше підбурювати радянських людей до антиурядових виступів тощо³⁸. Характерним у цьому відношенні став виступ професора Гарвардського університету Г. Бермана на зустрічі радянської і американської молоді: «Я з оптимізмом ставлюсь до культурних та інтелектуальних контактів, оскільки вони вплинуть на життя у східному блоці, будуть сприяти децентралізації влади в країнах Варшавського Договору. Сподіваюсь, що це станеться в найближчі 15—20 років»³⁹.

І таких свідчень можна навести багато. Але навіть згадані тут говорять про те, що буржуазні концепції культурного обміну еволюціонували й виступали безпосереднім відображенням, підкріпленням та виправданням агресивного курсу США, спрямованого на відмову від букви та духу Хельсінкі, на відродження в світі американського диктату в нових історичних умовах.

Варто наголосити, що ідеологічна полеміка в Сполучених Штатах навколо культурного обміну засвідчила, що теоретики і політики США не розробили якоїсь цілісної теоретичної доктрини чи стратегії втілення нового політичного курсу. Оцінка місця й ролі культурного обміну залежала від кон'юнктурних факторів під час проведення дедалі «жорсткішого курсу» стосовно Радянського Союзу, що проявилось вже при президенті Дж. Картері й набуло свого остаточного оформлення при адміністрації Р. Рейгана. Відверто завищений антикомунізм визначив головний напрям зовнішньої політики США, погрози і шантаж стали основними засобами американської дипломатії.

Вже з другої половини 70-х років у Сполучених Штатах Америки стали вдаватися до спроб обумовити розширення культурного обміну між двома країнами й навіть сам факт існування таких обмінів неприйнятними для Радянського Союзу політичними вимогами. Наприклад, на слуханнях в палаті представників конгресу США пропонувалося гальмувати культурний обмін в залежності від «радянських дій про-

^{36а} Соціалізм и европейская безопасность. — М., 1977. — С. 136.

³⁷ Basket Three: Implementation of the Helsinki Accords. Hearings...— Wash., 1979.— Vol. XI.— P. 105.

³⁸ Pipes R. Soviet— American Relations in the Era of Detente // Westview press.— 1981.— P. 192.

³⁹ Цит. за: Комс. правда. — 1983. — 24 сент.

ти дисидентів»⁴⁰. Подібні висловлювання та практичні дії американських властей досить наочно показують відхід дипломатії Вашингтона від принципів Хельсінкі. Влітку 1978 р. «на знак протесту» проти рішень радянських судів у справі ряду осіб, що порушили закони СРСР, адміністрація США відмінила заплановані поїздки по лінії культурного обміну. Уряд Дж. Картера оголосив, що всі майбутні поїздки «в плані обміну з росіянами» будуть відкладені до тих пір, доки політична обстановка в СРСР не «поліпшиться» як того хотіли б американські власті⁴¹.

США намагались використати культурний обмін і як своєрідний важіль зовнішньополітичного тиску на нашу країну, за допомогою якого можна було б «підігнати» внутрішню політику Радянського Союзу до американських мірок. Такого роду підхід періодично виявлявся і в спробах Вашингтона обумовити конструктивний розвиток культурного обміну «поведінкою» СРСР на міжнародній арені.

Іноді розрив культурного співробітництва з СРСР пояснюють в Сполучених Штатах спробами «покарати» нашу країну за ті чи інші дії. Так, після ліквідації у вересні 1983 р. в повітряному просторі СРСР шпигунського польоту південнокорейського літака, організованого спецслужбами США, адміністрація Р. Рейгана заборонила, наприклад, заплановані виступи балетної групи із Атланти в Москві та Ленінграді. Підрахувавши суму збитків, завдану американській артистичній кампанії, преса США звела анулювання концертів у ранг «найбільш патріотичних і благородних діянь»⁴².

Безглузда теза про залежність культурного обміну від «поведінки Рад» абсолютно несумісна з одним із найважливіших принципів Хельсінкі в галузі міжнародного культурного співробітництва — принципом суверенітету. З нього випливає протиправність використання культурного обміну як важеля тиску на партнера. В цьому зв'язку, мабуть, можна погодитися з думкою відомого американського дипломата А. Хартмана, який в 1976 р., перебуваючи на посаді помічника держсекретаря США у європейських справах, заявив: «Ми не можемо отримати від Радянського Союзу нічого бажаного, крім того, що так чи інакше враховує його власні інтереси». Далі А. Хартман визнав безперспективність спроб «вести переговори з росіянами так, ніби вони щойно прогали війну і змушені підписати акт про капітуляцію»⁴³.

Проте американська адміністрація справжнє ставлення до культурних зв'язків з нашою країною повною мірою визначила 4 січня 1980 р., коли президент Дж. Картер, всупереч корінним довгостроковим інтересам розвитку радянсько-американських зв'язків, заявив про згортання культурних і наукових обмінів з СРСР⁴⁴. Культурні зв'язки були, по суті, припинені американською стороною після закінчення в 1979 р. строку дії угоди про культурні обміни. Американські власті відмовилися прийняти і ряд радянських виставок, на які існувала попередня домовленість. Так, національна рада безпеки заборонила заплановану виставку картин з ленінградського Ермітажу, посилаючись на те, що нібито вона «не в національних інтересах США»⁴⁵. Разом з тим адміністрація Картера дала вказівку максимально обмежити «радянське проникнення» на телебачення Сполучених Штатів Америки, скоротити позитивну інформацію про СРСР, відмінила демонстрацію радянських кінофільмів⁴⁶.

⁴⁰ U. S.— Soviet Relations, 1978.— P. 196.

⁴¹ U. S. News & World Report.— 1983.— 19 Sept.— P. 11.

⁴² Ibid.

⁴³ The American Image of Russia, 1917—1972 / Ed. by Grayson.— New York, 1978.— P. 355.

⁴⁴ Вже до середини 1980 р. культурні зв'язки між СРСР і США були практично розірвані, а науковий обмін між двома країнами скоротився на 80%.

⁴⁵ Лит. газета. — 1980. — 30 янв.

⁴⁶ Правда. — 1980. — 19 февр.

Обраний з кінця 70-х років Вашингтоном шлях на згортання культурних зв'язків з Радянським Союзом викликав занепокоєння широкої громадськості США. Багато американців стали вбачати в цьому серйозну втрату насамперед для самих Сполучених Штатів. Становить певний інтерес думка американського сенатора Г. Харта, яку він висловив під час відвідання Союзу РСР в січні 1985 р. Виступаючи за розвиток культурного співробітництва між нашими країнами, Г. Харт зауважив при цьому, що інтенсивність такого співробітництва прямо залежить від вирішення головної проблеми — припинення гонки озброєнь та досягнення політичних домовленостей з цього питання⁴⁷.

Відчуваючи дедалі більший тиск з боку демократичної громадськості США та враховуючи передвиборну кон'юнктуру, адміністрація Рейгана в липні 1984 р. вдалася до ряду заяв про бажання відновити культурні зв'язки між нашими країнами. Однак, продовжуючи курс на відродження «холодної війни» проти Радянського Союзу та інших країн соціалізму, американські власті, по-перше, категорично відмовилися гарантувати безпеку радянських діячів культури під час перебування в США. По-друге, Вашингтон пустив у хід дискримінаційні заходи, характерні для 50-х років, у питанні видачі віз. Дискримінаційні положення зобов'язують одержати спеціальний дозвіл перед тим, як видати візу кожній особі, пов'язаній з організацією, що «пропагує доктрини світового комунізму». Такі заходи безпосередньо зачіпають інтереси радянських учасників обмінів, перешкоджаючи взаємовигідним контактам.

Однак і за таких складних умов СРСР продовжував широко знайомити радянських людей з культурою та мистецтвом США. Лише з 1979 р. по 1984 р. в нашій країні було видано 1 784 назви книг американських авторів з Сполучених Штатів загальним тиражем 203 млн. примірників. На сценах радянських театрів продовжували йти спектаклі за п'єсами американських авторів, демонструвалися кінофільми, зняті в США⁴⁸. Внести свій посильний вклад в боротьбу за мир, сприяти зміцненню взаєморозуміння і дружби між народами, допомогти відродженню розрядки — ці благородні цілі надихали й надихають діячів радянської культури.

Важливою віхою на шляху посилення взаєморозуміння між народами двох країн стала зустріч за взаємною домовленістю Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова і президента США Р. Рейгана в Женеві 19—21 листопада 1985 р., на якій, зокрема, відбувся обмін думками з проблем гуманітарного порядку. В результаті цієї зустрічі вдалося досягти домовленостей з деяких питань двосторонніх радянсько-американських відносин, у тому числі згоди про розширення контактів у науковій та культурній сферах, у галузі освіти й інформації, про дедалі ширший обмін телевізійними програмами, спортивними делегаціями на 1986—1988 рр.

Зустріч на вищому рівні в Женеві, яка відновила розірвані майже 6 років тому американською адміністрацією культурні обміни між двома країнами, вселила в мільйони людей на земній кулі надію на оздоровлення міжнародного клімату. Міністерство культури СРСР відразу вдалося до активних переговорів з рядом американських фірм, громадських організацій про проведення гастролей радянських колективів у США і американських — в Радянському Союзі. Вже в січні 1986 р. на сцену Московського дитячого музичного театру вийшли актори американського Театру для дітей і юнацтва. На гастролі в Сполучені Штати вилітали ленінградський диригент Ю. Темірканов і піаніст М. Петров. В лютому 1986 р. в Державному Ермітажі було розгорнуто виставку робіт імпресіоністів з колекції Вашингтонської національної галереї, а в квітні експозиція із радянських зібрань відправилася до США.

⁴⁷ Известия. — 1985. — 19 янв.

⁴⁸ Совет. культура. — 1986. — 4 февр.

Навесні 1986 р. у Сполучених Штатах з великим успіхом гастролював державний Дитячий музичний театр. Розширюються зв'язки у книговидавничій справі. У другій половині 1986 р. у Вашингтоні і Сан-Франціско будуть розгорнуті виставки радянських книг, присвячених мистецтву, а дві американські книжкові виставки побувають в СРСР. Резерви і можливості як у цій справі, так і в інших, пов'язаних з культурним обміном, великі, на що не раз вказували представники прогресивної демократичної інтелігенції США.

Дух Хельсінкі, відповідальності й реалізму, конструктивний підхід до рішень в обопільних інтересах на користь зростання міжнародного культурного обміну, а не його згортання, розвитку зв'язків, а не чвар повинні стати нормою у відносинах між країнами. Саме за це активно і послідовно бореться Радянський Союз, який переконаний, що дальший розвиток культурних зв'язків між СРСР і США має стати гідним вкладом в утвердження ідей миру, антимілітаризму, соціального прогресу, взаєморозуміння і дружби між народами.

А. И. Майданник, В. Н. Ткаченко

**НАРУШЕНИЕ США ПРИНЦИПОВ ХЕЛЬСИНКИ
В ДЕЛЕ СОВЕТСКО-АМЕРИКАНСКОГО КУЛЬТУРНОГО ОБМЕНА**

Резюме

В статье раскрываются вопросы, связанные с различными аспектами советско-американского сотрудничества в сфере культуры, подчеркивается последовательное стремление СССР к развитию этого сотрудничества. Значительное внимание уделено авторами освещению истинных причин нарушения Вашингтоном принципов Хельсинки в деле культурного взаимодействия с Советским Союзом.

ДІЯЛЬНІСТЬ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ПО РОЗВИТКУ ТВОРЧОЇ АКТИВНОСТІ МОЛОДІ В 60-ті — 70-ті рр.

XXVII з'їзд КПРС у дусі ленінізму розглянув найбільш суттєві сторони світового розвитку, головні особливості сучасного етапу соціалістичного будівництва, дав всебічний аналіз стану радянського суспільства, його успіхів і труднощів, визначив основні напрями економічної і соціальної політики партії, дальшої демократизації суспільного життя. Це збагачує зміст усієї виховної роботи партії.

Партія веде постійний пошук найбільш ефективних шляхів і засобів виховання нової людини, будівника комунізму. У документах з'їзду КПРС висловлено ряд принципових положень щодо організації і змісту виховної роботи. «Ідеологічна діяльність,— підкреслюється у новій редакції Програми партії,— повинна відзначатися тісним зв'язком із суспільною практикою, глибиною ідейно-теоретичного змісту, повним і точним врахуванням реальностей внутрішнього та міжнародного життя, зрослих духовних запитів трудящих, близькістю до людей, правдивістю, аргументованістю, конкретністю»¹.

У розв'язанні завдань комуністичного будівництва партія Леніна важливе місце відводить молоді. Люди у віці від 16 до 30 років становили на початку 70-х рр. п'яту частину радянського народу². Партія вбачає у молодому поколінні надійну зміну, резерв будівників нового суспільства, активну творчу силу у боротьбі за комунізм і надає виключно важливого значення виховній роботі серед молоді. «Майбутнє великою мірою визначається тим..., яку молодь ми виховуємо сьогодні,— говорив М. С. Горбачов на XXVII з'їзді КПРС.— Це завдання всієї партії, всього народу. Це найважливіше, корінне завдання **Ленінського комсомолу**. Молодь у нас працююча, готова до подвигу і самопожертви, віддана соціалізмові. Але такий уже обов'язок старших поколінь — робити все, щоб зміна була ще розумнішою, більш здібною, більш освіченою, щоб вона гідно несла в майбутнє естафету ідеалів справедливості й свободи, які заповів Великий Жовтень»³.

Виховання нової людини, розвиток її творчої активності, вироблення активної життєвої позиції — процес складний, багатограний. В основі роботи партії по розвитку творчої активності трудящих лежить марксистсько-ленінська концепція. Марксистське розуміння творчості виходить з того, що це діяльність людини, яка перетворює природний і соціальний світ відповідно до цілей і потреб людського суспільства на основі об'єктивних законів дійсності. Творча діяльність не є плодом якоїсь запрограмованої або механічно повторюваної роботи, це прояв продуктивної активності людської свідомості, яка за висловом В. І. Леніна «...не тільки відображає об'єктивний світ, а й творить його»⁴.

У сучасній літературі не завжди можна зустріти чітке визначення, або розуміння поняття «творча активність». Автори по-різному пишуть про це: «трудова активність», «суспільна активність», «соціальна активність», «пізнавальна активність». Дехто з дослідників у поняття суспіль-

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 194.

² Пономарев Б. Н. Коммунисты и современное молодое поколение. — «Акценты» (ежегодник ЦК ВЛКСМ). — М., 1974. — С. 23.

³ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 69.

⁴ Ленін В. І. Конспект книги Гегеля «Наука логіки» // Повне зібр. творів. — Т. 29. — С. 179.

на активність включає суспільно-політичну, соціальну і трудову активність. Природно, що кожному з цих видів активності властиві елементи творчості. Тому, на наш погляд, саме поняття «творча активність» є ширшим, ніж поняття трудова, суспільно-політична і пізнавальна активність, взяті кожна окремо, і об'єднує всі вищезазнані види активності особи, бо через пізнання (шляхом одержання наукових знань) людина приходить до переконань, а від них — до дій, що, перш за все, проявляються у творчому ставленні до праці, в участі в управлінні суспільними і державними справами. Зміст активності особи визначається соціальними умовами, в яких виробничі відносини відіграють провідну роль.

Виходячи з зазначених міркувань і оскільки перші спроби історіографічного огляду поставленої нами проблеми вже зроблені⁵, в даній статті узагальнено досягнуте суспільствознавцями, зокрема, істориками в галузі розробки проблеми партійного керівництва розвитком творчої активності молоді республіки у 60-ті — 70-ті роки, а також порушено деякі питання її дальшого дослідження.

Спираючись на досягнуте, радянське суспільство продовжувало просуватися вперед в економічному, соціально-політичному і духовному розвитку. Разом з тим, в 70-ті — на початку 80-х років у розвитку країни, як вказувалося на XXVII з'їзді партії, поряд з досягнутими її безперечними успіхами були певні несприятливі тенденції і труднощі⁶, що не могло не знайти відображення в історичній науці.

У рамках проблематики досліджуваної теми важливе значення мало вивчення марксистсько-ленінської теоретичної спадщини. Питання освіти і виховання підростаючих поколінь займали чільне місце в багатогранній теоретичній діяльності К. Маркса і Ф. Енгельса. Вони пов'язували перемогу пролетаріату над буржуазією і будівництво комуністичного суспільства з підготовкою молоді змін, з її вихованням у комуністичному дусі. Погляди основоположників марксизму на роль молоді в революційному перетворенні суспільства висвітлені у статтях З. Апресяна⁷.

У нових історичних умовах епохи імперіалізму та пролетарських революцій, будівництва соціалізму марксистську теорію комуністичного виховання молоді розвинув В. І. Ленін. Найбільш повно викладені погляди Володимира Ілліча на роль молоді в будівництві комунізму у його промові на III з'їзді РКСМ (жовтень 1920 р.). Заслужовує на увагу дослідження М. В. Трущенко⁸ в цьому плані. Автор розкриває історичне значення промови В. І. Леніна на III з'їзді РКСМ, діяльність партії по втіленню в життя ленінських положень.

В історичному плані аналіз розробки В. І. Леніном програми комуністичного виховання молоді і залучення її до практичної участі в будівництві соціалізму висвітлено в книзі В. В. Рябова. Творчий розвиток ленінських принципів у рішеннях XXII—XXV з'їздів партії розкрито в монографії С. М. Лепехіна. У праці В. О. Зубкова та

⁵ Калакура Я. С. Керівництво КП України діяльністю Рад, профспілок і комсомолу в період будівництва комунізму (1959—1971 рр.): Історіографія проблеми. — У кн.: Історіографічні дослідження в Українській РСР. — Вип. 6. — К., 1973. — С. 19—30; Стефаненко Э. Г. Партия и массовые организации трудящихся в условиях развитого социализма. — В кн.: КПСС и массовые организации трудящихся: Историкографія проблемы. — Межвуз. сб. — Л., 1982. — С. 5—11; Серішев Я. М. Питання історіографічної діяльності комсомолу України по комуністичному вихованню молоді (1956—1970 рр.) — У кн.: В. І. Ленін і комуністичне виховання молоді. — К., 1971. — С. 224—230.

⁶ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 165.

⁷ Апресян З. Разработка К. Марксом и Ф. Энгельсом политики коммунистов в отношении молодежи. — В кн.: Позывные истории. — 1970. — Вып. 2. — С. 3—46. Апресян З. Маркс и Энгельс о молодежи. — В сб.: К. Маркс и Ф. Энгельс о молодежи. — М., 1972. — С. 7—38.

⁸ Трущенко Н. В. Источник силы. Партия — организатор и руководитель комсомола. — М., 1973. — С. 247—275; Трущенко Н. В. Сплоченные словом Ильича: Исторический очерк о III съезде РКСМ. — М., 1980. — 206 с.

В. В. Привалова «Ленин и молодежь» висвітлюються основні факти життя та діяльності В. І. Леніна, пов'язані із створенням РКСМ та КІМ'у, відзначається значення ленінських заповітів для практичної діяльності комсомолу, боротьби радянської молоді за утвердження соціалістичного способу життя, формування нової людини. Автори широко використали партійні документи, вперше ввели в науковий обіг спогади тих, хто зустрічався з Володимиром Іллічем. Однак, деякі розділи книги хибують декларативністю, переважністю цифровим матеріалом, у них недостатньо використаний місцевий матеріал⁹.

Привертає увагу в українській історіографії монографія І. М. Михайловського¹⁰, в якій висвітлено роль В. І. Леніна у розробці питань революційного, класового виховання підростаючого покоління, ідейних і організаційних принципів молодіжних союзів, у створенні комсомолу і його участі в будівництві нового суспільства. Однак авторові не вдалося уникнути деяких суттєвих недоліків, зокрема, неточно були визначені ленінські принципи партійного керівництва комсомолом, а замість новизни і гострої критики безпідставних наклепів буржуазних ідеологів на партію і комсомол автор вдався лише до повторення окремих положень з того, що вже давно викрите радянськими істориками. Заповіті вождя про комуністичне виховання молоді, його висновки про партійне керівництво комсомолом і нині мають актуальне значення, тому їх дальша розробка є настійним завданням суспільствознавців, що працюють в галузі молодіжної проблематики.

Підвищенню методологічного та наукового рівня досліджень про керівництво партії молодіжним рухом сприяло видання Повного зібрання творів В. І. Леніна, прийняття відповідних партійних документів. Лише в 1971—1975 рр. ЦК КПРС прийняв понад 50 постанов, в яких порушувалися питання комуністичного виховання молоді¹¹.

Для аналізу процесів і явищ, їх розуміння і правильної оцінки значний інтерес для дослідників мають матеріали Всесоюзних та Республіканських наукових і науково-практичних конференцій. Наукові конференції сприяли дослідженню різних аспектів партійного керівництва розвитком творчої активності молоді, допомогли виявити загальне і специфічне у діяльності комсомолу, визначити можливості використання досвіду роботи з молоддю іншими організаціями.

У роботі по комуністичному вихованню молоді, по мобілізації її на розв'язання конкретних завдань виробничого та суспільного життя партійні органи та первинні парторганізації спираються на комсомол. Це положення зафіксоване в Статуті КПРС (ст. 63). Питання партійного керівництва комсомолом, його діяльність по вихованню молоді привертало увагу багатьох дослідників — істориків, філософів, економістів, педагогів, партійних та комсомольських працівників. У 1946—1980 рр. в країні захищено понад 900 дисертацій з історії ВЛКСМ і партійного керівництва комсомолом (28 докторських). З них 337 праць присвячені партійному керівництву комсомолом і молоддю, 357 — діяльності партії та комсомолу в період удосконалення соціалізму¹², 170 дисертацій було захищено з історії молодіжного руху та діяльності комсомолу України¹³.

⁹ Рябов В. В. Верность идее: О коммунистическом воспитании молодежи. — Куйбышев, 1972. — 167 с.; Коммунистическое воспитание молодежи в условиях развитого социализма. — Саратов, 1979. — 191 с.; Зубков В. А., Привалов В. В. Ленин и молодежь. (Изд. 2-е, доп., перераб.). — Л., 1977. — 256 с.; Лепехин С. М. Ленинские принципы воспитания молодежи. (Изд. 2-е, испр. и доп.). — Л., 1978. — 216 с.

¹⁰ Михайловський І. М. В. І. Ленін про роль і місце молоді в революційному перетворенні суспільства. — Львів, 1974. — 180 с.

¹¹ Трущенко Н. В. О коммунистическом воспитании молодежи и ее подготовке к труду и защите социалистического Отечества. — М., 1977. — С. 10.

¹² Позывные истории. — 1978. — Вып. 6. — С. 191; — Вып. 7. — С. 171.

¹³ Назимко П. С. Выше уровень научной разработки истории ВЛКСМ // Вопр. истории КПСС. — 1983. № 1. — С. 153.

Наприкінці 60-х — у 70-х роках вийшли монографії, збірники, нариси історії республіканських, крайових та обласних організацій ВЛКСМ, в яких розкривається багатогранна діяльність партії та комсомолу серед молоді, її специфіка в різні періоди. Вийшли узагальнюючі праці «Славный путь Ленинского комсомола», до 60-річчя ВЛКСМ — «Славный путь Ленинского комсомола: История ВЛКСМ»¹⁴. Книга, видана до ювілею Ленінського комсомолу, написана на високому теоретичному рівні, розкриває найважливіші закономірності розвитку комсомолу, наукові основи його побудови та діяльності під керівництвом партії.

Серед узагальнюючої літератури слід відзначити «Історію Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України»¹⁵, яка одержала високу оцінку наукової громадськості, комсомольських працівників. У ній проаналізовано теоретичний і фактичний матеріал з проблем партійного керівництва комсомолом і зростання його ролі як помічника і резерва КПРС. Разом з тим про деякі аспекти партійного керівництва по розвитку трудової, суспільно-політичної активності молоді в ній сказано побіжно, або викладено фрагментарно.

Назріло питання про створення наукової праці по історії ЛКСМУ. Для дослідників, які працюватимуть над даною темою важливе значення матимуть «Нариси історії Комуністичної партії України»¹⁶, де показано патріотичні почини молодих трудівників, аналізується робота партійних організацій по їх поширенню. Значний матеріал міститься в нарисах історії обласних партійних організацій республіки.

Активна наукова розробка досвіду партійного керівництва комсомолом розпочалась у 60-х роках. На той час розширилась документальна база, вийшли збірники рішень з'їздів, конференцій та пленумів ЦК компартії союзних республік, резолюції обласних партійних конференцій, що містили матеріал про партійне керівництво комсомолом, а також партійні документи з цих питань. Вийшли збірники документів «Наследникам революции. Документы партии о комсомоле и молодежи» (М., 1969.— 592 с.), «КПСС о формировании нового человека. Сб. документов и материалов (1965—1976)» (М., 1976—456 с.) та ін. Це розширило можливості вивчення питання про хід виконання комсомолом рішень партії, її ролі як політичного керівника ВЛКСМ, узагальнення досвіду партійних та комсомольських організацій по розвитку активності молоді.

Вагомий вклад у висвітлення цієї теми внесли М. В. Трущенко, В. О. Сулемов, В. В. Рябов, В. В. Поляков, В. К. Криворученко; В. С. Костенко та ін. 70-ті роки ознаменувалися появою інших праць¹⁷, серед яких привертають увагу публікації В. К. Криворученка¹⁸. У мо-

¹⁴ Славный путь Ленинского комсомола: В 2 т., — М., 1974. — Т. 1. — 576 с.; Т. 2. — 784 с.; Славный путь Ленинского комсомола: История ВЛКСМ. — М., 1978.

¹⁵ Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. (Вид. 4, доп.). — К., 1979. — 760 с.

¹⁶ Нариси історії Комуністичної партії України. — К., 1977. — С. 645—646, 678—679, 701—702, 745 та ін.

¹⁷ Рубцов Н. Партия и комсомол. — М., 1971. — 64 с.; Николаев Р. Партийная организация и молодежь. — Л., 1973. — 39 с.; Апресян З., Сулемов В. Партийное ядро в комсомоле. — М., 1975. — 64 с.; Королев А. Партия и комсомол. — М., 1976. — 200 с.; Пастухов Б. Н. Партийное руководство — источник силы и творческой активности Ленинского комсомола. — М., 1978. — 80 с. та ін.

¹⁸ Криворученко В. К. Творческий вклад КПСС в развитие ленинского учения о молодежи и комсомоле в условиях развитого социализма. — М., 1975. — 257 с.; Криворученко В. К. Партийное руководство — источник силы, крепости и творческой активности Ленинского комсомола. — М., 1976. — 65 с.; Криворученко В. К. Единство цели: Некоторые аспекты партийного руководства комсомолом в условиях развитого социализма. — М., 1980. — 191 с.; Криворученко В. К. Совершенствование системы партийного руководства комсомолом (1960-е — начало 1970-х годов). — В кн.: Позывные истории. — 1976. — Вып. 5. — С. 3—40; Криворученко В. К. Партийное руководство организационным укреплением комсомола (1961—1978 гг.) // Вопр. истории КПСС. — 1979. — № 11. — С. 104—114.

нографії «Єдинство ціли: Некоторые аспекты партійного керівництва комсомолом в умовах розвинутого соціалізму» у динаміці показані різні сторони партійного керівництва спільною молоді. Автором по-новому поставлені деякі питання, зокрема, при оцінці механізму партійного керівництва комсомолом, координації партією взаємодії комсомолу з державними органами та громадськими організаціями.

Важливі питання партійного керівництва комсомолом, комсомольського будівництва висвітлено в публікаціях В. О. Сулемова, зокрема в монографії «Союз молодих борців»¹⁹. Перше видання вийшло у 1971 р. і одержало широке визнання наукової громадськості країни, праця була перевидана за рубежем. Для дослідників принципово важливим є те, що автор висвітлює питання про об'єктивну необхідність посилення партійного керівництва комсомолом, підкреслюючи, що однією з найефективніших форм цього керівництва є зміцнення партійного ядра в комсомолі.

Із праць суспільствознавців України, присвячених партійному керівництву комуністичним вихованням молоді, заслуговує на увагу монографія Л. М. Гордієнка²⁰. Питання розглядаються автором комплексно на значному фактичному матеріалі. Проте книжка набагато виграє, якби автор підкріпив свої висновки архівними даними. В основному ж вона написана на матеріалах періодичної преси.

Невід'ємною частиною історіографії питання є книги, брошури та статті, написані партійними і комсомольськими працівниками²¹. Цінність їх у тому, що автори наводять первісний фактичний матеріал, першими вказують на те нове, що з'явилося в практиці роботи серед молоді, визначають ефективність форм і методів виховання підростаючого покоління.

Найважливішим напрямом діяльності партії по розвитку творчої активності молоді є формування марксистсько-ленінського світогляду та ідейної переконаності. Вчені-суспільствознавці приділяють значну увагу аналізу роботи партійних та комсомольських організацій в цьому напрямі. У 1967 р. Мінвузом УРСР та Київським університетом проведено республіканську наукову конференцію «Формування комуністичної свідомості радянської молоді». На матеріалах конференції вийшла колективна монографія «Духовний світ молоді радянської людини»²². На основі соціологічних досліджень в ній висвітлені актуальні питання ідейного виховання молоді, досліджені процеси взаємовідносин молоді і суспільства, соціально-економічні та ідеологічні фактори формування духовного обличчя молоді людини, її комуністичних ідеалів.

Питання ідейно-політичного виховання молоді висвітлено в монографії В. В. Колобкова²³, написаній на матеріалах соціологічних досліджень, проведених в молодіжних колективах. Автор подає цікавий фактичний матеріал, робить висновки про взаємозв'язок ідейності та

¹⁹ Сулемов В. А. Союз молодих борців. (Изд. 2-е, доп. и перер.). — М., 1982.—399 с.

²⁰ Гордієнко Л. М. Воспитание молодежи: комплексный подход: Из опыта партийных организаций Украины по коммунистическому воспитанию работающей молодежи. — Киев, 1984. — 208 с.

²¹ Ельченко Ю. Н. Бойовий помічник партії. — К., 1963. — 88 с.; Білоколос Д. З. Виховувати людину комуністичних ідеалів. — К., 1965. — 80 с.; Капто О. С. І рости і діяти. — К., 1966. — 68 с.; Кириченко Н. К. Под знаменем славных традицій. — Симферополь, 1970. — 120 с.; Корнієнко А. І. Надійний помічник партії.—К., 1978. — 48 с.; Корнієнко А. І. Молодим усі шляхи відкриті. — К., 1979. — 80 с.; Корнієнко А. І. Вчимося комунізму, будемо комунізм. — К., 1981. — 64 с.; Лісовий Т. Г. Партійна турбота про комсомол. — К., 1979. — 68 с.; Тяжельников Е. М. Союз молодих ленинцев. (Изд. 2-е, доп.). — М., 1980. — 367 с. та ін.

²² Духовний світ молоді радянської людини. — К., 1969. — 203 с.

²³ Колобков В. В. Формування людини нового суспільства. — К., 1968. — 132 с.

активної участі в суспільно-корисній праці. Проте вона написана в філософському плані й питання партійного керівництва ідеологічною роботою серед молоді висвітлені недостатньо.

Темі партійного керівництва формуванням марксистського світогляду та комуністичної свідомості молоді присвятили дослідження В. Ф. Литвиненко, М. О. Снітчук. Праця В. Ф. Литвиненка²⁴ присвячена досить складній проблемі. У практиці роботи партійних організацій України — виховання молоді в дусі комуністичної ідейності та непримирності до буржуазної ідеології. Проте, якщо оцінювати монографію в цілому, то написана вона нерівно. Автор на значному фактичному матеріалі, що вперше вводиться до наукового обігу, аналізує діяльність партійних організацій, що ж до теоретичних узагальнень та висновків, то вони інколи безпідставні, відірвані від життя. Питання поставлене В. Ф. Литвиненком, складне і багатогранне, тому заслуговує на дальшу увагу дослідників. Цікавий матеріал з досвіду ідейно-політичної роботи партії серед молоді міститься у працях В. К. Василенко, В. С. Костенка та О. С. Півненка²⁵.

Багато публікації присвячено питанням розвитку трудової активності молоді. На початку 60-х років увагу дослідників привертала проблема виховного впливу змагання на звання бригад та ударників комуністичної праці. В перші роки після зародження цього руху вийшли брошури і статті, написані вченими, партійними і комсомольськими працівниками, ініціаторами руху. Узагальненню досвіду партійних та комсомольських організацій по розвитку змагання за комуністичне ставлення до праці присвятили праці В. К. Криворученко, О. Г. Митюков, О. С. Кудлай, І. І. Ніколаєнко та ін. І. І. Ніколаєнко у своїх дослідженнях²⁶ головну увагу зосередив на висвітленні роботи партійних і комсомольських організацій по розвитку і керівництву змаганням, що ж стосується форм і методів його виховного впливу, то автор зробив це лише щодо тих учасників змагання за комуністичне ставлення до праці, які працювали в промисловості. Водночас, як відомо, значна частина молодих виробничників з різних причин не брала участі в змаганні і тому виховна робота серед цієї категорії молоді не узагальнювалася. На жаль, інтерес дослідників до вивчення діяльності партійних і комсомольських організацій по розвитку руху за комуністичне ставлення до праці, до аналізу його виховного впливу з часом зменшився. На наш погляд, це нічим не можна виправдати, оскільки змагання відіграло велику роль у вихованні любові до праці, розвитку творчості молоді.

У 70-ті роки вийшли окремі публікації про місце і роль працюючої молоді як суспільної групи у соціальній структурі соціалізму. У них зроблена спроба розкрити життєву позицію юнаків та дівчат, їхні прагнення, вплив на молоду особу, досягнень науково-технічного прогресу²⁷.

У трудовому вихованні молоді в останні роки було допущено серйозні недоліки, внаслідок чого в окремої частини молодих робітників

²⁴ Литвиненко В. Ф. КПРС — вихователь комуністичної ідейності молоді. — К., 1978. — 160 с.

²⁵ Василенко В. К. Діяльність Комуністичної партії України по перебудові партійної освіти і вдосконаленню масово-політичної роботи (1966—1971 рр.). — К., 1974. — 168 с.; Василенко В. К. Ідейно-політична робота партії в умовах розвинутого соціалізму. — К., 1981. — 215 с.; Костенко В. С. Курсом партії: Партійне керівництво комсомольською організацією України (1966—1975 рр.). — К., 1981. — 127 с.; Півненко А. С. Комсомол в умовах розвинутого соціалізму. (ВЛКСМ в політичній системі соціалістичного суспільства). — Київ, 1981. — 158 с.

²⁶ Ніколаєнко І. І. Зрими риси комунізму. — К., 1961. — 96 с.; Ніколаєнко І. І. Комунізм — жива творчість мас. — К., 1962. — 194 с.; Ніколаєнко І. І. Сучасники епохи майбутнього. — К., 1966. — 212 с.

²⁷ Коган Л. Н., Павлов Б. С. Молодой рабочий: вчера и сегодня. — Свердловск, 1976. — 175 с.; Волков Ю. Е., Лошкарев Ю. С. Трудовое воспитание молодежи. — М., 1976. — 127 с.

з'явилися такі негативні риси, як бракоробство, заробітчанство, ухиляння від праці тощо. Вивчення і узагальнення позитивного досвіду партійних організацій по вихованню юнаків та дівчат у дусі любові до праці лишається актуальним завданням історико-партійної науки. Саме життя, практика господарського і культурного будівництва вимагають знову і знову повертатися до тем і проблем, що пов'язані із становленням комуністичної праці і які досі не знайшли вичерпного і точного розв'язання. Це програмне завдання партії, яка ставить у центр виховної роботи «...формування в кожній радянської людини глибокої поваги і готовності до сумлінної праці на загальне благо, чи то праці розумової, чи фізичної... Партія і надалі дбатиме про підвищення авторитету чесної, високопродуктивної праці, розвиток ініціативи і творчості в роботі, про зміцнення начал комуністичного ставлення до праці»²⁸.

Дальший розвиток сільськогосподарського виробництва, виконання Продовольчої програми значною мірою залежить від енергії, творчого ставлення до справи багатомільйонного загону молодих трудівників села. Наукове узагальнення досвіду роботи партійних організацій серед сільської молоді було і лишається важливим завданням історичної науки. Проте, історико-партійних досліджень з цього питання поки що мало²⁹. Всі вони хронологічно обмежені періодом до 1971 р і далеко не охоплюють усього кола питань виховання молоді села.

Оцінюючи в цілому стан розробки досліджуваного питання, слід відзначити, що в 70-ті роки з'явилися перші праці, в яких узагальнювалася практика роботи партійних організацій по розвитку суспільно-політичної активності молоді і залученню її до управління державними і громадськими справами. Значну увагу дослідженню цієї теми приділив О. С. Капто³⁰. На основі узагальнення діяльності партійних і комсомольських організацій, соціологічних досліджень у молодіжних колективах автор не лише аналізує роботу серед молоді, але й вказує на шляхи подолання недоліків у роботі по розвитку її суспільно-політичної активності. Серед праць, в яких висвітлені питання участі комсомольських організацій в діяльності державних органів, слід виділити монографію О. О. Михалева. У ній показано, як під керівництвом КПРС комсомол бере участь у формуванні органів Радянської влади, активно співробітничав з ними при розгляді різних питань, що стосуються праці, побуту та відпочинку молоді. Ця тема порушена в статтях М. Й. Климка та А. К. Фартушняка³¹.

У 60—70-х рр. з'явилися книги, статті, в яких розвінчуються буржуазно-фальсифікаторські спроби перевернути суть партійного керівництва комсомолом, показати в кривому дзеркалі історію і сучасну діяльність партії та ВЛКСМ. Ідеологи буржуазії прагнуть підірвати

²⁸ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 194—195.

²⁹ Хижняк В. П. Передове, прогресивне — масам. — К., 1963. — 48 с.; Падалко А. І. З досвіду роботи партійних організацій України по підвищенню ролі комсомолу в ідейно-політичному вихованні сільської молоді (1961—1966 рр.) // Укр. іст. журн. — 1969. — № 6. — С. 127—128; Бовкун В. Д. На землі батьків. — К., 1971, 48 с.; Траф'як М. В. Діяльність сільських комсомольських організацій України по ідейно-політичному вихованню молоді (1966—1970 рр.) // Укр. іст. журн. — 1971. — № 11. — С. 67—75; Комуністичне виховання трудівників села. — К., 1973. — 154 с.; Снітчук М. О. Партійне керівництво комсомолом. — К., 1973. — 210 с.; Чернецька Л. І. Підвищення ролі комсомольсько-молодіжних колективів у сільськогосподарському виробництві (1966—1970 рр.) // Укр. іст. журн. — 1984. № 11. — С. 112—117.

³⁰ Капто О. С. Суспільна активність як моральна риса будівника комунізму. — К., 1968. — 272 с.; Капто О. С. Социальная активность молодежи. — М., 1971. — 48 с.; Капто О. С. Молоді комуністичну ідейність. К., 1972. — 83 с.

³¹ Михалев А. А. Участие комсомола в советском государственном строительстве. — М., 1974. — 176 с.; Климко М. И. Предмет особой заботы // Молодой коммунист. — 1975. — № 4. — С. 72—76; Фартушняк А. К. Залучення комсомольців і молоді до управління державою через Ради депутатів трудящих (1966—1970 рр.) // Укр. іст. журн. — 1975. — № 7. — С. 43—51.

єдність революційних поколінь і з цією метою виробляють тактику і методи впливу на молодь, щоб перешкодити їй об'єктивно розібратися у боротьбі сил соціалізму та капіталізму, применшити притягальну силу комуністичних ідей, авторитет КПРС.

Однією з перших праць, присвячених цій темі, була монографія М. М. Перфільєва³². В ній викривались погляди «радянознавців», розкривались їх характерні прийоми і методи. Певний інтерес для дослідників з точки зору теоретичної постановки питання становить книга Г. Т. Федорова³³, хоча для підтвердження своїх висновків він оперує в основному загальновідомими прикладами і фактами.

Критика буржуазних та буржуазно-націоналістичних спроб перевернути діяльність партійних організацій по вихованню молоді дана в ряді статей³⁴. Незважаючи на появу цих та інших праць по критиці буржуазної фальсифікації історії і сучасної діяльності партійного керівництва комсомолом, ця проблема потребує уваги з боку науковців.

Таким чином, радянськими вченими проведена певна робота по вивченню питання партійного керівництва розвитком творчої активності молоді. У теоретичній розробці його в 60—70-х роках зроблено крок вперед, узагальнені найбільш ефективні форми і методи комуністичного виховання молодих трудівників. Характерним для тих років була публікація спеціальних праць, брошур і статей, в яких аналізуються діяльність партійних та комсомольських організацій по ідейно-політичному, трудовому і моральному вихованню радянської молоді, по розвитку її трудової та громадської активності.

Проте багато важливих питань лишаються ще маловивченими, а накопичений досвід недостатньо узагальненим. Так, використання у ряді публікацій матеріалів окремих областей і міст не дозволив дослідникам зробити вагомі внески, виявити закономірності і особливості роботи партії по залученню молоді до активної участі у розвитку народного господарства, науки та культури. Немає комплексних монографічних досліджень, які б узагальнювали трудову і громадсько-політичну активність молоді, її участь у науково-технічній творчості, у становленні комуністичної праці, в управлінні державними органами та громадськими організаціями. Мало приділяється уваги вивченню досвіду комуністичного виховання сільської молоді, її участі у розв'язанні важливих народно-господарських завдань, у виконанні Продовольчої програми. Практично відсутні дослідження про роботу молоді у сфері побуту та обслуговування, про боротьбу проти антиподів комуністичної моралі, байдужого ставлення до соціалістичної власності. Перед вченими стоїть завдання не лише розширити рамки досліджень, але й домогтися їх більшої науково-теоретичної обґрунтованості, позбутися таких недоліків, як ілюстративність та описовість.

³² Перфильев М. Н. Критика буржуазных теорий о советской политической системе. — Л., 1968. — С. 146—154.

³³ Федоров Г. Т. Молодежь и современная идеологическая борьба. — К., 1979. — 183 с.

³⁴ Салов В. И. История комсомола и современная буржуазная историография // *Вопр. истории КПСС.* — 1972. — № 3. — С. 61—68; Сулемов В. Фальсификация проблемы партийного руководства комсомолом в буржуазной историографии. — В кн.: *Позывные истории.* — 1973. — Вып. 3. — С. 286—324; Еремин Ю. Извращение буржуазными идеологами вопросов коммунистического воспитания молодежи. — Там же. — С. 325—349; Серішев Я. М. Проти буржуазної фальсифікації керівництва КПРС масовими організаціями трудящих в умовах будівництва комунізму. — *Наук. праці з історії КПРС.* — 1973. — Вип. 60. — С. 3—14; Серішев Я. М. Правда про Ленінський комсомол і вигадки фальсифікаторів. — Там же. — Вип. 70. — С. 18—30; Руднева Е. Партийное руководство комсомолом в кривом зеркале буржуазной «советологии». — Там же. — Вып. 5. — С. 192—207; Семеновко В. И. О критике западногерманской буржуазной историографии по вопросу о роли и месте ВЛКСМ в политической системе советского общества. — *Научн. труды по истории КПСС.* — 1980. — Вып. 108. — С. 104—113; Цибульнич В. В. Критика буржуазных фальсификаций деятельности КПСС по коммунистическому воспитанию молодежи // *Вопросы научного коммунизма.* — Киев, 1979. — С. 124—132.

XXVII з'їзд КПРС вимагає від учених-суспільствознавців подолати певну віддаленість від запитів життя, щоб вони «...чутливо реагували на зміни, що відбуваються в житті, тримали в полі зору нові явища, робили висновки, здатні правильно орієнтувати практику»³⁵. Одним із найважливіших завдань історичної науки є узагальнення багатогранного досвіду партії по формуванню покоління, яким буде здатним, за висловом В. І. Леніна, «довести до кінця спорудження будови комуністичного суспільства»⁶³.

Я. М. СЕРИЩЕВ (Київ)

³⁵ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 101.

³⁶ Ленін В. І. Завдання спілок молоді. // Повне зібр. творів. — Т. 41. — С. 299.

ВИСВІТЛЕННЯ РАДЯНСЬКИМИ ІСТОРИКАМИ РОЛІ НАРОДНИХ МАС У ВОЗЗ'ЄДНАННІ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ

Історіографія визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією налічує велику кількість узагальнюючих праць, колективних та індивідуальних монографій, журнальних статей та збірників документів¹. Значна частина цієї літератури вже була предметом історіографічних оглядів, зроблених О. К. Касименком, Ю. В. Назаренком та іншими дослідниками. Однак вони приділяли недостатню увагу такому маловивченому питанню, як роль народних мас у визвольній війні 1648—1654 рр. і возз'єднанні України з Росією. Автор даного огляду прагнув розкрити процес розробки і висвітлення радянськими істориками саме цієї важливої проблеми.

Наукове пояснення епохальної події — возз'єднання України з Росією як результату боротьби і волевиявлення широких народних мас є значним досягненням радянських учених — істориків. Цей висновок зроблений на основі узагальнення та аналізу багатьох факторів, у тому числі методологічного принципу необхідності додержання правильного співвідношення між об'єктивною закономірністю і свідомою діяльністю народу — творця історії. Радянські дослідники, розробляючи теоретичні проблеми суспільствознавства, дійшли висновку про те, що коли «сама діяльність виступає як методологічний принцип, виникає інший аспект підходу до суспільного розвитку»². Отже, розглянемо під кутом зору ролі свідомої діяльності народних мас процес і ступінь висвітлення в радянській історіографії акту возз'єднання України з Росією.

Характерною рисою першого періоду розвитку радянської історичної науки (до середини 30-х років) було становлення її як марксистсько-ленінської. Тоді в історіографії, яка ще неповністю позбавилася впливу буржуазної ідеології, мав місце односторонній підхід до відтворення історії возз'єднання України з Росією та оцінки Переяславської ради 1654 р. У публікаціях того часу основна увага акцентувалася переважно на юридичній стороні цих подій³. У буржуазно-націоналістичній літературі акт возз'єднання оцінювався з антинаукових позицій. В ній ідеалізувалася роль панівних класів-станів, суть возз'єднання

¹ Методические указания и библиография по изучению спецкурса «Освободительная война украинского народа 1648—1654 гг. и воссоединение Украины с Россией». — Днепропетровск, 1980. — Ч. I. — 50 с.

² Келле В. Ж., Ковальзон М. Я. Теория и история: Проблемы теории исторического процесса. — М., 1981. — С. 120.

³ Петровський М. Н. Дослідні над літописом Самовидця: Нариси історії України XVII — початку XVIII століть. — Х., 1930. — Вип. I. — С. 8.

зображалася викривлено — як «договір» або «союз» козацької старшини з російськими поміщиками. До речі, сучасні буржуазні історики здебільшого дотримуються аналогічних поглядів. Вони, зокрема, намагаються заперечити народний характер визвольної війни 1648—1654 рр., принизити роль і спотворити прагнення народних мас⁴. Показово, що відомий український радянський історик М. Н. Петровський ще в 40-х роках помітив тенденцію буржуазних націоналістів тлумачити з антинаукових позицій возз'єднання України з Росією, в тому числі як тимчасовий акт, і зробив спробу викрити суть таких фальсифікацій⁵.

Загальнонародний характер возз'єднання було розкрито в постанові ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і Президії Верховної Ради СРСР, прийнятій з нагоди 300-річчя цієї події. Як підкреслювалося в ній, рішення Переяславської ради 8(18) січня 1654 р. знаменувало завершення загальнонародної боротьби, стало могутнім волевиявленням українського народу, «відображенням його вікових прагнень і надій і знаменувало поворотний етап в його житті»⁶.

Радянські дослідники переконливо довели, що, незважаючи на всі випробування, «російський, український і білоруський народи зберегли і пронесли крізь віки усвідомлення єдності походження, близькості мови і культури, усвідомлення спільності своєї долі»⁷. Звідси випливає науково обгрунтована теза про те, що український народ «вів боротьбу проти гніту чужоземних поневолювачів, за свою свободу і незалежність і разом з тим за возз'єднання з Росією»⁸.

Перші вагомі результати у дослідженні питання про роль народних мас у возз'єднанні були досягнуті ще наприкінці 30-х — у середині 40-х років, коли розпочався другий період розвитку радянської історіографії. Тоді побачили світ короткий курс історії України, четвертий випуск нарисів з історії України, I том «Історії України», монографії, брошури, курси лекцій і статті з різних питань визвольної війни, підготовлені А. З. Барабоєм, М. Н. Петровським, В. І. Пічетою та іншими дослідниками.

Однак в історичній літературі того часу ще велика увага приділялася юридичному аспекту возз'єднання, але недостатня — розкриттю ролі народних мас. Разом з тим у праці А. З. Барабоє, присвяченій причинам возз'єднання України з Росією (Історик-марксист. — 1939. — № 2. — С. 87—118), та «Нарисах з історії України» показано ставлення різних верств українського народу до возз'єднання і роль народних мас в його здійсненні. А. З. Барабой одним з перших у радянській історіографії висловив думку про те, що втілюваний у життя Б. Хмельницьким лозунг про возз'єднання України з Росією був висунутий народними масами. В «Нарисах» Переяславська рада оцінюється з прогресивних позицій — «як така, що відображала настрої усього українського народу, — рада народна»⁹.

В літературі підкреслювалося, що возз'єднання сприяло зміцненню економічних і культурних зв'язків українського і російського народів¹⁰, мало об'єктивний характер, оскільки до нього вів сам «хід історичного процесу»¹¹.

⁴ Докладніше про це див.: Хмель І. С., Смолий В. А. Боротьба українського народу за воссоединение с Россией в тенденциозном освещении западных украинистов // Правда истории против фальсификаторов. — К., 1982. — С. 57—77.

⁵ Петровський М. Н. Богдан Хмельницький. — К.; Х., 1944. — С. 24—29.

⁶ Рад. Україна. — 1953. — 9 груд.

⁷ Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства и формирование древнерусской народности. — М., 1971. — С. 168.

⁸ Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.): Схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1954. — С. 6.

⁹ Нариси з історії України. — К., 1940. — Вип. 4. — С. 204—205.

¹⁰ Історик-марксист. — 1939. — № 2. — С. 106—109; Нариси з історії України. — Вип. 4. — С. 214.

¹¹ Юшков С., Славін Л., Петровський М., Гуслистий К. Історія України. — Уфа, 1943. — Т. 1. — С. 296.

Однак у публікаціях того часу траплялися поверхові судження про значення возз'єднання, від якого нібито «найбільшу вигоду одержали українські старшини і середнє українське козацтво», а народні маси, зокрема селянство, лише позбавилися національного гноблення з питань релігії, мови, культури¹². В історіографії початку 40-х років роль народних мас показана переважно пасивною — вони лише «схвалювали» акт возз'єднання, щоправда «з великим піднесенням і радістю»¹³. Проте в літературі середини 40-х років уже мала місце більш точна оцінка возз'єднання як події, що «відповідала» історичним «устремлінням українського народу до об'єднання з народом російським». Такий підхід був характерний насамперед для праць М. Н. Петровського. І все ж в тодішній історіографії головною дійовою особою, борцем за визволення українського народу від польської шляхти та його об'єднання з братнім російським народом виступав переважно «Богдан з його залізною волею», який здійснивав свій «давній політичний план»¹⁴.

Таким чином, наприкінці 30-х — у середині 40-х років історія возз'єднання України з Росією висвітлювалася з точки зору діяльності Б. Хмельницького, а не вирішального значення дій народних мас. Особливо це виявилось в роки Великої Вітчизняної війни, коли видавалася спеціальна серія книг «Наші великі предки». Її вихід зумовлювався реальною необхідністю тих років, а також рядом об'єктивних і суб'єктивних факторів.

Після закінчення війни до 1954 р. побачили світ кілька значних колективних праць з історії СРСР та УРСР¹⁵, монографій, брошур, статей¹⁶, в яких певною мірою висвітлено питання про роль народних мас у возз'єднанні України з Росією. Новим було пояснення возз'єднання як єдино правильного, «необхідного» шляху, що відповідав «історичним сподіванням українського народу і створив можливість для його дальшого історичного розвитку»¹⁷. Слід також відзначити характеристику цієї події як результату могутнього волевиявлення українського народу, хоч ще не робилося наголосу на вирішальній ролі народних мас.

Однією з характерних рис цієї літератури було утвердження в ній поглядів на Б. Хмельницького як виразника волі українського народу, врятування якого, на його думку, можливо тільки в союзі з братнім російським народом¹⁸. На основі аналізу архівного матеріалу було доведено, що Переяславська рада 1654 р. була не козацькою, а народною, оскільки в ній брали участь багато «всяких чинів людей»¹⁹. Відповідно певною мірою змінилася й оцінка возз'єднання України з Росією, що

¹² Курс історії СРСР. Лекція 13 и 14. — М., 1938. — С. 20; Макарець О. Борьба українського народу проти панської Польщі в XVII столітті. — К., 1940. — С. 55.

¹³ Подорожний М. Є. Визвольна війна українського народу (1648—1654 рр.). — К., 1940. — С. 76.

¹⁴ Петровський Н. Н. Богдан Хмельницький. — М., 1944. — С. 49; Пичета В. И. Богдан Хмельницький — дипломат и стратег // Изв. Акад. наук СССР. — 1941. — Т. 1. — № 2. — С. 59.

¹⁵ Історія СРСР. — Ч. I: С древнейших времен до конца XVIII века. — М., 1948. — 744 с.; Історія Української ССР. — К., 1953. — Т. 1. — 838 с.

¹⁶ Петровський Н. Н. Освободительная война украинского и белорусского народов против польских захватчиков: Богдан Хмельницький. — М., 1946. — 64 с.; Осипов К. Богдан Хмельницький. — М., 1948. — 480 с.; Бойко І. Д. Переяславська рада — важлива віха в історії українського народу (8 січня 1654 р.). — К., 1950. — 44 с.; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький — поборник возз'єднання України з Росією. — Львів, 1953. — 22 с.; Тарле Е. В. Переяславская рада (1654—1954) // Дружба народов. — 1953. — № 6. — С. 231—242.

¹⁷ Базилевич К. В., Новицький Г. А. Історія СРСР: От древнейших времен до конца XVIII века. — М., 1946. — Ч. 1. — С. 506; Історія СРСР: С древнейших времен до конца XVIII века. — Ч. 1. — С. 502.

¹⁸ Бойко І. Д. Назв. праця. — С. 43; Ярошенко А. Д. Богдан Хмельницький і його роль в історії України. — К., 1950. — С. 72.

¹⁹ Бойко І. Д. Триста років возз'єднання України з Росією. — К., 1953. — С. 21.; Крип'якевич І. П. Назв. праця. — С. 20.

характеризувалося як «здійснення» заповітних сподівань українського народу і одна з «найважливіших подій європейської історії»²⁰.

Отже, в літературі кінця 40-х — початку 50-х років намітився підхід до висвітлення возз'єднання України з Росією з позицій вирішальної ролі народних мас. Це знайшло відображення в статті академіка Є. В. Тарле, де, зокрема, зазначалося: «Спільність походження двох великих слов'янських народів, що вийшли з єдиного кореня давньоруської народності, спорідненість мови, могутність їх історичних традицій, всі духовні і культурні зв'язки їх, стародавня впевненість, що в обох народів є спільні небезпечні вороги (і зовсім не лише «хан кримський та папа римський»), — все це робило політично правильні рішення Переяславської ради істинно народними, непорушно міцними, основаними не тільки на політичному розумі, а й на глибокому почутті спорідненості народів»²¹.

Велике значення для дальшого розвитку досліджень з історії російсько-українських взаємозв'язків і возз'єднання України з Росією мали документи і матеріали Комуністичної партії і Радянського уряду, особливо схвалені ЦК КПРС «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)», в яких було узагальнено досягнення історичної науки.

З 1954 р. до кінця 70-х років радянська історіографія поповнилася багатьма працями з історії визвольної війни 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією, написаними на більш високому науковому і методологічному рівні. В монографії А. В. Санцевича, присвяченій українській радянській історіографії післявоєнного періоду, зазначалося, що «в своїй роботі історики спиралися на концепцію визвольної війни 1648—1654 рр., викладену в «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією»²². Даній проблемі присвячені відповідні розділи великих колективних узагальнюючих праць²³, монографії, брошури і тематичні збірники²⁴, статті в періодичній пресі²⁵ тощо.

З середини 50-х років у літературі міцно утвердилася думка про те, що возз'єднання України з Росією було «могутнім волевиявленням українського народу», проголошено «всенародно»²⁶. Одночасно акт возз'єднання оцінювався як результат тривалої та впертої боротьби «українського народу проти іноземних поневолювачів, за возз'єднання з ро-

²⁰ Тарле Е. В. Указ. соч. — С. 231.

²¹ Там же. — С. 242.

²² Санцевич А. В. Українська радянська історіографія (1945—1982). — К., 1984. — С. 34.

²³ Історія Української РСР: В 2-х т. — К., 1955. — Т. 1. — 907 с.; Очерки истории СССР: Период феодализма. Конец XV в. — начало XVII в. — М., 1955. — 959 с.; Історія Української РСР. У 2-х т. — К., 1967. — Т. 1. — 807 с.; История Украинской ССР. В 2-х т. — К., 1969. — Т. 1. — 836 с.

²⁴ Бойко И., Голобуцкий В., Гуслистый К. Воссоединение Украины с Россией. — М., 1954. — 112 с.; Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією. — К., 1954. — 331 с.; Віковічна дружба народів-братів. — К., 1954. — 208 с.; Воссоединение Украины с Россией. 1654—300 лет. — 1954. — М., 1954. — 440 с.; Голобуцкий В. А. Россия и освободительная война украинского народа 1648—1654 гг. — К., 1954. — 99 с.; Греков И., Корольков В., Миллер И. Воссоединение Украины с Россией в 1654 г. — М., 1954. — 112 с.; Дядиченко В. А., Стецюк Е. И. Борьба украинского народа за воссоединение Украины с Россией. — К., 1954. — 142 с.; Історичне значення возз'єднання України з Росією. — К., 1954. — 300 с.; Касименко А. Воссоединение Украины с Россией и его историческое значение. — К., 1954. — 74 с.; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — К., 1954. — 535 с.; Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. — К., 1959. — 500 с.; Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569—1654). — К., 1975. — 260 с.

²⁵ Белінський Є. Ф. Роль народних мас у визвольній війні українського народу 1648—1654 рр. // Наук. зап. Ужгород. ун-ту — 1954. — Т. 9. — С. 91—118; Тихомиров М., Лихолат А. Трехсотлетие воссоединения Украины с Россией // Коммунист. — 1954. — № 1. — С. 52—69; Шевченко Ф. П. Возз'єднання України з Росією — значення подія в історії братніх народів // Архіви України. — 1978. — № 6. — С. 24—28.

²⁶ Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.). — С. 3, 10.

сійським народом в єдиній Російській державі»²⁷. Деякі дослідники звернули увагу на незвичайність скликаної Б. Хмельницьким 8 січня 1654 р. Переяславської ради, яка була «явною всему народу», тобто відобразила його волю, оскільки на неї зібралися представники різних соціальних верств населення України — козацтва, селянства, міщанства, козацької старшини, купецтва, духовенства. Крім того, в ряді публікацій наголошувалося на участі в раді представників саме «ширських верств» населення. При характеристиці Б. Хмельницького, з одного боку, підкреслювалися такі особливості, як виконання ним вимог народу возз'єднати Україну з Росією, а з другого — пояснювалося, що одночасне прийняття рішення Переяславською радою свідчило про величезний авторитет гетьмана²⁸.

Становить також інтерес оцінка возз'єднання України з Росією як події, що мала велике значення і для інших народів, зокрема білоруського, «показавши йому єдино можливий шлях свого визволення від гніту польських панів і Ватикану, давши нові сили для визвольної боротьби, вселивши тверду впевненість, що братній російський народ не залишить його без допомоги»²⁹.

Істотним науковим вкладом був висновок про те, що возз'єднання відобразило волевиявлення двох братніх народів (а не тільки українського) і знаменувало поворотний етап в житті українського народу. При цьому в літературі дедалі більше утверджувалася точка зору про визначальне значення для возз'єднання устремлень і «давнішніх бажань» саме «широких мас усього українського народу», «трудящого населення»³⁰. «Очевидно, в питанні про возз'єднання України з Росією, — зазначав О. І. Баранович, — вирішальне слово належало самому українському народу, його більшості»³¹. Як показано в дослідженнях, козацька старшина і гетьман Б. Хмельницький відображали волю широких мас³².

Новим словом в історіографії була оцінка рішень Земського собору (жовтень 1653 р.), спрямованих на практичне здійснення возз'єднання України з Росією, як таких, що відображали «громадську думку країни» про долю України. Рішення цієї незвичайної (розширеної) станово-представницької установи Російської держави зумовлювалися патріотичними настроями «народних мас Росії», їх бажанням возз'єднатися з братнім українським народом, їх готовністю йти на жертви для втілення в життя цієї ідеї³³.

Науково достовірним і разом з тим спростовуючим вигадки буржуазної пропаганди про возз'єднання, як нібито здійснене гетьманом та його прихильниками всупереч інтересам українського народу, є висновок про можливість возз'єднання лише на основі загальнонародного руху³⁴. В зв'язку з цим слід звернути увагу на «видатну подію в житті українського народу» — Переяславську раду, історична велич якої «поля-

²⁷ Правда. — 1954. — 18 янв.

²⁸ Греков И., Королюк В., Миллер И. Указ. соч. — С. 84; Історія Української РСР. — К., 1955. — Т. 1. — С. 276; Історія Української ССР. — К., 1969. — Т. 1.—С. 236; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — С. 471.

²⁹ Історія Білоруської ССР. В 2 т. — Мінск, 1961. — Т. 1. — С. 181.

³⁰ Бойко И., Голобуцкий В., Гуслистый К. Указ. соч. — С. 79; Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією. — С. 239; Голобуцкий В. А. Россия и освободительная война украинского народа 1648—1654 гг. — С. 83.

³¹ Баранович А. И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в.: (соц.-экон. предпосылки войны). — М., 1959. — С. 132—133.

³² Віковична дружба народів-братів. — К., 1954. — С. 51.

³³ Греков И., Королюк В., Миллер И. Указ. соч. — С. 81; Козаченко А. И. Борьба украинского народа против иноземных поработителей, за воссоединение с Россией. — М., 1954. — С. 218.

³⁴ Голобуцкий В. О. Земський собор 1 жовтня 1653 р. і здійснення його рішень про возз'єднання України з Росією: (З історії дипломатичних відносин) // Історичне значення возз'єднання України з Росією. — К., 1954. — С. 89.

гає в могутній підтримці її народними масами при розв'язанні корінного питання про союз і єдність з російським народом»³⁵. Найбільш характерним для історіографії початку третього періоду її розвитку є погляд на Переяславську раду як на «переломний момент в історії українського народу», оскільки відповідно до волі «всього українського народу» вона проголосила «непорушний союз двох слов'янських народів — великого українського народу з великим російським народом», який населення України сприйняло з великим піднесенням³⁶.

У другій половині 60-х — 70-ті роки все більш виявлялися результати діалектичного підходу при розв'язанні питання про співвідношення ролі народних мас і особи в боротьбі за возз'єднання. Дослідники відносили до заслуг Б. Хмельницького здатність «очолити» народну боротьбу в годину крутого історичного повороту і «сприяти» успішному розв'язанню найважливішого завдання — возз'єднання України з Росією. Вони підкреслювали, що возз'єднання здійснилося відповідно до бажання народних мас, хоч і урядовими колами, панівними класами, царським самодержавством і гетьманським управлінням³⁷. Акцентуючи увагу на винятковому значенні для народних мас возз'єднання, науковці показали, що населення, ведучи боротьбу за визволення від гноблення магнатів і шляхти, одночасно виступало «за возз'єднання України з Росією»³⁸.

Зроблений у середині 50-х років висновок про те, що «трудящі України в особі російського народу знайшли великого і героїчного союзника в боротьбі проти соціального гноблення»³⁹, став основою для одержання в майбутньому важливих результатів. Серед них слід відзначити узагальнення, сформульоване Ф. П. Шевченком. Його сутність полягала в тому, що не експлуаторські класи, а трудящі маси були в ті часи і в тих складних умовах «єдиними справжніми носіями зв'язків і дружби між народами»⁴⁰.

Кінець 70-х — 80-ті роки став помітним етапом у розробці історії визвольної війни 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією. Він ознаменувався святкуванням 325-річчя цієї події і появою відповідних партійних документів і матеріалів, що мають велике науково-методологічне значення⁴¹. Для даного етапу характерна й підготовка та вихід у світ фундаментальних багатотомних видань з історії Української РСР⁴², колективних праць⁴³, брошур⁴⁴ і наукових статей⁴⁵, в яких висвітлено й питання про роль народних мас у возз'єднанні.

³⁵ Касименко А. Воссоединение Украины с Россией и его историческое значение. — С. 45.

³⁶ Шевченко Ф. П. Историческое значение вековечной дружбы украинского и русского народов. — М., 1954. — С. 12; Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. — С. 497.

³⁷ Касименко О. К. Возз'єднання України з Росією — поворотний етап в історичній долі українського народу. — К., 1967. — С. 34.

³⁸ Тихомиров М., Лихолат А. Указ. соч. — С. 56.

³⁹ Шевченко Ф. Великая дружба двух братских народов // Коммунист Украины. — 1954. — № 1. — С. 16.

⁴⁰ Шевченко Ф. П. Участь представників різних народностей у визвольній війні 1648—1654 рр. на Україні // Укр. іст. журн. — 1978. — № 11. — С. 22.

⁴¹ Навіки вместе: Матеріали і документи о праздновании 325-летия воссоединения Украины с Россией. — К., 1979. — 125 с.

⁴² Історія Української РСР. У 8 т., 10 кн. — К., 1979. — Т. 2. — 615 с.; Історія Української ССР. В 10 т. — К., 1983. — Т. 3. — 719 с.

⁴³ Історія Української РСР: Корот нарис. — К., 1981. — 526 с.; Історія Києва. В 3 т., 4 кн. — К., 1982. — Т. 1. — 407 с.

⁴⁴ Ніконов А. В. 325-летие воссоединения Украины с Россией. — М., 1979. — 29 с.; Шевченко Ф. П. Возз'єднання України з Росією і увічнення його в пам'ятках історії та культури. — К., 1979. — 20 с.

⁴⁵ Агеев А., Устинов Е. Освободительная война украинского народа под руководством Богдана Хмельницкого в 1648—1654 гг. // Военно-истор. журнал. — 1979. — № 1. — С. 19—25; Епифанов П. П. У истоков вечного братства: (К 325-летию воссоединения Украины с Россией) // Вестн. Москов. ун-та. — 1979. — № 3. — С. 21—29; Кондуфор Ю. Ю. Навіки разом // Вісн. Акад. наук УРСР. — 1979. — № 1. — С. 3—10; Поїда Д. П. Воссоединение Украины с Россией — знаменательная веха в истории украинского народа // Историческое значение воссоеди-

Значним досягненням історичної думки є висування на перший план ролі народних мас і впливу їх діяльності на всі аспекти суспільного розвитку. Зокрема, це виявилось при характеристиці та оцінці рішень Земського собору і Переяславської ради, історичних заслуг Б. Хмельницького. Як показано в літературі, Земський собор, який дав згоду на прийняття України до складу Російської держави і оголошення війни магнатсько-шляхетській Польщі з метою визволення України і Білорусії, «висловив об'єктивно» волю російського народу. Дослідники дійшли висновку про те, що Переяславська рада знаменувала собою не лише підсумок боротьби українського народу за возз'єднання з Росією, вершину визвольної війни, а перетворилася, по суті, на «всенародний форум», що відобразив інтереси і сподівання «найширших мас» українського населення⁴⁶. Поряд з цим одна з основних заслуг Б. Хмельницького полягала, на думку авторів публікацій, в тому, що він зробив усе для возз'єднання, «відображаючи вікові устремління» народних мас. Вчені довели, що возз'єднання стало закономірним результатом усїєї попередньої історії, було підготовлено тривалим розвитком економічних, політичних і культурних зв'язків України з Росією і відповідало корінним інтересам і сподіванням обох народів⁴⁷. Таким чином, на даному етапі розвитку історіографії конкретніше, ширше і глибше, ніж раніше, розкрита вирішальна роль народних мас у возз'єднанні України з Росією.

Новим є висновок учених про те, що «взаємне прагнення українського і російського народів до єднання впливало на політику панівних класів і змушувало їх прискорювати акт возз'єднання України з Росією»⁴⁸. Найважливішою (з точки зору втілення в життя волі народних мас) особливістю возз'єднання України з Росією було, як показав Ф. П. Шевченко, його здійснення не в результаті династичної угоди — характерного шляху для тих часів, а на добровільних засадах, що не часто відбувалося у взаємовідносинах між різними країнами. «Саме возз'єднання на добровільних засадах забезпечило сталість цих відносин протягом віків»⁴⁹. Вагомим вкладом в історіографію є визначення боротьби народних мас за возз'єднання України з Росією як основної мети національно-визвольної війни 1648—1654 рр.⁵⁰. По-новому, більш глибоко розкрито зміст «всенародного волевиявлення Переяславської ради» як виняткової за своїм характером і наслідками події «у всесвітній історії феодальної епохи»⁵¹. Підкреслюючи велике прогресивне значення возз'єднання України з Росією, дослідники зробили значний крок уперед, розкривши такий найважливіший специфічний аспект цієї події, як позитивне вирішення самими народами питання про їх взаємовідносини за доби феодалізму. «Російський та український народи своєю боротьбою за єдність добилися здійснення їх волі в державній фор-

нення України с Россией: Материалы юбилейной научной сессии (11—13 янв. 1979 г.). — Днепропетровск, 1979. — С. 1—23; Сергієнко Г. Я. Возз'єднання України з Росією та його історичне значення // Укр. іст. журн. — 1979. — № 1. — С. 5—15; Тронько П. Т. Историческое значение воссоединения Украины с Россией // Вопр. истор. — 1979. — № 10. — С. 3—13; Шевченко Ф. П. Историчне коріння зв'язків, дружби та єднання народів СРСР // Укр. іст. журн. — 1979. — № 2. — С. 22—32; Шевченко Ф. П. Київ у житті та діяльності Богдана Хмельницького // Там же. — 1981. — № 2. — С. 35—48.

⁴⁶ Щербинський В. В. Великая сила братского единения // Коммунист. — 1979. — № 1. — С. 26—27; Історія Української РСР: Корот. нарис. — С. 95; Кондуфор Ю. Ю. Навіки разом // Вісн. Акад. наук УРСР. — 1979. — № 1. — С. 3.

⁴⁷ Ляшко А. Великое братство: К 325-летию воссоединения Украины с Россией // Сов. Рос. — 1979. — 30 янв.; Історія Української ССР. — Т. 3. — С. 13; 77; Історія Києва. — Т. 1. — С. 367; Кондуфор Ю. Навіки разом: (До 325-річчя возз'єднання України з Росією) // Рад. Україна. — 1979. — 17 січ.

⁴⁸ Історія Києва. — Т. 1. — С. 365.

⁴⁹ Шевченко Ф. П. Возз'єднання України з Росією і увічнення його в пам'ятках історії та культури. — С. 11.

⁵⁰ Агеев А., Устинов Е. Указ. соч. — С. 24.

⁵¹ Епифанов П. П. Указ. соч. — С. 21.

мі»⁵², — зазначив Г. Я. Сергієнко. Отже, творцями возз'єднання України з Росією були народні маси.

Возз'єднання не було випадковою подією, як твердять буржуазні націоналісти. В основу цього акту покладено ідею давньоруської єдності, що зумовила споконвічне прагнення російської, української і білоруської народностей до возз'єднання і підготувала його. Це — закономірна подія об'єктивного розвитку історичного процесу, що відповідала корінним інтересам обох братніх народів. Відтоді український народ назавжди зв'язав свою долю з долею російського народу і таким чином вступив у новий період своєї історії. Крім того, в радянській історичній літературі кінця 70-х — 80-х років обгрунтована ще одна важлива сторона значення возз'єднання України з Росією — воно відкрило новий період в історії зв'язків, дружби і єдності двох братніх народів⁵³. У постанові ЦК Компартії України про підготовку до святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією зазначалося, що ця знаменна подія є яскравою демонстрацією «плодотворності і непорушності братерської дружби українського і російського, всіх народів нашої країни»⁵⁴.

Таким чином, у результаті ґрунтовного дослідження різних аспектів історії возз'єднання України з Росією було теоретично обгрунтовано, що ця подія стала наслідком діяльності (боротьби і волевиявлення) широких народних мас. Нині перед дослідниками постало завдання — підготувати монографію про роль народних мас у розвитку російсько-українських взаємозв'язків у ході визвольної війни 1648—1654 рр. та возз'єднанні України з Росією.

Ю. А. ПІНЧУК (Київ).

⁵² Сергієнко Г. Я. Назв. праця. — С. 7.

⁵³ Шевченко Ф. П. Київ у житті та діяльності Богдана Хмельницького.—С. 46.

⁵⁴ Коммунист Украины. — 1979.—№ 10.—С. 10.

Питання історичного краєзнавства

СТОРІНКИ ІСТОРІЇ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ КІРОВОГРАДЩИНИ

М. К. БОРОДІЙ (Боярка)

Великим досягненням української радянської історичної науки став вихід у світ 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР». Але, на жаль, її автори використали не весь матеріал, що зберігся в архівосховищах Києва, Москви, Ленінграда та інших міст країни. А він дає можливість визначити точні дати заснування поселень, з'ясувати походження корінних жителів та переселенців, а також назв населених пунктів, які неодноразово змінювалися. Таким чином можна виправити неточності, що мають місце у названій праці, а також потрапили до численних путівників і довідників.

Особливо багато документів стосується території нинішньої Кіровоградської області, зокрема її північної частини — Знам'янського та Олександрійського районів. Це і дані періодичних ревізій (перепису населення), з яких можна довідатися не тільки про кількість населених пунктів та жителів у них, а й про категорії поселень (казенні, вільні, поміщицькі), і архівні окладні (податкові) книги, які відображають соціальний склад населення та міграційні процеси в краї, і картографічні матеріали (плани, карти та атласи), а також мемуарні праці. Досить точну хронологію найважливіших історичних подій, а також дати заснування великих міст дає багатотомне зібрання законів Російської імперії.

За Андрусівським перемир'ям 1667 р. кордон між Росією і Польщею проходив по Дніпру, на південь від Чигирини — між Мотронинським і Чутівським лісом. Ще далі на південь починалися землі запорізьких козаків, межі яких не були чітко визначені, оскільки Запоріжжя мало перебувати під владою обох держав¹.

Запорізький степ був мало заселений. Лише зрідка траплялися в ньому козацькі зимівники (хутори) і ще рідше, переважно в північній частині — окремі села чи слободи. Під час російсько-турецької війни 1735—1739 рр. жителі цього краю змушені були тікати на Лівобережну Україну або на територію, що знаходилася під владою Польщі. Лише після її закінчення вони почали поступово повертатися на старі поселення. Так звані задніпровські місця (нинішня північна частина Кіровоградщини) найбільш інтенсивно заселялися корінними жителями сусідніх Миргородського та Полтавського полків². Мешканців першого з них всіляко заохочував переселятися на нові задніпровські місця полковник В. П. Капніст (батько відомого поета В. В. Капніста). Так, у 1740 р. за його ініціативою вони заснували Новомиргород. Згодом у Задніпров'ї виник цілий ряд нових поселень.

Однак найстарішим з існуючих сіл нинішнього Знам'янського району є с. Цибулеве. Вже на карті 1745 р. показано його місцезнаход-

¹ Історія Української РСР. — К., 1979. — Т. 2. — С. 90; Центр. держ. арх. давніх актів СРСР, ф. 1261, оп. 1, спр. 2670, арк. 1—23 (далі — ЦДАДА СРСР).

² У XVIII ст. Лівобережна Україна складалася з 10 полків. Полк був не тільки військовою, а й адміністративно-територіальною одиницею і складався із сотень (кількох суміжних сіл).

ження. На карті Нової Сербії, складеній в лютому 1756 р., вміщено окремих план укріпленого містечка Цибулевого з поміткою, що воно засноване 1740 р. полковником В. П. Капністом³. Однак ця дата відноситься лише до часу заснування фортеці, оскільки слобода Цибулева виникла значно раніше, можливо, на початку 20-х років XVIII ст. Адже на карті, складеній 1740 р., щойно після закінчення російсько-турецької війни, вже значилося с. Цибулеве, щоправда з поміткою, що за роки війни воно спустіло. Згодом його мешканці почали повертатися в рідні місця. Крім того, туди переселялися й жителі Миргородського полку.

Населення збільшувалося настільки швидко, що в 1743 р. там збудували нову дерев'яну церкву. Згодом Цибулеве стало сотенним містечком, а в деяких документах його називали навіть містом. Цибулеве відіграло велику роль у заселенні Задніпров'я. Так, його козак Д. Звенигородський з дозволу Генеральної військової канцелярії заснував у червні 1743 р. на прикордонній р. Синюсі (навпроти с. Торговиці) нове поселення — Архангельськ (пізніше — Новоархангельськ). Першими туди переселилися 20 сімей з території, яка знаходилася під владою Польщі. Восени того ж року Д. Звенигородський переманив сюди ще 15 мешканців із Цибулевого. Він активно сприяв заселенню й інших місць. Як видно з реєстру 1750 р., Давид Звенигородський із своїм братом Василем поселив у с. Дмитрівці 22 сім'ї, Стецівці — 44, Макариці — 20, Ольховатці — 16, в Петроострові — 2 сім'ї. За активну участь в освоєнні і заселенні задніпровських земель в 1748 р. йому було присвоєно звання сотника.

Інший житель Цибулевого — І. Лелека — організував заселення нової слободи поблизу Єлисаветграда, яку було названо його прізвищем. Село Христофорівка Знам'янського району також засноване козаками з Цибулевого — Йосипом та Романом Солошичами з допомогою Т. Гончара. Село було назване іменем сербського капітана Христо Гернича, якому належала навколишня земля⁴.

У 1744 р. на території нинішнього Знам'янського району було лише 3 великих села: Цибулеве, Ухівка та Нестерівка. Поблизу Цибулевого існував ще й хутір, що належав О. Г. Розумовському. В. П. Капніст заснував хутір Чутівку.

В 1747 р. виникли с. Дмитрівка та інші поселення, що відносилися до Крилівської сотні Миргородського полку. Г. Сорокін — автор статті про містечко Дмитрівку вважає, що вони засновані ще до початку російсько-турецької війни 1735—1739 рр.

В зв'язку із значним зростанням населення в 1748 р. була створена Цибулівська сотня Миргородського полку — одна з найбільших на Україні. Землі її починалися на сході біля сіл Дмитрівки і Суботців, а на заході доходили до м. Архангельського на р. Синюсі. У 40—50-х роках XVIII ст. населені пункти Цибулівської сотні, що знаходилися поблизу Чорного лісу (Цибулеве, Тонконогівка, Ухівка, Нестерівка), були одним з основних осередків діяльності гайдамаків. Деякі селяни і козаки Цибулівської сотні брали безпосередню участь в гайдамацькому русі або допомагали народним месникам харчами та переховували поранених⁵.

Про склад і чисельність населення Цибулівської сотні свідчать архівні документи. Так, у звіті сотенної канцелярії відзначалося, що в

³ Центр. держ. військ.-іст. арх. СРСР, ф. ВУА, спр. 21 505, 26 031 (далі — ЦДВІА СРСР).

⁴ Андреевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1886. — Т. 14. — С. 332—346; Киевская старина. — 1884. — № 10. — С. 289—290; Центр. держ. іст. арх. УРСР, ф. 51, оп. 1, спр. 481, арк. 1—95 (далі — ЦДІА УРСР).

⁵ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.—К., 1970.—С. 144—153, 196—210; ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 10 286, арк. 1—146; спр. 10 576, арк. 1—100; ф. 59; оп. 1, спр. 1737, арк. 1—40; спр. 1800, арк. 1—15; спр. 1961, арк. 1—140; спр. 1979 арк. 1—12; спр. 2114, арк. 1—231; ф. 269, оп. 1, спр. 244, арк. 1—4.

1752—1753 рр. з Цибулівської сотні вибуло 117 родин, в тому числі з самого Цибулевого — 23, з Ухівки — 56, Дмитрівки — 6, Нестерівки — 27, з хутора Бочок — 5 сімей⁶. З повідомлення генерала І. Глебова в Сенат від 7 лютого 1754 р. дізнаємося про те, що у зв'язку з частими конфліктами між сербськими поселенцями і місцевими селянами й козаками жителі Цибулівської сотні виявили бажання переселитися на нові землі, в тому числі з Цибулевого — 222 сім'ї, Ухівки — 198, Дмитрівки — 135, Федірки — 14, Стецівки — 4, Тонконогівки — 23, Нестерівки — 68 та з різних хуторів — 46 сімей⁷. Хоч переселення в такому масштабі і не відбулося, але Цибулівська сотня як адміністративна одиниця перестала існувати, і всі її населені пункти відійшли до Нової Сербії — адміністративно-територіальної одиниці, створеної царським урядом для військових поселенців з сербів та інших іноземців. Для них відвели землі шириною 30 верст, що протяглися від Дніпра до прикордонної р. Синюхи. Села на цій території перетворювалися в шанці (військові земляні укріплення), в яких розмішувалися окремі роти сербського гусарського полку під командуванням генерала І. Хорвата. Так, у Цибулевому розмістилася 15-а рота цього полку, Суботцях — 16-а, у с. Дмитрівці — 17-а рота.

Значну частину жителів Цибулівської сотні було переселено на територію Новослобідського козацького полку, який згодом перейменували в Єлисаветградський пікінерський. Жителі Цибулевого заснували там нові поселення. Так, отаман В. Кошовенко став сотником слободи Грузької, Ф. Война — ташлицьким сотником. Цибулівський козак С. Сич заснував нову слободу Плетений Ташлик і поселив там частину цибулівських жителів.

Мешканцям Цибулевого, які не залишили рідних місць, довелося вступати в жорстоку боротьбу проти ворогів. У січні 1769 р., зокрема, великий загін ординських завойовників прорвався на територію Єлисаветградської провінції і спалив там чимало сіл. Багато жителів потрапило в полон. Ворог не наважився наступати на Єлисаветградську фортецю. Артилерія цибулівського гарнізону примусила його відступити і містечко лишилося майже неушкодженим⁸.

Засновуючи Нову Сербію, царський уряд переслідував дві мети — захист південних кордонів країни від нападів турків та татар і створення надійної перешкоди для втікачів, за рахунок яких постійно поповнювалися запорізькі курсі. Незважаючи на величезні кошти, затрачені ним для цього (понад 700 000 крб.), військові поселенці не виправдали сподівань імператриці Єлисавети. Вони не тільки не забезпечили захисту кордонів, а й самі потребували охорони. Деякі з них дезертирували, в тому числі й у Запорізьку Січ. І. Хорват не зміг створити обіцяних 4-х полків з іноземців-переселенців, оскільки більше дбав про власне збагачення. Перепис новосербських поселень за 1758 р. показав, що в особистому володінні І. Хорвата налічувалося 3 хутори, 18 крамниць, 2 млини, а також 300 коней, 200 волів, 400 корів, 150 свиней та 2000 овець⁹. За зловживання службовим становищем у власних інтересах І. Хорвата було звільнено з посади і вислано з цього краю.

В 1764 р. Нову Сербію, що проіснувала всього 12 років, було ліквідовано, а її територію включено до новоствореної Новоросійської губернії. Положенням про нову губернію передбачалося інтенсивніше заселення її, особливо за рахунок жителів Правобережної України. Їм надавалися різні пільги, а вербувальникам — винагорода розміром 2—

⁶ ЦДА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 2289, арк. 1—2; ф. 102, оп. 1, спр. 21, арк. 2—4.

⁷ ЦДАДА СРСР, ф. 248, оп. 1, спр. 2888, арк. 58—59.

⁸ Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша запорожского.—Одесса, 1886.—Ч. 3.—С. 14—16; Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Новую Сербию // Киевская старина. — 1883.— Сентябрь—октябрь. — С. 135—198.

⁹ ЦДАДА СРСР, ф. 248, оп. 1, спр. 3086, арк. 109—112, 219.

3 крб. за кожного переселенця, а за 300 осіб — чин майора¹⁰. Нерідко, щоб уникнути обтяжливих податків та поборів, жителі Лівобережжя тікали через кордон на Правобережну Україну. Там їх знаходили спритні вербувальники, і втікачі поселялися в новостворених слободах, де на деякий час були звільнені від податків та різних утисків.

Знатним особам, військовим та іншим чиновникам царський уряд роздавав у Новоросійській губернії великі ділянки землі (дачі) в кілька сот десятин з єдиною умовою — заселити їх у найближчий час людьми. Так, губернський штаб-лікар, майбутній керівник Єлисаветградської медико-хірургічної школи П. Н. Шарой заснував в Олександрівському повіті нову слободу з переселенців Правобережної України. В 1780 р. вона називалася Княжі Байраки, а під час IV ревізії в 1782 р. їй було дано нову назву — Шарівка. Тоді в ній проживало 16 чоловіків і 12 жінок. В томі «Кіровоградська область» помилково сказано, що Шарівка заселена наприкінці XIX ст. П. Н. Шарой заснував і сусіднє село Павлівку, що знаходилось вже в Єлисаветградському повіті (нині Новгородківського району Кіровоградської області). Чимало інших населених пунктів повіту також дістали назви від імен або прізвищ їхніх власників¹¹.

Відомо, що місто Знам'янка, а точніше — однойменна залізнична станція, було засноване в 1869 р. під час будівництва Харківсько-Миколаївської залізниці, і що станцію названо як і сусіднє село. А коли ж воно виникло? В томі «Кіровоградська область» сказано, що це сталося приблизно на початку XVIII ст. Однак архівні документи дали можливість уточнити дату його заснування.

Як відомо, у великих населених пунктах церкви споруджувалися не пізніше, ніж через 2—3 роки після появи в них жителів. А Скальковський свого часу розшукав і опублікував документ, який свідчив, що в казенній слободі Знам'янці будівництво церкви було завершено на початку 1780 р.¹² Тому можна припустити, що Знам'янська слобода виникла десь у 1777 р. або 1778 р. Першими її мешканцями стали старообрядці та переселенці із Слобідської України¹³.

Слід нагадати, що з часів Петра I між офіційною урядовою церквою і старообрядцями (розкольниками) точилася жорстока боротьба. Протести розкольників доходили до самоспалення живцем. У XVIII ст. частина розкольників втекла до Польщі, Молдавії та в інші місця. Щоб запобігти значному зменшенню населення, царський уряд час від часу видавав укази, якими закликав утікачів повертатися на батьківщину і не боятися покарання. Так було і під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр. Головнокомандуючий російською армією під час перебування на території Молдавії умовив частину розкольників переселитися в 1772—1773 рр. в Єлисаветградську провінцію Новоросійської губернії. Вони й заснували там кілька розкольникських слобід. Про це свідчить документ від 3 лютого 1781 р., підписаний херсонським архієпископом Никифором. 14 лютого 1780 р. жителі 110 дворів слободи Знам'янки Єлисаветградської провінції повідомляли його, що прибувши з Молдавії, вони поселилися в Знам'янці і користувалися там каплицею, а потім збудували церкву й просять тепер освятити її іменем Знамення пресвятої Богородиці (звідси — і Знам'янка). Архієпископ сам побував у Знам'янці і намагався прилучити розкольників до офіційної греко-російської церкви. Знам'янчани хоч і погодилися, але домоглися дозволу відправляти службу за стародруківаними церковними книгами¹⁴.

¹⁰ Полное собрание законов Российской империи. — СПб. — Т. 16. — Ст. 12 099 (далі — ПСЗ).

¹¹ ЦДІА УРСР, ф. 955, оп. 2, спр. 11 427, арк. 1—3; Центр. наук. б-ка АН УРСР, від. рукописів, ф. 5, спр. 490, арк. 138 (далі — ЦНБ АН УРСР, В. Р.).

¹² Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. — Одесса, 1836. — Ч. 1. — С. 279.

¹³ ЦДІА СРСР, ф. 558, оп. 2, спр. 41, арк. 1—2.

¹⁴ ЦНБ АН УРСР, В. Р., ф. 5, спр. 468, арк. 14—16.

Найбільш давній документ (датований 8 червня 1778 р.) — справа про знам'янського жителя Д. Сазонова, який купив в Кременчуці, як потім з'ясувалося, крадені коні¹⁵, також свідчить про те, що Знам'янка існувала уже в 1778 р. В архівній справі за 1779 р. зберігається указ Кременчуцького магістрату від 31 серпня 1779 р., в якому старості слободи М. Іванову запропоновано допомогти розшукати громадян А. Богданова і К. Калашникова, відпущених із Знам'янки з письмовим дозволом у Кременчук на заробітки і підозрюваних у вбивстві одного з міських жителів¹⁶. Інші документи розповідають про те, що 1.1.1781 р. московський купець В. Наумов узяв під вексель у жителя Знам'янки В. Павлова різних товарів на суму 1700 крб., а у В. Панкеева й Х. Микифорова — на 700 крб. Причому на документах В. Панкеев розписався і за себе, і за неписьменного Х. Микифорова¹⁷. На той час це були великі гроші і їх можна було довірити лише добре знайомим людям. Враховуючи походження купців, їхні прізвища, появу в щойно заснованій і досі нікому невідомій знам'янській слободі, можна висловити припущення, що і знам'янські розкольники походили з Москви або із сусідніх з нею районів.

Кожна сім'я переселенців володіла в Знам'янці 25—30 десятинами землі. Всі вони вважалися казенними селянами, юридично були вільні, не закріпачені і користувалися пільгами (на 6 років звільнялися від рекрутських поборів та різних податків). Слобода була на той час досить багатолюдною. За результатами IV ревізії у 1782 р. в ній проживали 481 чоловік і 405 жінок. Для порівняння: в Цибулевому проживали на той час 760 чоловіків і 660 жінок, у Дмитрівці, відповідно, — 1168 і 1124, а в повітовому місті Олександрії — 431 чоловік і 366 жінок¹⁸.

Спокійне життя знам'янчан було порушене страшною епідемією чуми. Смертоносна хвороба лютувала на величезній території — від Криму до Прилук. В 1783—1784 рр. від неї загинуло багато знам'янчан та жителів інших населених пунктів.

Після ліквідації Запорізької Січі і приєднання Криму до Росії Г. Потьомкін намагався якнайшвидше заселити південні землі, особливо територію, що прилягала до Дніпра. Зокрема, він добився публікації сенатського указу, згідно з яким старообрядцям дозволялося поселятися на землях між Дніпром і Перекопом. З цією метою їм надавалися різні пільги, в тому числі дозволялося відправляти за старими обрядами церковну службу¹⁹. З квітня 1785 р. Г. Потьомкін звернувся до знам'янського старости М. Іванова з пропозицією переселити всіх знам'янчан на придніпровські землі. У своєму листі він підкреслював, що переїхати на лівий берег Дніпра навпроти Нікополя їм буде дуже вигідно, оскільки там для них відводиться багато землі (більше, ніж у Знам'янці), луки для пасовищ і дозволяється ловити рибу. Правитель Новоросійської губернії обіцяв також збудувати кам'яну церкву і монастир за казенний рахунок, спорудити житлові будинки та запровадити нові пільги щодо податків та рекрутських поборів²⁰. Жителі Знам'янки сумнівалися, що все це буде зроблено. Однак закінчення строку дії 6-річних пільг змусило їх погодитися на переселення, про що свідчать окладні (податкові) книги. З останніх, зокрема, видно, що на початку 1738 р. населення Єлисаветградського повіту становило 27 704 чол. З них лише 129 були кріпаками. Переважну більшість селян-переселенців становили втікачі. Висловлюючись сучасною мовою, вони були організованими втікачами. Ті з них, які осіли на казенних землях, стали державними (казенними) селянами (57%), а ті, що поселилися на приватних зем-

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 955, оп. 2, спр. 530, арк. 1—2.

¹⁶ Там же, спр. 987, арк. 1—3.

¹⁷ Там же, спр. 2115, арк. 1—2; спр. 3409, арк. 1—2; спр. 3428, арк. 1—2.

¹⁸ ЦНБ АН УРСР, В. Р., ф. 5, спр. 471, арк. 29—32.

¹⁹ ПСЗ.—Т. XXII.—Ст. 16 239, пункт 9.

²⁰ ЦНБ АН УРСР, В. Р., ф. 5, спр. 491, арк. 142.

лях, — підданими (40%). Переважна більшість казенних селян і майже всі піддані переселилися сюди з Правобережної України. Аналогічне становище склалося і в Олександрійському повіті, де за період 1782—1787 рр. населення збільшилося з 28 871 до 30 477 чол. (це при великих втратах його під час епідемії чуми). З них кріпаків налічувалося лише 119 осіб. За даними окладних книг, у 1785 р. з Єлисаветградського повіту у Таврійську область переселилося 483, а в 1786 р. — ще 325 казенних селян. В основному це були жителі Знам'янки²¹.

Докладніше про це переселення сказано в рапорті Катеринославської казенної палати від 26 грудня 1785 р. Він свідчить, що за розпорядженням Г. Потьомкіна кожній переселенській сім'ї було видано по 50 крб. Всього було виділено 6250 крб. Всю знам'янську землю (3250 десятин) було вирішено «вважати пустопорожною і передати в казенне відомство». В рапорті згадується, що більшість знам'янчан прибула з-за кордону, а 12 сімей — з Валуйського степу. В 1785 р. всі вони по закінченні строку дії попередніх пільг почали платити податок, по 5 коп. за десятину землі, а переселенці з Валуйського степу — ще і рекрутські побори²².

1785 р. слід, на наш погляд, вважати датою заснування нового села на лівому березі Дніпра — Великої Знам'янки, яка нині знаходиться в Кам'янсько-Дніпровському районі Запорізької області. Обережні її недовірливі знам'янські розкольникі переселилися туди: частина — в 1785 р., а інша — в 1786 р. На новому місці справді було збудовано церкву, а згодом і монастир. Будинки для переселенців спорудити не встигли, оскільки почалася чергова російсько-турецька війна 1787—1791 рр. Спершу переселенці жили здебільшого в землянках і дуже бідували.

Свідок тогочасних подій — знам'янський священик К. Маркіанов в одному із своїх листів писав, що Г. Потьомкін заборонив розкольникам мати архієпископа, але обіцяв їм зберегти старі обряди, якщо вони переселяться в Таврію. К. Маркіанов згадував, що новоросійський правитель дав вихідцям з Молдавії, які поселилися в Знам'янці, нову грамоту на пільги при переселенні на дніпровські береги. Г. Потьомкін наказав заселити насамперед набережну вулицю, щоб імператриця під час подорожі могла бачити нові поселення. Єлисаветградські переселенці безпосередньо на лівому березі Дніпра заснували села Велику та Малу Знам'янки і Водяне (нині Кам'янсько-Дніпровського району). Так виникали знамениті «потьомкінські» села²³.

Таким чином, до 1786 р. слобода Знам'янка зовсім спустіла, всі її жителі переселилися в Таврію. Однак родюча земля, відписана в казну, хати та господарські будівлі не могли довго пустувати. З окладних книг видно, що того ж року в Єлисаветградській повіті прибула перша велика партія поміщицьких селян, тобто кріпаків, всього 607 чол. Однак невідомо, де вони поселилися. В усякому разі — не в Знам'янці. Там ніколи не проживали закріпачені селяни. Найбільш вірогідно, Знам'янка згодом була знову заселена старообрядцями з інших розкольникських поселень Єлисаветградщини.

В атласі Катеринославського намісництва за 1793 р. Знам'янку віднесено до розряду козацьких сіл. В короткому його описі сказано, що село мало 134 дворів, в яких проживало 475 чоловіків і 488 жінок. Розміщалося воно над яром, мало ставок, 4 вітряки та церкву. В атласі Вознесенського намісництва за 1795 р. Знам'янка також називається козацьким селом. Однак його жителі не були справжніми козаками, а тільки перебували на так званому «казачьем положенні». Справа в тому, що після ліквідації Запорізької Січі і особливо на початку ро-

²¹ ЦДІА СРСР, ф. 558, оп. 2, спр. 40, арк. 229—244.

²² Там же, спр. 41, арк. 1—2.

²³ Маркіанов К. К. Истории колонизации Новороссии // Киевская старина.— 1885.— № 3.— С. 531—538.

сїйсько-турецької війни 1787—1791 рр. Г. Потьомкін спішно заходився організувати Катеринославське козацьке військо і згодом навіть домігся для себе звання гетьмана. Він наполіг на публікації сенатського указу, згідно з яким усі однодвірці, селяни-розкольникки та міщани-добровольці переводилися в розряд козаків з наданням їм відповідних пільг (звільнення від податків, безплатні наділи землі, платня від казенної палати по 9 крб. на рік тощо)²⁴⁻²⁵. Цілком ймовірно, що і знам'янські жителі тоді ж стали козаками.

На початку XIX ст. Знам'янка перейшла в розряд казенних адміралтейських сіл і була приписана до Миколаївського адміралтейства. Таких сіл було кілька. Чорноморський флот швидко зростав, і для спорудження кораблів потребувалася велика кількість лісу. А біля Знам'янки знаходився великий масив Чорного (Гайдамацького) лісу з віковичними дубами і соснами. Жителі села зобов'язані були цілорічно заготовляти будівельний ліс і доставляти його в Миколаїв.

Тісний зв'язок з чорноморськими портами призвів до спалаху в селі нової епідемії чуми. В 1812 р. хвороба лютувала у Феодосії, Одесі та Хотині. Взимку вона трохи згасла, а навесні 1813 р. спалахнула з новою силою, зокрема в Балті й Одесі. В лютому 1813 р. населення Знам'янки також почало хворіти й вмирати. Єлисаветградський повітовий лікар С. Гезейн кілька разів навідувався в село, але не зміг правильно визначити хворобу, вважаючи її за звичайну гнилу гарячку, яка часто виникала навесні. Ця помилка дорого обійшлася жителям Єлисаветградщини. Не було вжито своєчасних протиепідемічних заходів, і чума досить швидко поширилася по всьому краю. 24 травня 1813 р. вона досягла Єлисаветграда, а згодом охопила Водяне (Гончарське), Петриківку, Лозоватку, Аврамівку та інші населені пункти Єлисаветградського й Олександрійського повітів.

Побоюючись дальшого поширення чуми, Сенат відрядив на Україну особливого уповноваженого князя О. Б. Куракіна з метою локалізації і ліквідації небезпечної хвороби. З великим штатом помічників князь розвіз грізні накази. Було вжито термінових заходів. Однак епідемія припинилася лише пізно восени²⁶. В Знам'янці від неї загинуло 400 чол.²⁷

За наказом О. Б. Куракіна була створена спеціальна слідча комісія для з'ясування причин поширення епідемії далеко на північ від Одеси та покарання його винуватців. Вона встановила, що її у Знам'янку завіз міщанин Малютин, який у жовтні 1812 р., повертаючись з Одеси, погодився підвезти місцевого жителя Сибірцева та його сім'ю. Сибірцев помер, не доїхавши до Кантакузинської карантинної застави (поблизу Вознесенська). Однак застава після нетривалого перебування в карантині видала Малютину документ на право проїзду. Він прибув до знам'янського жителя В. Драченка, у якого 16.II.1813 р. раптово померли два члени родини. Заразився і його родич М'який. Незабаром вся сім'я останнього (12 чол.) вимерла, а хвороба розповзлася по селу. Слідча комісія визнала винуватцем спалаху епідемії лікаря С. Гезейна і трьох чиновників, які халатно виконували свої обов'язки²⁸. Після закінчення епідемії спокійне життя тривало недовго. В 1819 р. Знам'янку відвідав новоросійський губернатор і оголосив, що вона більше не буде адміралтейським селом й відводиться під військове поселення (за горезвісним аракчєєвським проектом). Його мешканці не сперечалися, бо вже знали, що жителів сіл Ухівки і Дмитрівки, які не погоджувалися з подібним рішенням, було переселено на нові землі біля Дніпра і Дністра.

²⁴⁻²⁵ ЦДІА УРСР, ф. 955, оп. 2, спр. 5107, арк. 2—5.

²⁶ ЦДІА СРСР, ф. 1297, оп. 118, кн. 10, спр. 41, арк. 231—285; ф. 1299, оп. 1, спр. 221, арк. 57, 73—78; ф. 1299, оп. 5, спр. 346, арк. 2.

²⁷ Киевская старина.—1885.—№ 5.—С. 153—163.

²⁸ ЦДІА СРСР, ф. 1299, оп. 3, спр. 223, арк. 2; ф. 1299, оп. 13, спр. 1, арк. 2—13.

Незабаром 250 знам'янчан, які вмiло орудували сокирою, було відправлено в колишнє адміралтейське містечко Вознесенськ на будівництво військових споруд²⁹.

Обсяг даного повідомлення не дає можливості детально спинитися на документах, що стосуються історії інших населених пунктів Кіровоградщини. Без сумніву, їх можна використати при перевиданні «Історії міст і сіл Української РСР».

²⁹ Киевская старина.—1886.—№ 2.—С. 394.

*

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІТОРГАНІВ ПЕРШОЇ КІННОЇ АРМІЇ СЕРЕД НАСЕЛЕННЯ (КВІТЕНЬ 1920 р.—ТРАВЕНЬ 1921 р.)

М. С. ПРИСЯЖНИЙ (Ростов-на-Дону)

З розгромом у листопаді 1920 р. білогвардійських військ Врангеля в Криму був ліквідований останній з фронтів громадянської війни. 1-у Кінну армію було перекинуто на Україну для ліквідації численних анархістсько-бандитських груп, об'єднаних у «повстанські армії», серед яких найбільшу небезпеку становили загони Махна, що зосереджувалися в основному в Катеринославській, Миколаївській та Полтавській губерніях. Як зазначала комісія по боротьбі з бандитизмом на Україні, «по всій території УСРР широкою хвилею розлився бандитизм, найсильніший в губерніях: Донецькій, Катеринославській, Полтавській, Кременчуцькій»¹.

Одним з першочергових завдань молодій Країні Рад було знищення бандитських груп на Україні. В. І. Ленін уважно стежив за ходом цієї боротьби й неодноразово вимагав напруження всіх сил, щоб якнайшвидше ліквідувати загони Махна². Головну роль в їх розгромі відіграла 1-а Кінна армія, в якій на початку 1921 р. налічувалося 64 535 чол. особового складу, а в її партійній організації було 5534 комуністи. Армія мала розгалужену мережу партійно-політичних органів, у роботі яких брали участь понад 1000 політпрацівників³.

Слід відзначити, що про 1-у Кінну армію в цілому написано чимало. Проте питання її участі в ліквідації політичного бандитизму на Україні висвітлено ще недостатньо. Про це, зокрема, свідчать бібліографічні покажчики літератури з історії армії⁴, історіографічний огляд літератури з даної проблематики, зроблений Ю. О. Баглаєвим⁵ і дослідження з історії України⁶. Слід відзначити, що в цьому напрямі робляться лише перші кроки. Заслужують на увагу праці О. О. Кучера,

¹ Історія Української РСР: У 8-ми т. 10 кн. — К., 1977. — Т. 6. — С. 24.

² Див.: Ленін В. І. Повне збр. творів. — Т. 52. — С. 42, 67, 88, 373.

³ Центр. держ. арх. Рад. армії (далі ЦДАРА), ф. 245, оп. 2, спр. 193, арк. 160.

⁴ XX лет Первой Конной армии: Библиография // Марксистско-ленинская литература.—1939.—№ 10.—С. 58—59; Бучилов М. Книги о легендарной Первой Конной // Что читать? — 1940.—№ 6.—С. 51—52; История Дона: Указ. лит.-ры. — Ростов н/Д, 1969.—Ч. 2.—С. 115—118; Поветкина Л. Г., Шапошников К. Н. Непобедимая и легендарная: Рекомендательный указ. лит.-ры. — Белгород, 1979.—28 с. та ін.

⁵ Баглаєв Ю. О. Роль Червоної Армії в організаційно-політичній роботі серед селянства України в роки громадянської війни // Укр. іст. журн. — 1981.— № 7. — С. 96.

⁶ Волковникий В. Н. Участие трудящихся Украинской ССР в укреплении Красной Армии (1921—1925): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1980. — 24 с.; Волковникий В. П. Из истории боевой деятельности М. В. Фрунзе по ликвидации политического бандитизма на Украине // История СССР. — 1982. — № 2.— С. 126—132.

в яких на основі документів центральних і місцевих партійних та радянських архівів висвітлено вклад частин Червоної Армії, в тому числі й 1-ї Кінної, у зміцнення Радянської влади на Україні⁷.

Автор даного повідомлення робить спробу показати становлення і розвиток зв'язків 1-ї Кінної з широкими масами трудящих, її вклад у зміцнення політичної влади пролетаріату й біднішого селянства на місцях.

Взаємозв'язки бійців 1-ї Кінної армії з трудящими України успішно розвивалися з часу переходу армії на польський фронт (весна 1920 р.). Цьому, зокрема, сприяла організаційно-партійна робота, що проводилася. В липні 1920 р. у політвідділі був створений радянський відділ, працівники якого проводили широку політико-масову роботу серед населення. З ініціативи начальника політвідділу армії І. В. Вардіна в політвідділах дивізій були створені радянські секції, а при них — селянські секції для проведення роз'яснювальної роботи у визволених районах. Всі ці заходи давали можливість зміцнювати місцеві партійні організації, активізувати діяльність радянських органів. Їх суть, як зазначала армійська газета, полягала в тому, щоб «дати зрозуміти українському трудовому мужику його завдання..., розворушити, зрушити з нейтральної зони й направити на шлях революції, з якого збили його часті зміни влади»⁸.

Важливу роль у цій справі відігравала преса. З квітня 1920 р. у 1-й Кінній армії почала виходити українською мовою щотижнева газета «Червона правда», випуск якої після недовгої перерви під час боїв на польському фронті був відновлений під назвою «Українська правда»⁹. Її тираж досягав 5 тис. примірників. Газета в доступній для українського населення формі викривала контрреволюційну спрямованість лозунгів буржуазно-націоналістичних і куркульських «повстанських» рухів, роз'яснювала політику Радянської влади на Україні.

Армійські політоргани співробітничали також з місцевою пресою. Так, газети Єлизаветграда й Бердичева вміщували матеріал про життя в армії, зміцнення її зв'язку з трудящими визволених районів. До складу редколегії елизаветградських «Известий...» був включений представник політвідділу армії М. І. Анненський¹⁰.

Політоргани 1-ї Кінної армії підтримували тісні зв'язки з місцевими партійними і радянськими організаціями. Так, у роботі IV Всеукраїнського з'їзду Рад, що відбувся в травні 1920 р., взяли участь 13 армійських делегатів на чолі з П. В. Бахтуровим, а в роботі V конференції КП(б)У (листопад 1920 р.) — 18 чол.¹¹ Комуністи армійських партійних органів входили також до складу місцевих парткомів і ревкомів. Так було, наприклад, у Бердичеві¹². Це давало можливість чіткіше координувати дії, спільно обговорювати найважливіші питання й накреслювати заходи щодо їх розв'язання.

Комуністи 1-ї Кінної армії допомагали в радянському будівництві на місцях. Восени 1920 р. на Катеринославщині і Херсонщині інструктори політвідділу армії проводили роботу по створенню повітових виконкомів і ревкомів^{12а}. Кінармійці брали активну участь також у польових ро-

⁷ Кучер О. О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921—1923 рр.—Х., 1971.—171 с.; Кучер А. Е. Разгром вооруженной внутренней контрреволюции на Украине в 1921—1923 гг.: Автореф. дис... докт. ист. наук.—Харьков, 1973.—48 с.

⁸ Красный кавалерист (орган Реввоенсовета и политотдела Первой Конной армии).—1920.—1 июня.

⁹ ЦДАРА, ф. 245, оп. 2, спр. 54, арк. 20 зв.; спр. 196, арк. 393.

¹⁰ Там же, спр. 109, арк. 6.

¹¹ Там же, оп. 1, спр. 28, арк. 211; спр. 52, арк. 34; оп. 2, спр. 2, арк. 214; спр. 130, арк. 18—19.

¹² Партийно-политическая работа в Красной Армии: Документы. — М., 1964.—С. 379; ЦДАРА, ф. 245, оп. 1, спр. 109, арк. 6.

^{12а} ЦДАРА, ф. 102, оп. 2, спр. 10, арк. 228; ф. 245, оп. 2, спр. 114, арк. 53.

ботах, допомагали селянам відновлювати зруйновані їх господарства тощо. Ця робота не припинялася навіть і в тяжкий період переходу армії з польського на Південний фронт (вересень — жовтень 1920 р.). Наприклад, бійці 4-ї кавалерійської дивізії організували 11 вересня суботник у с. Яснів. Він пройшов з великим успіхом і викликав вдячність з боку селян. Подібні суботники влаштовувалися і в інших селах¹³.

Для організації допомоги населенню в збиранні врожаю, ремонті до-ріг тощо в дивізіях, полках і командах створювалися так звані «бюро комуністичної праці»¹⁴. Все це допомагало, як відзначали військкоми частин, викорінювати недовір'я, а інколи й недоброзичливість з боку населення України, що виникали в результаті націоналістичної пропаганди куркульства.

З частин почали частіше надходити повідомлення про встановлення взаємовідносин з жителями прифронтової смуги. «Відносини до червоноармійців, особливо кінних, прекрасні, — писали «Известия Елисаветградского уездного исполкома»... — По селах іде самообілізація селянської молоді. Селяни-старики всіляко заохочують червоне добровольство. Великою популярністю користується Перша Кінна армія, через що добровольці саме до неї й прагнуть»¹⁵.

Зближенню місцевого населення з бійцями армії сприяло проведення спільних засідань, конференцій тощо. Так, у лютому 1921 р. відбулося об'єднане засідання 5-ї армійської партійної конференції і VI партконференції Катеринославської губернії. На безпартійній конференції 6-ї кавалерійської дивізії, що відбулася 27 січня 1921 р., були присутніми багато селян, а партконференція Окремої кавалерійської бригади проводилася в лютому 1921 р. спільно з партконференцією Новомосковського повіту¹⁶. Проведення спільних зборів, конференцій не лише зближувало населення з бійцями армії, а й було могутнім виховним засобом. На них політпрацівники роз'яснювали трудящим завдання і рішення партії, інформували їх про успіхи і труднощі боротьби з бандитизмом. Це було тим більш необхідним, що основні сили партії в той час перебували ще в Червоній Армії і місцеві цивільні партійні організації потребували допомоги.

Спільна робота партійних органів вимагала координації їх діяльності. Для цього у грудні 1920 р. при Катеринославському губкомі був створений військовий відділ, яким керував один з активних політпрацівників 1-ї Кінної армії т. Шульга. У місцеві партійні й радянські органи направляли представників з політвідділів дивізій. Так, до складу Костянтиноградського повітового парткому було введено начальника політвідділу 4-ї кавалерійської дивізії Островського з вирішальним голосом. У Криворізький повітовий партком були делеговані з вирішальним голосом 2 представники політвідділу 6-ї кавалерійської дивізії¹⁷.

Спільна робота комуністів 1-ї Кінної й цивільних партійних органів відзначалася погодженістю та взаєморозумінням. Як зазначала комісія ЦК КП(б)У, «в цілому ряді міст військові комуністи беруть активну участь у роботі місцевих парткомів, непорозумінь немає ніде»¹⁸.

Зв'язок військових і цивільних комуністів здійснювався й на рівні партійних осередків. Це, з одного боку, розвивало ініціативу цивільних осередків, а з другого, — залучало комуністів 1-ї Кінної армії до творчої роботи по зміцненню Радянської влади на Україні. Виступаючи на об'єднаній армійській і губернійській партійній конференції (лютий

¹³ ЦДАРА, ф. 245, оп. 1, спр. 38, арк. 433.

¹⁴ Там же, оп. 2, спр. 18, арк. 105.

¹⁵ Гражданская война на Украине, 1918—1920: Сб. документов и материалов.— Киев, 1967. — Т. 3. — С. 301.

¹⁶ ЦДАРА, ф. 245, оп. 2, спр. 150, арк. 20, 48; спр. 54, арк. 13—59; спр. 74, арк. 9; спр. 94, арк. 159, 180.

¹⁷ Там же, спр. 54, арк. 56 зв.; спр. 138, арк. 32; спр. 128, арк. 104; спр. 129, арк. 14.

¹⁸ Там же, спр. 193, арк. 113.

1921 р.), секретар Катеринославського губкому партії О. М. Кисельов зазначив, що за рахунок представників 1-ї Кінної вдалося помітно поповнити радянські установи на місцях¹⁹.

Комунисти 1-ї Кінної армії встановили тісні зв'язки з українськими громадськими організаціями, зокрема з комсомолом Катеринославщини. В армії швидко відгукнулися на прохання губкому комсомолу про допомогу місцевим комсомольським осередкам. Це питання спочатку обговорювалося на об'єднаній армійській і губернській партконференції, а потім у частинах. Основна увага на них приділялася організаційному зміцненню спілок молоді.

В березні 1921 р. за погодженістю з губкомом комсомолу політвідділ 1-ї Кінної дав вказівку партосередкам виділити по 1 чол. для роботи серед молоді. В частини були розіслані інструкції, згідно з якими осередки висували бійців з числа комсомольців. Для координації й обліку їх роботи в політвідділі армії був спеціальний інструктор. Про організацію осередку комсомолу в Преображенській волості Новомосковського повіту повідомляв, наприклад, політвідділ Окремої кавалерійської бригади. Політвідділ 6-ї кавалерійської дивізії організував спілку молоді в с. Веселовому Тягільської волості Криворізького повіту, а політвідділ 11-ї кавалерійської дивізії — в с. Сніжки Верхньодніпровського повіту²⁰.

Постійна увага політорганів 1-ї Кінної армії до місцевих органів сприяла залученню на бік Радянської влади значної частини молоді.

Політичні органи подавали значну допомогу і партійному та радянському будівництву. Наприклад, у грудні 1920 р. політвідділ 1-ї Кінної армії направив 6 інструкторів у Новомосковський, Криворізький, Павлоградський і Верхньодніпровський повіти Катеринославської губернії, де вони розгорнули роботу по обстеженню діяльності органів Радянської влади²¹. Результати проведеної роботи інструктори повідомляли політвідділу. Наприклад, В. Куцин-Богданов, який перебував у Верхньодніпровському повіті, у своєму повідомленні, надісланому політвідділу, зазначав, що слабкість повітового виконкому пояснюється головним чином страхом перед бандитськими наскоками. З 10 виконкомів дієздатними виявилися лише 3. Водночас він писав і про позитивні явища. Добре, наприклад, поставлена робота в Новоіриївському виконкомі. Тут активно діють такі громадські організації, як жінвідділ та спілка селянської молоді. Незважаючи на залякування куркулів, жінки брали активну участь у суспільно-політичному житті, а спілка молоді збрала 1200 пудів зерна для Петрограда²².

В цілому за час перебування на Україні бійці і командири 1-ї Кінної багато зробили в галузі радянського будівництва. Тільки за грудень 1920 р. і першу половину січня 1921 р. у Катеринославській губернії було обстежено 9 повітових і 46 волосних виконкомів, 12 сільських Рад, 5 ревкомів. Реорганізовано 2 й створено 8 волосних виконкомів, 55 волосних і 16 сільських ревкомів. За той же період було проведено 56 мітингів, зборів та співбесід з населенням губернії²³.

Населення України бачило в кінармійцях захисників своїх інтересів. Тому на виборах в органи влади місцеві жителі часто віддавали свої голоси армійським представникам. Так, до складу Катеринославського виконкому було обрано 46 депутатів від армійських тилових частин. У лютому — березні 1921 р. делегати 1-ї Кінної армії брали участь у роботі V Всеукраїнського з'їзду Рад²⁴.

¹⁹ Там же, спр. 54, арк. 15 зв.

²⁰ Там же, спр. 60, арк. 20, 46, 47 зв.; спр. 127, арк. 483; спр. 176, арк. 115, 349; спр. 134, арк. 201; спр. 64, арк. 93; спр. 150, арк. 81; спр. 198, арк. 167.

²¹ Там же, спр. 138, арк. 18—19.

²² Там же, спр. 75, арк. 4—7.

²³ Підраховано автором за: ЦДАРА, ф. 245, оп. 2, спр. 11, арк. 4—6; спр. 54, арк. 21; спр. 64, арк. 93; спр. 138, арк. 18—20; спр. 186, арк. 4—5.

²⁴ Там же, спр. 138, арк. 18; спр. 46, арк. 28.

Важлива роль у зміцненні біднішого селянства належала комітетам незаможних селян. У їх створенні активну участь взяли бійці 1-ї Кінної. На відміну від центральних районів Радянської Росії, як вважає П. М. Тригуб, на склад сільських Рад на Україні великий вплив мали куркулі²⁵. КНС повинні були взяти активну участь у їх розчищенні.

Зміцненню комнезамів заважали бандитські наскоки. Як повідомлялося з 4-ї кавалерійської дивізії, селяни були за створення комітетів незаможних селян, «вважали їх необхідними органами», однак вступати в них не наважувались, боялися «притиснення банд»²⁶. Політпрацівники 1-ї Кінної армії розгорнули широку агітаційно-пропагандистську роботу серед населення по роз'ясненню політики Радянської влади. Важливу роль у цій справі відіграв закон, прийнятий V Всеукраїнським з'їздом Рад у березні 1921 р. про амністію для тих, хто по невідомості виявився серед бандитів. Після його опублікування близько 10 тис. чол. у республіці добровільно порвали з бандитизмом²⁷.

Комуністи 1-ї Кінної армії проводили роботу і в самих КНС. Так, за грудень 1920 р. і першу половину січня 1921 р. представники армії брали участь у 14 волосних і повітових з'їздах біднішого селянства Катеринославської губернії²⁸.

Вирішальною умовою успішної боротьби з політичним бандитизмом було рішення X з'їзду РКП(б) про заміну продрозверстки продподатком. Це позитивно вплинуло на селян. Як повідомлялося, наприклад, політвідділом 11-ї кавалерійської дивізії з Верхньодніпровського повіту, тут значно частіше почали відбуватися волосні з'їзди комнезамів, селяни активніше вступали в боротьбу з бандами²⁹.

Переходу селян на бік Радянської влади сприяла і турбота кінармійців про потреби місцевого населення. Вони допомагали їм у проведенні польових робіт. Так, політвідділ 11-ї кавалерійської дивізії мобілізував 50% комуністів для проведення посівної кампанії³⁰. По мірі ознайомлення селян з умовами впровадження продналогу зростала і їх активність у посівній кампанії. Як повідомляв у політвідділ армії військком бронечастин 1-ї Кінної, «населення дуже задоволене декретом про продналог — засіяло всю свою землю»³¹. Вагомий вклад у проведення посівної кампанії на Україні весною 1921 р. внесли бійці 1-ї Кінної армії. За ударну роботу Реввійськраді 1-ї Кінної, її бійцям, командирам і комісарам була винесена подяка командуючим військами України. У наказі, зокрема, повідомлялося, що в польових роботах взяли участь понад 17 тис. кінармійців і 18 тис. коней. Було виорано більше 30 тис. і засіяно близько 18 тис. десятин землі³².

Активна участь комуністів 1-ї Кінної у повсякденному житті населення України сприяла встановленню дружніх взаємовідносин кінармійців з жителями тих районів, в яких армія вела боротьбу з бандитизмом. Військові комуністи активно включилися в розв'язання місцевих проблем. Їх турбували недоліки в роботі продовольчих органів. Багато уваги вони приділяли матеріальному забезпеченню сімей червоноармійців. Було випущено спеціальну брошуру «Як забезпечує червоноармійців і їх сім'ї робітничо-селянська влада України», в якій роз'яснювалися права і пільги³³. Робота серед населення вважалася найважливішим

²⁵ Тригуб П. Н. Количество, состав и деятельность Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов на Украине в период гражданской войны (1918—1920 гг.) // История СССР. — 1983. — № 6. — С. 129.

²⁶ ЦДАРА, ф. 245, оп. 2, спр. 73, арк. 47; спр. 115, арк. 2.

²⁷ М. В. Фрунзе: Жизнь и деятельность / И. К. Гамбург, П. Е. Хорошлов, Г. А. Сапожнич и др. — М., 1962. — С. 265.

²⁸ ЦДАРА, ф. 245, оп. 2, спр. 196, арк. 393.

²⁹ Там же, спр. 198, арк. 167.

³⁰ Там же, спр. 150, арк. 49.

³¹ Там же, спр. 137, арк. 90.

³² Там же, спр. 79, арк. 52.

³³ Там же, спр. 2, арк. 1—16.

партійним дорученням в армії. Як вказувалося в інструкції військовим партосередкам, вона повинна «зайняти найвидніше місце в їх діяльності»³⁴. Саме тому комуністи щодня доповідали про роботу, проведену ними серед населення.

Однією з важливих проблем, з якою зіткнулися комуністи, була проблема національних взаємовідносин. В. І. Ленін ще в 1919 р. відзначав, що на Україні одним з особливо важливих питань є національне³⁵. Ленінська вказівка не втратила свого значення і в 1921 р. В інструкції партосередкам по роботі серед населення армійський політвідділ вимагав від комуністів «уважного ставлення до української національної культури й мови»³⁶. До тих, хто порушував їх, вживалися суворі заходи. Так, військкому Управління формування за некоректне ставлення до секретаря однієї із сільських Рад була оголошена суворя партійна догана^{36а}.

У результаті плідотної спільної роботи армійських і цивільних комуністів взаємовідносини бійців 1-ї Кінної і місцевого українського населення поступово набирали форм братерського єднання. Це було тим більше відродно, оскільки місцеві жителі спочатку недружелюбно ставилися до кінармійців.

Про подібні факти повідомлялося, наприклад, у політзведенні військкома 2-го кавалерійського полку Окремої кавалерійської бригади³⁷. Це не було винятком. Внаслідок проведеної культурно-виховної роботи серед населення до весни 1921 р. становище змінилося настільки, що вже надходили повідомлення іншого змісту. Голова Новомосковського повітового виконкому із задоволенням повідомляв про взаємовідносини жителів повіту і бійців 19-ї кавалерійської дивізії. Багато теплих слів вдячності висловлювалося в листі Кобеляцького повітового виконкому Полтавської губернії на адресу 14-ї кавалерійської дивізії. «Найважливіше всього відзначити, — підкреслювалося в ньому, — що повнота єдності мала місце не лише між керівними органами дивізії і повіту, а й між масами бійців, з одного боку, і широкими колами незаможного селянства — з другого»³⁸.

До травня 1921 р. взаємозв'язки з населенням України зміцніли настільки, що повідомлення про перехід 1-ї Кінної армії на Північний Кавказ місцеві жителі зустріли із жалем. Свідченням широкій підтримки населенням дій 1-ї Кінної було те, що 17,3% особового складу армії становили українці, які добровільно вступили в її ряди. Це у два рази більше, ніж у цілому по Червоній Армії (8,85%)³⁹.

Практика взаємовідносин 1-ї Кінної з населенням України свідчила про нерозривну єдність революційної армії і трудового народу. Втілюючи в життя ленінські принципи військового будівництва, армія вірно служила своєму народові. Бійці й командири брали активну участь у політичному та господарському житті населення України. Політоргани 1-ї Кінної допомагали місцевим органам у розгортанні партійної і радянської роботи. Це вселяло віру в Радянську владу і її турботу про трудящих. Взаємозв'язки кінармійців і місцевого населення мали велике виховне значення. Культурно-виховна робота, що її проводили армійські комуністи серед місцевих жителів, розширяла їх кругозір. Встановлення тісних зв'язків з українським населенням стало важливим фактором успішної боротьби 1-ї Кінної армії з політичним бандитизмом, підірвало соціальну опору бандитів серед тієї частини тру-

³⁴ Там же, спр. 46, арк. 32.

³⁵ Див.: Ленін В. І. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікінінм. — Повне зібр. творів. — Т. 40. — С. 42.

³⁶ ЦДАРА, ф. 245, оп. 2, спр. 46, арк. 32.

^{36а} Там же, спр. 99, арк. 36—38.

³⁷ Там же, спр. 185, арк. 67.

³⁸ Там же, оп. 1, спр. 100, арк. 79.

³⁹ Там же, оп. 2, спр. 193, арк. 180; Спирин Л. М. Классы и партия в гражданской войне в России (1917—1920 гг.). — М., 1968. — С. 346.

дового селянства, яка була збита з толку демагогічними лозунгами контрреволюції. В свою чергу, співробітництво з місцевими партійними організаціями і радянськими органами збагачувало партійно-політичну роботу в 1-й Кінній армії, виховувало бійців і командирів у дусі інтернаціональної єдності молоді багатонаціональної Радянської Республіки.

З ІСТОРІЇ СКЛИКАННЯ V (ЛОНДОНСЬКОГО) З'ЇЗДУ ПАРТІЇ

Ю. В. СКАКУН (Запоріжжя)

В історії нашої партії значне місце займає V з'їзд РСДРП, що завершив важливий етап боротьби більшовиків на чолі з В. І. Ленінінм за згуртування партії на основі ленінських принципів, розв'язання поставлених революцією 1905—1907 рр. питань. Він був третім з'їздом, скликаним за два з половиною роки революції. В. І. Ленін зазначав, що з'їзди підбивали «*підсумки* періодам суспільного розвитку, *застосовуючи* до них свої марксистські методи дослідження»¹. Рішення з'їздів указували пролетаріату Росії правильну політичну лінію в революції та шляхи її втілення в життя, відіграли важливу мобілізаційну роль у визвольному русі трудящих проти гноблення експлуататорських класів.

Коли почалася підготовка до скликання V з'їзду РСДРП, у партії існували дві тактичні лінії — більшовицька і меншовицька. Були розроблені відповідні проекти резолюцій, які відображали різні тактичні платформи. В. І. Ленін у своїх статтях «Про тактику опортунізму», «Платформа революційної соціал-демократії», «Тактична платформа меншовиків» та ін. піддав гострій критиці меншовицьку платформу. Одночасно в легальній більшовицькій газеті «Новий луч» і нелегальному органі «Пролетарий» був опублікований написаний В. І. Ленінінм проект резолюції до з'їзду. Він проходив у важких умовах спаду революції та наступу реакції. В розгромі революції брала участь, крім армії, поліції, чорносотенних загонів, царська дипломатія, що виконувала по суті роль агентури царської поліції. Так, російське консульство в Ліверпулі встановило стеження за російськими революціонерами-емігрантами, повідомило в департамент поліції, що зброя для Росії замовляється у Манчестері та Белфасті й ввозиться через Фінляндію і Кавказ². У лютому 1905 р. російське консульство на о. Мальта попередило одеську поліцію, що на англійському пароплаві «Флавіан» замість сільськогосподарського знаряддя знаходиться зброя, яку повинні вивезти у Севастополі³. Щодо російських політичних емігрантів, то у царських дипломатів були встановлені тісні зв'язки не тільки з урядами, а й з поліцейським апаратом закордонних держав. Тому й не дивно, що завдання недопустити проведення V (Лондонського) з'їзду РСДРП за кордоном царський уряд покладав на дипломатів.

Про цей з'їзд партії написано чимало книг, брошур і статей⁴. Однак діяльність царського уряду та інших західноєвропейських країн, а також боротьба делегатів з'їзду по подоланню перешкод, що стояли на їх шляху, вивчені ще недостатньо. Дослідження цього питання, на

¹ Ленін В. І. Платформа революційної соціал-демократії. // Повне збір. творів.— Т. 15.—С. 76—77.

² Архів зовнішньої політики Росії при МЗС СРСР (далі АЗПР). 11 Департамент, 1—4 секретний стіл, оп. 456, спр. 36, арк. 2.

³ Там же, оп. 364, спр. 2, арк. 32—34.

⁴ Семашко Н. Пятый съезд партии. — М., 1927.—87 с.; Стучебникова М. Пятый (Лондонский) съезд РСДРП.—М., 1956.—73 с.; Митяева О. И. Пятый (Лондонский) съезд РСДРП.—М., 1974.—64 с. и др.

наш погляд, заслуговує на увагу ще й тому, що сучасні буржуазні фальсифікатори, безпідставно звинувачуючи нашу партію в ліквідації демократії, забувають інколи в своїх опусах показати, як уряди Данії, Норвегії і Швеції недопустили проведення з'їзду РСДРП, а уряд Англії, що активно співробітничав з царським самодержавством, шукав причини для вигнання делегатів зі своєї території.

Відомо, що V з'їзд партії мав відбутися в Копенгагені. При визначенні місця його проведення керівництво РСДРП розраховувало на допомогу датських соціал-демократів, один з керівників яких П. Х. Кнудсен був бургомістром міста⁵. 12 квітня 1907 р. царська охранка одержала повідомлення від агента про те, що з'їзд планується провести в Копенгагені, Мальмі чи в Брюсселі. Міністерство закордонних справ Росії при активному сприянні департаменту поліції вживає різні заходи, щоб перешкодити його скликанню. В Копенгаген, Брюссель і Стокгольм терміново були надіслані телеграми з проханням недопустити його⁶. Уряди Данії, Швеції й Норвегії негайно повідомили про свою готовність задовольнити прохання царської Росії.

Слід зазначити, що у начальника закордонної агентури департаменту поліції в Парижі Гартінга були свої плани щодо проведення з'їзду РСДРП у Копенгагені. Дізнавшись про наміри царського уряду недопустити його проведення, він звернувся з листом до Російської місії в Копенгагені й одночасно до начальника датської таємної поліції з проханням дати можливість учасникам майбутнього з'їзду вільно проживати в місті й не перешкоджати їх зібранню. Гартінг і сам планував приїхати в Копенгаген, але департамент поліції, очевидно, не поділяв планів свого чиновника і проведення тут з'їзду було заборонено⁷.

Не знаючи про цю заборону, делегати з'їзду 22 квітня 1907 р. почали прибувати в столицю Данії — Копенгаген і розміщуватися у готелях. М. Н. Накоряков у своїх спогадах про це писав: «Соціал-демократи Данії попередньо обіцяли нам повне сприяння у влаштуванні з'їзду і ми уже були розмістилися у готелях Копенгагена. Потім ті ж соціал-демократи депутати парламенту прийшли і заявили, що в зв'язку з міжнародною обстановкою і спорідненістю царського дому Росії з датською королівською династією уряд не може допустити наш з'їзд на території королівської Данії...»⁸. Проте керівництво Датської соціалістичної партії в особі Кнудсена намагалося подати посильну допомогу своїм російським однодумцям. Зокрема, воно добилося для делегатів з'їзду дозволу від свого уряду проїхати через Данію в Англію й виділило їм з своєї партійної каси 8 тис. крон⁹.

У Данії кожний крок, будь-яка дія делегатів контролювались і повідомлялись царському уряду. Так, 23 квітня міністр юстиції інформував голову Російської імператорської місії, що 100 російських соціал-демократів, яких було попереджено про заборону конгресу, виїхали у м. Мальму. Їм також були передані секретні дані таємної поліції про прагнення російських соціал-демократів організувати з'їзд в Англії чи Німеччині¹⁰.

24 квітня ще 180 делегатів під тиском поліції виїхали з Копенгагена у м. Есб'єрг, де їх зустрічала місцева поліція, якій була дана вказівка:

⁵ Ярославский Е. В. В те дни: Воспоминания // Красн. звезда.—1937.—12 мая.

⁶ АЗПР. II Департамент. Секретні справи, оп. 456, спр. 6/1907, арк. 60.

⁷ Вокруг V (Лондонского) съезда партии (Материалы) // Пролет. революция.—1927.—№ 5 (64).—С. 246.

⁸ Накоряков Н. Н. Записки делегата IV и V съездов партии // О Владимире Ильиче Ленине: Воспоминания, 1900—1922 гг. — М., 1963.—С. 71.

⁹ АЗПР. II Департамент. Секретні справи, оп. 456, спр. 6/1907, арк. 4—5.

¹⁰ Вокруг V (Лондонского) съезда партии (Материалы) // Пролет. революция.—1927.—№ 5 (64).—С. 248.

1. Не перешкоджати виїзду російських соціал-демократів з пароплавом датського товариства в Англію.

2. На випадок мітингів і зборів примусово вислати всіх в Росію.

3. На випадок зафрахтовування приватного судна попередити капітана, що повторна висадка в Данії не буде дозволена¹¹.

Уряд Данії чітко виконав своє зобов'язання недопустити проведення з'їзду РСДРП на своїй території, за що наприкінці квітня 1907 р. Міністерство закордонних справ Росії висловило йому свою вдячність.

Зовсім інакше ставилися до російських соціал-демократів трудящі маси Данії. Вони подавали їм моральну й матеріальну допомогу. «... Майже на кожній станції нас зустрічали демонстранти. Ми не могли не торжесткувати; з нами солідаризувалися соціалісти, протестуючи проти дій урядів, що нас виганяли»¹², — писав у своїх спогадах делегат з'їзду К. Гандурін. В. І. Ленін всіляко лаяв меншовицький ЦК за те, що він не зміг одержати через датських соціал-демократів попередніх гарантій: «Навіть з'їзду не зуміли організувати. Куди ж вони годяться після цього?»¹³. Не одержавши дозволу від датських і шведських властей зібратися в Мальмі чи Копенгагені, делегати з'їзду (близько 200 чол.) звернулися через депутатів-соціалістів Норвегії до норвезького уряду з проханням дозволити їм провести конгрес у Христіанії. В. І. Ленін надіслав телеграму голові Норвезької робітничої партії Оскару Ніссену. Він та його брат Е. Ніссен, як депутат парламенту, звернулися в Міністерство закордонних справ з проханням дозволити проведення з'їзду РСДРП на території Норвегії. Проте кабінет міністрів відхилив це прохання¹⁴.

В газеті «Morgenbladet», у відповідь на звинувачення прогресивної громадськості, норвезький уряд цинічно заявив, що він нічого не забороняє, оскільки закон не дає йому права заборонити мітинги. Проте той же закон покладає на нього обов'язок не допускати в Норвегію чи виселяти з її території без пояснення мотивів різних ішоземців, які, на думку уряду, були небажаними елементами. А після відмови російським соціал-демократам у Данії і Швеції дозвіл на проведення з'їзду не сприяв би зміцненню дружніх стосунків між Норвегією та Росією¹⁵. Подібні пояснення норвезького уряду викликали незадоволення серед прогресивної громадськості цієї країни. На знак протесту проти заборони з'їзду в Норвегії соціалістичний депутат Егеде Ніссен повернув уряду одержану ним медаль, звинувачуючи його в раболіпстві перед російським царем. Він також скликав мітинг, в якому взяла участь близько 300 представників лівих партій. На ньому було прийнято рішення надіслати вітальну телеграму V з'їзду РСДРП у Лондоні¹⁶. У ній, зокрема, говорилося: «Збори норвезьких соціалістів повідомляють російський с.-д. з'їзд, що вони протестують проти норвезького уряду, який не дозволив з'їзду в Норвегії, і шлють з'їзду свої сердечні побажання успіху в майбутній роботі»¹⁷.

Не знаходячи притулку в Данії, Швеції і Норвегії, делегати з'їзду змушені були відправитися в Англію. Перші 22 делегати виїхали з Есб'єрга в Англію на пароплаві «Фіорд» 24, а решта — 25 і 26 квітня¹⁸. В. І. Ленін, незважаючи на категоричну заборону датського уряду делегатам з'їзду їхати через Німеччину, поїхав на V з'їзд через

¹¹ Там же.

¹² Гандурин К. О Лондонском съезде РСДРП (1907 г.) // Пятый съезд партии (Лондонский). — М., 1923. — С. 123.

¹³ Лядов М. Из жизни партии в 1903—1907 гг.: (Воспоминания). — М., 1956. — С. 203.

¹⁴ АЗПР. II Департамент. Секретні справи, оп. 456, спр. 6/1907, арк. 119.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Пятый (Лондонский) съезд РСДРП: Протоколы. — М., 1963. — С. 664.

¹⁸ АЗПР. II Департамент. Секретні справи, оп. 456, спр. 6/1907, арк. 6.

Берлін, де зустрівся з О. М. Горьким, Р. Люксембург і К. Каутським¹⁹.

Непередбачені переїзди делегатів потягли за собою значні витрати і царський уряд, знаючи про дію в Англії нового закону, згідно з яким кожний, хто їхав у каюти третього класу мав заплатити 5 фунтів, сподівався, що в Англії їм не дозволять висадитися на берег. Дійсно, делегати з'їзду відчували матеріальні труднощі. Проте царський уряд і його союзники не знали, що з числа російських політичних емігрантів, які проживали в Лондоні, був створений особливий комітет для технічної підготовки V з'їзду в Лондоні. Підступи царських дипломатів і дії західноєвропейських урядів щодо російських соціал-демократів викликали обурення серед різних кіл російських революційних емігрантів й сприяли тому, що в технічній підготовці брали участь і не соціал-демократи. В групу входили Ф. А. Ротштейн — соціал-демократ, пізніше академік Академії наук СРСР, Ф. М. Степняк — дружина Степняка-Кравчинського, Р. Надель, Б. І. Каган, А. І. Зунделевич та ін.²⁰

Активну участь в організації з'їзду взяв П. О. Кропоткін²¹, а також представники англійської соціал-демократичної федерації, яким з'їзд висловив вдячність²². Підкреслюючи значення допомоги англійських соціалістів у влаштуванні з'їзду, один з відомих англійських радянологів Л. Кочен вказував, що V з'їзд РСДРП відбувся в Англії завдяки посередництву Г. Ленсбері та Г. Брейльсфорда²³.

Організатори з'їзду ще в Копенгагені дали вказівку членам комітету вжити заходи щодо економії витрат на проведення з'їзду. Делегатам видавалося по 2 шилінги і кілька пенсів у день на всі витрати. Для розміщення делегатів були використані дешеві будинки у східній частині міста, для засідань з'їзду — приміщення церкви Братства, що належала фабріанцям²⁴.

Незважаючи на дотримання режиму економії витрат, грошей не вистачало на зворотний шлях, делегати голодували. Меншовики, використовуючи фінансові труднощі, намагалися закрити з'їзд достроково. Проте їх намагання були відкинуті, а господарській комісії на чолі з Л. Г. Дейчем було доручено знайти кошти. Делегати з'їзду просили включити до цієї справи О. М. Горького та Г. В. Плеханова. Однак останній відмовився.

Для одержання позики було вирішено використати прийом, що його організувало на честь делегатів «Товариство друзів російської свободи» у відомого художника Ф. Мошеліса. Тут виступили В. І. Ленін і Г. В. Плеханов, які розповіли про потреби російської революції. Проте ніхто з присутніх на ньому великих промисловців і заможних осіб позики не дав. Звіт Володимира Ілліча в протоколах з'їзду викладений коротко: «... Звернулися, Плеханов також говорив. Аплодисменти. Толку не могли добитися»²⁵. І тільки завдяки сприянню О. М. Горького та відомого діяча лейбористської партії Г. Ленсбері вдалося одержати позику в сумі 1700 фунтів у власника миловарних заводів Д. Фелза²⁶, який запросив на заміну позикового листа за підписом усіх делегатів.

У період жорстокої реакції партія не змогла повернути борг до 1 січня 1908 р. Його було повернуто зразу після закінчення громадянської війни. Прибувши в Лондон як офіційний представник Радянсько-

¹⁹ Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника.— М., 1971.— Т. 2.— С. 321.

²⁰ Майский И. М. Путешествие в прошлое.— М., 1960.— С. 158.

²¹ АЗПР. II Департамент. Секретні справи, оп. 456, спр. 6/1907, арк. 164.

²² Пятый (Лондонский) съезд РСДРП: Протоколы.— С. 67.

²³ Kochen L. Lenin in London // History today.— 1970.— Vol. 20.— № 4.— P. 233.

²⁴ Империализм и борьба рабочего класса: Памяти Ф. А. Ротштейна.— М., 1964.— С. 62.

²⁵ Пятый (Лондонский) съезд РСДРП: Протоколы.— С. 696.

²⁶ Там же.

го уряду, Л. Б. Красін повернув борг спадкоємцям Д. Фелза й одержав від них позиковий лист. За особливі послуги щодо організації з'їзду останній висловив вдячність Б. Кагану, Р. Наделю, Ф. М. Степняк²⁷.

Дізнавшись про наміри делегатів провести з'їзд в Англії, російський посол у Лондоні граф Бенкендорф звернувся з проханням до англійського уряду перешкодити висадці соціал-демократів на англійський берег, але одержав негативну відповідь. Англійський статс-секретар по закордонних справах заявив, що відповідно до законів його країни уряд немає можливості перешкодити висадці їх на берег чи влаштуванню ними зборів²⁸.

Ця заява англійського уряду була зроблена не через те, що він, на відміну від урядів Данії, Швеції і Норвегії, стояв на захисті законів і лояльно поставився до російських соціал-демократів, а через те, що уряд боявся громадської думки й сильної опозиції в парламенті. 8 травня (27 квітня) газета «Трибуна» надрукувала статтю «Прибуття російських соціал-демократів на передбачуваній конгрес у Лондоні», в якій заспокоювала англійську публіку, порівнювала соціал-демократів з британською соціал-демократичною федерацією²⁹. Занепокоєний цією статтею, англійський уряд не наважився зневажити громадську думку, але дав зрозуміти царському уряду, що він може вжити будь-яких заходів до делегатів з'їзду, якщо революційний характер їх зборів буде чітко виявлений³⁰. Саме на це і була спрямована діяльність царської дипломатії.

30 квітня граф Бенкендорф звернувся у Міністерство закордонних справ Росії з проханням надіслати йому для пред'явлення англійським властям програму РСДРП, в якій ішлося б про збройне повстання, а також про те, що російські ліберали організували публічне цькування соціал-демократичного з'їзду, показуючи тим самим його революційний характер. Царському уряду було також рекомендовано почати в газетах публікацію матеріалів Стокгольмського з'їзду РСДРП. Одночасно російське консульство в Лондоні проробляло можливість на випадок заборони англійськими властями з'їзду через компанію «United Shipping Company» позбавити делегатів можливості відпливти в інші країни³¹.

Рекомендації свого посла в Лондоні царський уряд виконав негайно. З департаменту поліції в Міністерство закордонних справ Росії був терміново представлений і переданий по телеграфу в Лондон проект резолюції до V з'їзду РСДРП³², а преса розгорнула широку кампанію проти соціал-демократів. Петербурзький кореспондент газети «The Times» пан Вільтон опублікував «секретні дані», в яких повідомлялося про те, що «нібито головною метою соціал-демократів, які прибули в Англію, є купівля зброї для заснування соціальної республіки шляхом збройного повстання в найближчому майбутньому»³³. Англійські, французькі, німецькі, російські та інші газети вміщували різні матеріали про V з'їзд РСДРП. Особливо злісно про з'їзд виступала газета «Новое время» — щотижневий орган реакційних і бюрократичних кіл, яку підкупив царський уряд. Вона вела боротьбу не лише проти революційного, а й проти ліберально-буржуазного руху. Газетний галас навколо з'їзду викликав значний інтерес до нього і в англійців. 14 травня він став предметом обговорення в палаті общин. В. І. Ленін уважно стежив за матеріалами про з'їзд, вміщеними в

²⁷ Там же.—С. 605.

²⁸ АЗПР. II Департамент. Секретні справи, оп. 456, спр. 6/1907, арк. 101.

²⁹ Там же.

³⁰ Вокруг V (Лондонского) съезда партии. (Материалы) // Пролет. революция.— 1927.— № 5 (64).— С. 249.

³¹ Там же.—С. 249, 253.

³² Там же.—С. 253.

³³ The Times.— 1907.— 17 Maj.

пресі. Особливо його зацікавило повідомлення про проведення в приміщенні соціалістичного клубу зборів більшовиків³⁴.

Для протидії розгорнутої царським урядом наклепницької газетної кампанії з'їзд доручив своєму бюро щоденно складати звіти для преси. Такими офіційними звітами були «Бюлетені з'їзду», яких за період роботи форуму було видано 14³⁵. Враховуючи обстановку, що склалася навколо останнього, було вироблено і прийнято спеціальні правила подання делегатами інформації для преси³⁶. Одночасно бюро з'їзду зробило заяву агентству Рейтер, в якій спростувало наклепи буржуазної преси, а також звертало увагу громадськості Англії на такі факти, як пособництво англійських журналістів царській агентурі та підкидання делегатам провокаційних листів. Один з таких листів був підкинтий М. Горькому — великому пролетарському письменнику³⁷.

З'їзду доводилося працювати в дуже складних умовах. Деякі англійські газети, виконуючи роль помічників царських шпигунів, надрукували прізвиська та фотографії його делегатів. Англійська поліція разом з російськими дипломатами й агентами царської охоранки шукала можливість спростувати надруковану з'їздом заяву про те, що питання про збройне повстання не є предметом обговорення форуму³⁸. Обережність делегатів не дозволила 10 англійським сищикам і 2 російським шпикам, які займалися з'їздом, бути присутніми на ньому³⁹. На допомогу їм змушений був прибути сам начальник закордонної агентури департаменту поліції в Парижі А. Гартінг⁴⁰. В результаті англійські власті змушені були повідомити російському посольству в Лондоні, що «делегати з'їзду знають про стеження й уникають суперечок і рішень, які могли б підійти під дію англійських законів»⁴¹.

Отже, зусилля царського уряду та його дипломатів, спрямовані на недопущення проведення V (Лондонського) з'їзду партії, зазнали поразки. Вся прогресивна громадськість світу з радістю зустріла повідомлення про його роботу. Свої привітання з'їзду надіслали Виконавчий комітет міжнародного соціалістичного бюро, шведська с.-д. партія та норвезькі соціалісти. Вітального листа від датської соціал-демократії на адресу з'їзду направив Кнудсен⁴².

З особливою увагою до з'їзду поставилася англійська прогресивна громадськість. Свої привітання й побажання успіхів надіслала Англійська незалежна робітничка партія, жіночий комітет англійської соціал-демократичної федерації, іст-хемська секція незалежної робітничої партії, викладачі й учні недільної школи при церкві Братства, товариство фабриканців та ін.⁴³. З вітальними промовами на з'їзді виступили Р. Люксембург і редактор газети англійських соціалістів Г. Квелч, який працював разом з В. І. Леніним у редакції «Justice», коли англійські соціал-демократи в особі Г. Квелча подали значну допомогу у виданні газети «Искра» в Лондоні. Володимир Ілліч високо оцінював цю допомогу і тому не випадково, головуючи на сьомому засіданні з'їзду, надав йому слово для виступу, а потім від імені з'їзду привітав його і Р. Люксембург⁴⁴.

³⁴ Morning Post.— 1907.— 11 Maj.

³⁵ Пятый (Лондонский) съезд РСДРП: Протоколы.—С. 697.

³⁶ Там же.—С. 11, 609.

³⁷ Центр держ. арх. Жовт. революції СРСР, ф. 102, оп. 5, спр. 2, арк. 216.

³⁸ АЗПР. II Департамент. Секретні справи, оп. 456, спр. 6/1907, арк. 134.

³⁹ Rothstein A. Lenin in Britain: A Communist party pamphlet.— L., 1970.— P. 24—25.

⁴⁰ Архивные документы к биографии В. И. Ленина (1887—1914 гг.) // Красн. архив.—1934.—№ 1 (62).—С. 205.

⁴¹ АЗПР. II Департамент. Секретні справи, оп. 456, спр. 6/1907, арк. 134.

⁴² Пятый (Лондонский) съезд РСДРП: Протоколы.—С. 663—666.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Там же.—С. 97—104.

11 травня в приміщенні Гольборнського муніципалітету відбувся мітинг англійських соціалістів на честь V з'їзду, на якому виступили відомі діячі англійського соціалістичного руху: Гайдман, Макдональд, член палати общин Торн, письменники Грегем, Мисковський, Браун, Лассаль та ін.⁴⁵

Отже, у боротьбі проти революційного руху в Росії царський уряд активно використовував своїх дипломатів, які, виконуючи роль закордонної агентури поліції, вели пошуки ввезення в Росію нелегальної літератури і зброї, стежили за видними революціонерами, залучаючи до своєї діяльності поліцію різних держав. Особливо це яскраво виявилось під час скликання V з'їзду РСДРП, коли царські дипломати за кордоном намагалися недопустити його проведення, залучаючи на свій бік уряди Данії, Швеції, Норвегії та Англії з їх поліцейським апаратом.

Однак, незважаючи на всі перешкоди царського уряду та його дипломатів, V (Лондонський) з'їзд РСДРП відбувся. Його рішення були новим словом у практиці міжнародної соціал-демократії. У них була відбита єдино революційна для того періоду постановка питання про ставлення до профспілок і парламентської діяльності пролетарських партій. Під впливом прийнятих на з'їзді рішень Штутгартський конгрес II Інтернаціоналу в червні 1907 р. схвалив положення про керівну роль пролетарських партій у масових робітничих організаціях.

З'їзд підтвердив правильність більшовицької лінії в першій російській буржуазно-демократичній революції епохи імперіалізму. Його рішення і сьогодні вчать комуністів непримиренності до різного роду опортунізму, творчому використанню марксизму в боротьбі за демократію й соціалізм.

⁴⁵ Русь.—1907.—23 мая.

ДО ІСТОРІЇ ХАРКІВСЬКИХ КУРСІВ ДЛЯ РОБІТНИКІВ

В. І. КІЗЧЕНКО (Київ), А. П. ТКАЧУК (Сімферополь)

Наприкінці XIX — на початку XX ст. однією з форм підвищення професійно-технічного і загальноосвітнього рівня пролетаріату Росії були вечірні й недільні класи та курси. Поява цих закладів була викликана, з одного боку, активним зростанням капіталістичної промисловості, а з другого — низьким культурно-технічним рівнем робітників, що не відповідав вимогам тодішнього виробництва. В Одесі, Києві, Харкові, Катеринославі, Сумах, Полтаві з ініціативи підприємців й інтелігенції було відкрито освітньо-професійні робітничі курси і класи.

Проте, незважаючи на потребу у них, кількість цих курсів та класів збільшувалася надзвичайно повільно. Вони мали слабку матеріальну базу й, як правило, існували недовго. «Коли буржуазія дбає про існування робітників лише остільки, оскільки це їй необхідно,— писав Ф. Енгельс,— то немає чого дивуватися, коли вона їй освіту дає їм лише в тій мірі, в якій це відповідає її інтересам. А ця міра не дуже то велика»¹.

Власники підприємств та представники ліберально-буржуазної інтелігенції ставили за мету дати робітникам лише деякі технічно-професійні знання, необхідні для праці на виробництві.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори.—Т. 2.—С. 329.

Проте там, де до цієї справи підключалася демократично і прогресивно настроєна інтелігенція, класи й курси перетворювалися на осередки освіти. На Україні важливе місце серед них займали харківські курси.

У 1898 р. за «Правилами недільних і святкових курсів малювання та креслення для робітників», затвердженими попечителем учбового округу, в Харкові при залізничних майстернях було відкрито недільні курси для трудівників підприємств міста. Їх мета — навчити робітників креслити й читати різну технічну документацію, з якою вони зустрічалися у процесі роботи. Крім цього, до програми входили геометрія, малювання, а також спеціальні предмети — фізика, хімія тощо. Лекції читали викладачі реального училища і технологічного інституту. Головою ради новостворених курсів було обрано професора цього інституту Г. Л. Тираспольського. Географію викладав відомий учений, географ та ботаник, професор університету А. М. Краснов. Робітник А. Беланов згадував: «... Ті, хто побував на перших лекціях, розповідали про незвичайну людину, й усі ми потягнулися слухати лекції А. М. Краснова»².

У 1900 р. курси з брудних і задушливих приміщень залізничних майстерень було переведено до ремісничого училища, яке було розташоване в робітничому районі міста. У тому ж році склад їх викладачів поповнився рядом професорів університету (так звана група народних лекторів)*. Таким чином, утворився своєрідний педагогічний колектив, а розширена програма сприяла перетворенню курсів на вечірні загальноосвітні. Тоді ж головою їх ради обрано професора А. М. Краснова. Знайомство з робітничою аудиторією надзвичайно його вразило. Люди різного віку, які забули про втому після дванадцятигодинного робочого дня, відривали час, призначений для відпочинку, йшли на курси з одним бажанням — учитися. А. М. Краснов з притаманною йому енергією та самовідданістю взявся за роботу.

Початок ХХ ст. характеризувався небувалим доти потягом трудящих до культури й освіти. Тому і програма харківських курсів не могла задовольнити їх зростаючих потреб. Та й сам А. М. Краснов, спостерігаючи, з якою жадобою передові робітники тяглися до книг, вистав, лекцій, дійшов висновку, що потрібно добиватися її розширення. «Дайте робітникам більше знань, — говорив він, — тому що ці знання ... перетворюють болото на квітучу ниву, знищуючи згубні болячки неосвіченості»³. На його думку, робітники мали вивчати загальноосвітні дисципліни, що сприяло б підвищенню їхнього культурного рівня.

Через рік після виникнення курсів до програми було включено кілька дисциплін, зокрема російську мову, арифметику, історію, географію, фабричну гігієну. Заняття почали проводитися не лише в неділю, а і щодня вечорами. У 1901—1902 навчальному році лекції почали читатися й на II курсі, де продовжували вивчати предмети I курсу та деякі нові — механіку і природознавство. В наступному навчальному році за побажанням робітників створено III та IV курси, а програма поповнилася такими дисциплінами, як алгебра, тригонометрія, парові котли й машини, архітектура і будівельне мистецтво, законодавство, електротехніка, мінералогія, фізіологія та гігієна, французька й німецька мови⁴.

² Южный край.—1914.—24 дек.

* У 1900 р. професор А. М. Краснов організував серед професорів університету та іншої прогресивної інтелігенції групу народних лекторів, які шляхом читання загальноосвітніх лекцій ставили собі за мету розширити кругозір робітників.

³ Професор Андрей Николаевич Краснов: Сб. под ред. В. Таллева. — Харьков, 1916. — С. 83.

⁴ Отчет о состоянии и деятельности курсов для рабочих и ремесленников г. Харькова за первых полтора года их существования (с февраля 1900 по май 1901 г.). — Харьков, 1902. — С. 14; Отчет о состоянии и деятельности курсов для рабочих и ре-

Програму було побудовано таким чином, щоб «слухач міг пройти курс середньої школи за 4 роки»⁵. Крім того, для неписьменних організовувався підготовчий клас, а дещо пізніше — і V курс, де викладалися виключно спеціальні предмети — електротехніка, геодезія, парові машини тощо.

Поділ на курси був умовний. Він існував лише для зручності самих робітників. Кожний з них міг відвідувати будь-які лекції або обмежитися вивченням однієї з дисциплін. Заняття відбувалися щодня у вечірню годину (крім суботи). Щонеділі з 10 до 12 год. ранку — уроки креслення та малювання, а з 12 до 18 год. — різні загально-освітні лекції. Подібна система навчання була зручною для трудівників. Серед них були робітники, які розбиралися в електротехніці, математиці, але не мали досить знань з російської мови. Навчаючись на останніх курсах, вони водночас вивчали граматику на підготовчому відділенні. Крім того, з різних причин, насамперед через перевантаження на роботі, вони не завжди могли щоденно відвідувати курси й, не маючи змоги наздогнати своїх товаришів, нерідко переносили вивчення деяких предметів на наступний рік і в той же час продовжували слухати лекції з історії, географії, літератури тощо. Перепоною на шляху до освоєння матеріалу були прогалини в освіті робітників. Як зазначав А. М. Краснов, «робітник приходить через інтерес, він слухає той чи інший предмет — якщо йому він здається нецікавим або незрозумілим — він іде, якщо йому подобається, то залишається. Він обирає собі те, що йому під силу, поступово захоплюється новим та новим, його науковий світогляд розширюється, й він, нарешті, стає постійним відвідувачем курсів»⁶.

Викладання велося у формі уроків і лекцій. На уроках вивчалися арифметика, російська, французька та німецька мови, креслення, малювання, бухгалтерія, алгебра, геометрія, тригонометрія, а такі дисципліни, як політехномія, законодавство, всесвітня й російська історія, географія, мінералогія, зоологія, ботаніка, фізіологія та анатомія людини, хімія, фізика, механіка, геодезія, електротехніка, парові котли і машини, гігієна — під час лекційних занять. Хоча вони, як зазначав А. М. Краснов, мали популярний характер, навчальна програма не поступалася тій, яка була в реальних училищах⁷.

А. М. Краснов запрошував читати лекції для робітників таких відомих педагогів та вчених, професорів університету, як В. Я. Данилевський (фізіологія й гігієна), А. С. Лебедев (історія), А. С. Брію (географія і природознавство), І. П. Осипов (хімія) та ін.⁸

Перші роки функціонування курсів наочно показали, наскільки зріс їх авторитет, а також потяг робітників до знань. У 1900 р. серед слухачів налічувалося 326 чол., а в 1905 р. — 449⁹. Навчання було платним. За право відвідувати лекції щомісяця робітник платив 10 коп., а з 1902 р. — 35 коп. Це приблизно становило 1% його місячного заробітку. Дозволялося також (за 10 коп.) протягом місяця слухати лекції з якогось одного предмета. Постановою ради курсів найбільш необхідні звільнялися від оплати.

месленников г. Харькова за 1901—1902 учебный год. — Харьков, 1903. — С. 13; Отчет совета курсов для рабочих и ремесленников г. Харькова за 1903—1904 учебный год. — Харьков, 1906. — С. 3.

⁵ Краснов А. Н. Харьковские курсы для рабочих и развитие их деятельности. — Труды Перв. Всеросс. съезда деят. общ. народ. ун-тов и других просвет. учрежд. част. инст. — СПб., 1908. — С. 280.

⁶ Южный край. — 1907. — 20 янв.

⁷ Краснов А. Н. Харьковские курсы для рабочих и развитие их деятельности. — Труды Первого Всероссийского съезда... — С. 279.

⁸ Отчет о состоянии и деятельности курсов для рабочих... (с февраля 1900 по май 1901 г.). — С. 6—7.

⁹ ЦДІА СРСР, ф. 733, оп. 205, 1905, спр. 2897, арк. 5; Отчет о состоянии и деятельности курсов для рабочих... (с февраля 1900 по май 1901 г.). — С. 22, 24.

Переконалим свідченням зростаючого потягу робітників до знань, науки й культури стали результати опитування, проведеного в 1903 р. Серед слухачів було розповсюджено спеціальну анкету для того, щоб з'ясувати їх ставлення до навчання. На запитання, що спонукало їх вступити на курси, більша частина робітників відповіла так: «Важко й навіть неможливо жити без знань»¹⁰. У звіті за 1900 р. було підкреслено, що «всі, прийняті на курси, з незвичайною жагою і завзяттям приступили до навчання і акуратно відвідують курси»¹¹. Робітники, «крім великого інтересу, виявили невичерпне джерело працездатності,— захоплено писав у 1903 р. викладач механіки.— Як відомо, праця на заводах триває з 6 год. ранку до 18 год. вечора, а заняття на курсах — з 7½ до 9½ вечора. Між іншим, ця частина слухачів не задовольняється тільки заняттями на курсах, а працює ще й удома...»¹².

В 1899 р. В. І. Ленін писав: «... Серед робітників зростає пристрасне прагнення до знання і до соціалізму, серед робітників виділяються справжні герої, які — незважаючи на... отупляючу каторжну роботу на фабриці,— знаходять в собі стільки характеру й сили волі, щоб учитись, учитись і учитись і виробляти з себе свідомих соціал-демократів, «робітничу інтелігенцію»¹³. Викладачів курсів вражало ставлення робітників до навчання й особливо їх вдумливі запитання, постійна увага, працелюбність і незвичайна повага до своїх учителів. «...Учні інших навчальних закладів можуть не тільки навчитися у курсистів тому, як слід тримати себе як на уроках, так і під час перерв,— писав А. М. Краснов.— Ви не почуете тут ні гаму і метушні в коридорах, ні чаду цигарок. На лекціях немає ні розмов, ні перешіптувань. Ніколи не помітите ви, щоб в аудиторії під час читання лекції хто-небудь виходив або підхоплювався з місця»¹⁴. Деяка частина інтелігенції не розуміла потягу робітників до вивчення іноземних мов.

А їх успіхи дійсно були вагомими. Всього за один навчальний рік (6—7 місяців) робітники змогли навчитися читати німецькою мовою, перекладати за допомогою словника. Викладач Г. Ю. Ірмер за 2 роки сформував групу, яка вільно володіла мовою й читала в оригіналі Шіллера*.

Слухачі добилися непоганих результатів, вивчаючи математику. Значна їх частина одержала знання в обсязі програми середньої школи, а окремі робітники розв'язували завдання з курсу вищого навчального закладу. «Навіть на перервах,— згадував Краснов,— можете ви спостерігати у класі біля дошки групи замурзаних у робочих сорочках простолудників, які із захопленням доводять один одному важкі геометричні теореми, розв'язують завдання з квадратними коренями і логарифмами або шукають свої способи... розв'язання завдання...»** Робітники акуратно відвідували всі курси й лекції. Часто через тяжкі матеріальні умови та інші причини вони кидали навчання, але через рік повертались знову. Часом менш підготовленим слухачам важко давалися деякі дисципліни. Але, як згадували педагоги, вони кілька разів підряд відвідували лекції з цього предмета, щоб глибоко засвоїти його.

Викладачі, бачачи таку завзятість й інтерес учнів, віддавали багато зусиль до того, щоб зміцнити й збагатити їхні знання. Незважаючи на віддаленість курсів***, протягом багатьох років професори,

¹⁰ Отчет совета курсов для рабочих... за 1903—1904 учебный год.—С. 13—14.

¹¹ Харк. обл. держ. арх. (далі—ХОДА), ф. 200, оп. 1, спр. 150 б., арк. 100.

¹² Там же.

¹³ Ленін В. І. Повне збір. творів.—Т. 4.—С. 257.

¹⁴ Южный край.—1907.—20 янв.

* Існувала й окрема група робітників, яка володіла французькою мовою.

** Южный край.—1907.—20 янв.

*** Оскільки жодний вид транспорту не доходив до курсів, треба було пішки добиратися до Петинської вулиці (це не менш як 40 хв. ходьби).

викладачі університету, технологічного інституту, вчителі гімназій та училищ охоче читали лекції для робітників. «Робітнича аудиторія була такою,— згадував професор університету І. І. Сава,— що її не можна було не поважати, не можна було не любити. Приходиш, бувало, на курси втомлений, увійдеш до аудиторії і неначе передається тобі її настрої, і виходиш після лекції бадьорим, життєрадісним, з вірою в людину»¹⁵.

На жаль, рада курсів не збирала відомостей про дальшу долю слухачів. Але, наприклад, дані за 1907 р. свідчать про роль курсів у справі підвищення загальноосвітнього й культурного рівня трудівників. Деякі робітники склали іспити на народних учителів і почали працювати на педагогічній ниві. Кілька чоловік уже самі викладали на курсах. Багато хто з них склали іспити за 6—7 класів гімназії та реальне училище. Були робітники, які навчалися у вищих учбових закладах міста. Один з них став студентом фізико-математичного факультету. «А п'ять років тому він... ледве вмів підписати своє прізвище»¹⁶.

Щорічно на курси подавали заяви сотні робітників, але доводилося зараховувати лише їх незначну частину. Приміщення, де відбувалися заняття, не могли вмістити більшої кількості людей. Директор училища дав дозвіл використовувати навіть великий зал. Але це теж не вирішило проблему. У 1903 р. А. М. Краснов добився державної субсидії у розмірі 25 тис. крб. на будівництво нового приміщення, в чому, безперечно, певну роль відіграла його репутація відомого російського вченого. Краснову вдалося залучити до цієї справи й міську думу, яка асигнувала ще 45 тис. крб. У 1903 р. почалося спорудження нового будинку для курсів, а 3 березня 1905 р. на Петинській вулиці його було відкрито. З цього часу їх стали називати Петинськими. У триповерховій кам'яній будівлі було 10 просторих класів, лекційний зал на 1 тис. чол., кімната ради, буфет й т. ін.

Ще в 1904 р. за ініціативою А. М. Краснова було відкрито безкоштовну бібліотеку-читальню. Ряд видавництв і культурно-освітніх товариств надсилали на її адресу газети, журнали й книги. Значну кількість літератури подарували викладачі. У 1905 р. більш як 450 художніх і наукових книг передала Харківська громадська бібліотека. За допомогою А. М. Краснова на курсах було відкрито фізичний і хімічний кабінети. Для придбання різного роду приладів у 1905 р. було витрачено 1 225 крб. Через п'ять років їх загальна вартість становила 3 500 крб. А. М. Краснов й інші професори університету подарували робітникам великі мінералогічні колекції, гербарії, карти.

Перша російська революція збудила серед трудящих, і особливо в робітничому середовищі, небачений доти потяг до політики, освіти й знань. Не випадково великий пролетарський письменник М. Горький назвав її «актом величезного культурного значення»¹⁷.

Ці роки були періодом розвитку харківських курсів. В той час, як відмічало їх керівництво, програма викладання (в обсязі середньої школи) вже «не задовольняла потреби кращих елементів, які... бажають більш широкого кола відомостей»¹⁸. За пропозицією слухачів її знову було розширено. Для них почали читати такі спецкурси: нарисна геометрія, історія реформації в Німеччині, історія Франції 17 ст., еволюція сім'ї та власностей в Росії, деякі відомості з астрономії тощо. Але найбільше захоплювали аудиторію «науки суспільні, історичні», а також географія та фізіологія людини¹⁹.

¹⁵ Професор Андрей Николаевич Краснов.—С. 80.

¹⁶ Краснов А. Н. Харьковские курсы для рабочих и развитие их деятельности.—Труды Первого Всероссийского съезда... — С. 284.

¹⁷ Горький М. Статьи 1905—1907 гг.—Пг., 1918.—С. 99.

¹⁸ Южный край.—1906.—20 октяб.

¹⁹ Харьков и Харьковская губерния в революции 1905—1907 годов: Сб. материалов и документов.—Харьков, 1955.—С. 76.

В той час річний бюджет курсів становив від 1 тис. до 1,3 тис. крб. Частину з них виділяли деякі підприємства й міська дума. Більшість становили пожертвування, а решту — гроші робітників за навчання. І якщо вони могли існувати на такі незначні кошти, то лише завдяки безкорисливій праці викладачів. У 1905—1907 рр. там працювали понад 50 педагогів, $\frac{3}{4}$ з них — безплатно²⁰.

Щоб ближче ознайомити громадськість міста з діяльністю інших народних університетів, Краснов у 1906 р. їде до Воронежа, де вивчає їх програми, читає лекції тощо. Він публікує у пресі статті «Петербурзьке товариство народних університетів і його діяльність», «Воронезький народний університет». У ряді інших статей Краснов розповідає про роботу аналогічних закладів для трудящих у Лондоні, Парижі, Стокгольмі і Копенгагені²¹. Їх він поділяв на два типи: вільні для інтелігенції і заклади, які існують безпосередньо для трудящих. Він скрупульозно проаналізував контингент слухачів, програми, бюджет цих освітніх закладів. Краснов відстоював ідею про розширення навчальної програми курсів. Він писав: «Потрібно ознайомити кожного робітника з такими знаннями, як вчення про опір матеріалів і деталі машин, з технологією металів, з будовою сільськогосподарських машин...»²².

Проведена ним та іншими робота принесла свої результати. Зокрема, кількість робітників на курсах в роки революції зросла майже втричі. Якщо у попередні роки число слухачів було порівняно невеликим (400—500 чол.), то у 1905—1907 рр. ця кількість перевищила 1 тис. чол. Зокрема, у 1906 р. їх було 1240 чол. Але це мало й негативні наслідки для роботи курсів. Одному педагогу стало важко викладати арифметику або геометрію, мову або історію відразу ж 200 чи 250 чол. Щоб виправити це становище, необхідно було збільшити число викладачів з кожного предмета. Це було зробити надзвичайно важко.

У 1905 р. до складу членів ради курсів було введено представників від робітників. Вони нарівні з іншими вирішували питання їх діяльності. Членів ради обирали самі робітники: приблизно з 15—20 кандидатів — 5 членів ради. А. М. Краснов писав: «Участь у раді представників від слухачів мала свій характерний вплив на її діяльність. Представники ніколи не втручалися у справи, які не були в їх компетенції, але завжди були готові прийти на допомогу раді... Для самих представників присутність на засіданнях, що затягувалися іноді досить довго..., була не особливо приємною річчю, але вони, як правило, не манкірували своїми обов'язками і сумлінно відвідували кожне засідання»²³.

Після поразки першої російської революції наступили роки реакції. Це відбилося й на роботі курсів. Підприємства припинили виділяти асигнування на їх потреби. Майже вдвічі зменшилися суми, які надходили від міської думи. З 1908 р. кількість слухачів дещо зменшилася. Через відсутність коштів вони уже не могли навчати значне число робітників. Почались труднощі з педагогами, оскільки революційні події 1905—1907 рр. відштовхнули частину викладачів — лібералів.

Щоб мати право викладати на курсах, педагогу необхідно було пройти перевірку в поліції і одержати дозвіл у самого губернатора. «Той подвійний фільтр благонадійності, — із сумом констатував

²⁰ Народная энциклопедия научных и прикладных знаний.—М., 1910.—Т. 10.—С. 240.

²¹ Южный край.—1906.—17 янв.; 1907.—7 марта; 13 июня; 29 дек.

²² Краснов А. Н. Доклад комиссии по народному университету.—Приложения к Известиям Харьковской городской думы.—№ 3; № 5.—Харьков, 1907.—С. 19.

²³ Нестайко М. К вопросу об образовательных курсах для взрослого населения // Доклад совета Харьковских курсов для рабочих. — Труды созданного Харьковским обществом грамотности съезда по вопросам организации разумных развлечений для населения Харьковской губернии.— Харьков, 1915.—С. 269.

А. М. Краснов,— через який повинні пройти викладачі до того, як вони будуть допущені до викладання, ще більше розріджує його кадри...»²⁴. Безперечно, що все це перешкоджало успішній роботі курсів.

Популярність цього закладу серед трудівників дедалі більше непокоїла владу. У 1910 р. було вирішено провести реорганізацію курсів. «Тому,— писав попечитель Харківського учбового округу директору народних училищ,— я звільняю професора Краснова з посади, яку він займав»²⁵. Водночас було заборонено лекції професорів, які, на думку адміністрації, не відповідали основному напрямку викладання²⁶. Головою ради курсів призначено викладача реального училища М. Нестайка. Йому було офіційно запропоновано «обов'язково щоденно бути присутнім на заняттях курсів»²⁷.

У 1910 р. губернатор зобов'язав попечителя учбового округу, директора народних училищ і голову ради курсів «більш пильно стежити за курсами для робітників»²⁸. Він вимагав заздалегідь подавати «списки осіб, що плануються на призначення лекторами на Петинські курси», а також повідомляти про початок їх роботи²⁹.

Було зроблено все для того, щоб принизити їх значення та роль у справі освіти трудящих, учбову програму урізано й доведено до початкового рівня. Власті це пояснювали тим, що «академічний порядок на курсах, запроваджений колишнім головою ради курсів, сприяв викладанню, яке не відповідало розвитку слухачів»³⁰.

Незважаючи на урізану програму, на жорсткий контроль і репресії з боку місцевої адміністрації, курси продовжували існувати, притягуючи до себе увагу сотень робітників. Чисельність слухачів на них у 1912 р. наближалася до 800 чол. У тому ж році губернське земство виділило їм субсидію у розмірі 500 крб.³¹.

Всупереч політиці самодержавства, яке докладало всіх зусиль, щоб тримати в неутві і темряві трудящих і особливо пролетаріат, Харківські курси для робітників відіграли позитивну роль у підвищенні їх загального культурного й освітнього рівня, формуванні робітничої інтелігенції. Завдяки зусиллям передових представників культури і всеохоплюючому потягу робітничих мас до знань і освіти їх діяльність стала подією в культурному житті Харкова й усїєї країни.

²⁴ Южный край.—1910.—3 февр.

²⁵ ХОДА, ф. 266, оп. 1, спр. 812, арк. 49.

²⁶ Нестайко М. Указ. соч. — С. 271.

²⁷ ХОДА, ф. 266, оп. 1, спр. 812, арк. 52—53.

²⁸ Там же.—Арк. 62.

²⁹ Там же.—Арк. 84, 87.

³⁰ Там же.—Арк. 87.

³¹ Доклады Харьковской губернской земской управы губернскому собранию очередной сессии 1912 г.: По отделу народного образования.— Харьков, 1912.— С. 128.

РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКИЙ СОЮЗ У НАРОДНОМУ ФРОНТІ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1935—1939 рр.)

І. К. ВАСЮТА (Івано-Франківськ)

Формування робітничо-селянського союзу при керівній ролі у ньому робітничого класу було головним у тактиці єдиного фронту, яку проводили КПП, КПЗУ і КПЗБ у революційній боротьбі в 30-х роках. Проте ця важлива проблема ще й досі не стала об'єктом спеціального дослідження. Автор зробив спробу показати її практичне вирішення в умовах Західної України на важливому етапі боротьби названих партій за єдиний народний антифашистський фронт.

У розвитку міжнародного комуністичного і робітничого руху важливим історичним рубежем став VII конгрес Комінтерну (липень — серпень 1935 р.). На ньому було зроблено всебічний аналіз діяльності компартій, їх ролі у класових битвах і з урахуванням досвіду антифашистської боротьби, набутого з 1933 р. багатьма секціями Комінтерну, науково обгрунтовано нову політичну орієнтацію комуністичного руху — політику єдиного робітничого та широкого народного фронту. Зважаючи на зміни у розстановці політичних сил у світі і зростання небезпеки фашизму й війни, конгрес акцентував увагу компартій на необхідності згуртування у народному фронті усіх прогресивних, демократичних сил для першочергового вирішення антифашистських, загальнодемократичних завдань.

В основу політики народного фронту була покладена ідея В. І. Леніна про необхідність поєднання боротьби за демократію з боротьбою за соціалізм, без чого пролетаріат «... не може підготуватись до перемоги над буржуазією»¹. Розвиваючи ленінське вчення, конгрес визначив центральним завданням у боротьбі за об'єднання в народному фронті усіх демократичних сил кожної країни подолання розколу робітничого класу і згуртування його для захисту своїх інтересів та наступу проти фашизму. Конгрес засудив лівосектантський погляд на соціал-демократію як на реакційну силу. Він закликав комуністів домагатися єдності дій із соціал-демократами в боротьбі проти фашизму і загрози війни на всіх рівнях, у всіх робітничих організаціях та профспілках. Сама політика народного фронту передбачала на основі єдності робітничого класу згуртувати навколо нього і під його керівництвом широкі верстви населення і насамперед селянство. Зміцнення союзу робітників і селян було однією з найважливіших соціально-політичних передумов утворення народного антифашистського фронту.

У зв'язку із зростанням загрози війни одним з головних завдань усіх секцій Комінтерну конгрес визначив захист СРСР. У випадку нападу агресорів на першу в світі країну соціалізму комуністам пропонувалося мобілізувати маси на виконання свого інтернаціонального обов'язку: «... всіма засобами і будь-якою ціною сприяти перемозі Червоної Армії над арміями інтервентів»².

Конструктивний вклад у роботу конгресу внесла спільна делегація КПП, КПЗУ і КПЗБ, яка обгрунтувала курс на перемогу в Польщі загальнодемократичної революції антифашистського типу. Цей новий курс зумовлювався посиленням наступу фашизму в країні після приходу нацистів до влади в Німеччині, коли польський санаційний уряд проводив політику рівняння в усьому на гітлерівський фашизм, на встановлений ним «новий порядок», який став для підсудчиків зразком організації суспільно-політичного устрою держави. Під впливом ідей нацистів була розроблена і в березні 1935 р. прийнята нова конституція Польщі, яка зміцнювала терористичну диктатуру, обмежувала буржуазний парламентаризм, звівши навінець участь народних мас в політичному житті країни. В галузі зовнішньої політики Польща прив'язувалася до колісниці небезпечних міжнародних авантур гітлерівської Німеччини.

У виступах на конгресі Б. Бронковського, Г. Генриковського, Г. Рваля, Я. Пашина та інших представників польської делегації було показано масштаби боротьби КПП проти фашизму, за подолання розколу в робітничому русі і створення робітничо-селянського фронту в Польщі. Виступаючи на конгресі, генеральний секретар ЦК КПП Ю. Ленський відзначив, що на шляху до соціалістичної революції в

¹ Ленін В. І. Соціалістична революція і право націй на самовизначення (Те-зи) // Повне збір. творів.—Т. 27.—С. 238.

² Резолюції VII Всемирного конгресса Коммунистического Интернационала.—М., 1935.—С. 34.

Польщі, де комуністи загнані у підпілля, а соціалісти і людовці ведуть за собою основну масу робітників і селян, після повалення санаційної диктатури «можливі різні варіанти перехідних урядів, аж до уряду народного фронту з участю селянської партії»³. Ним було підкреслено велике значення загальнодемократичних завдань народного фронту на Західній Україні, де зростає робітничо-селянський рух і національно-визвольна боротьба, яка була переважно селянською.

На Західній Україні зміцненню союзу робітників і селян у народному фронті сприяли не тільки їх спільні виступи під лозунгами боротьби проти санації та загрози війни, а й вимоги вирішення революційно-демократичним шляхом аграрно-селянського питання, ліквідації національного гніту та гніту монополій тощо. Все це об'єднувало обидва ці класи у масових виступах, які проходили спільно або розрізнено, але завжди на основі почуття солідарності, яке ретельно виховували комуністи повсякденною роботою в масах.

В авангарді загальнодемократичної боротьби за створення народного антифашистського фронту на Західній Україні йшов робітничий клас, який своєю революційністю та організованістю залучав до свідомої політичної боротьби усе нові групи трудящого селянства. Центром цієї боротьби в країні став пролетарський Львів, де знаходилося керівництво КПЗУ і виникла сильна лівіця в ППС, що виступала за співробітництво з комуністами. Саме тут з ініціативи комуністів влітку 1935 р. проходила дійова підготовка до скликання конференції народного фронту. До організаційного комітету по її підготовці увійшли як члени КПЗУ, так і соціалісти. Цю ідею підтримали робітники інших міст, де відбулися масові мітинги й збори, що свідчили про консолідацію робітничого ядра у зростаючих лавах народного фронту.

Яскравим виявом розмаху та сили антифашистської боротьби робітничо-селянських мас у 1935 р. став всенародний бойкот виборів до польського парламенту, підготовлений заздалегідь комуністами, соціалістами та іншими партіями лівої опозиції. Ідея активного бойкоту, висунута компартією, набула такої популярності, що на підприємствах великих промислових осередків почали створюватися спеціальні комітети, які являли собою одну з форм організації народного фронту. Такі комітети виникли у Львові, Дрогобичі, Бориславі, Стрию та інших містах.

Бойкот виборів виявив реальну можливість створення у Польщі народного (робітничо-селянського) фронту. Включившись до цього всенародного руху, селяни багатьох сіл Тернопільського, Бережанського, Зборівського, Бродівського, Дрогобицького, Надвірнянського та інших повітів⁴ з ініціативи комуністів провели масові віча й збори, на яких приймали антифашистські резолюції, що відбивали високий рівень класової інтернаціоналістської свідомості їх учасників. Характерною щодо цього є схвалена 25 серпня 1935 р. постановою сходу 400 українських і польських селян Нових Томашівців та навколишніх сіл Калуського повіту. Вона закликала жителів сіл бойкотувати вибори і закінчувалася такими рядками: «Зібрані домагаються такого сейму і сенату, в яких засідали б справжні представники селян і робітників... Хай живе братерство народів! Хай живе народний фронт! Хай живе народна Польща! Хай живе робітничо-селянський уряд»⁵.

Незважаючи на поліцейські репресії та масові арешти прихильників бойкоту, з одного боку, і соціальну демагогію пілсудчиків — з другого, санація виявилась ізольованою від народу і на виборах зазнала серйозної поразки. Навіть за сфальсифікованими даними урядової

³ Коммунистическая партия Польши — за антифашистский народный фронт. — М., 1935.—С. 24.

⁴ Голос Покуття.—1936.—29 січ.; 29 берез.

⁵ Держ. арх. Івано-Франківської області (далі — ДАІФО), ф. 2, оп. 1, спр. 1323, арк. 91.

статистики, у голосуванні до сейму взяли участь тільки 45,9% виборців усієї Польщі⁶, а на Західній Україні — ще менше. Так, у Бориславі до виборчих урн з'явилося лише 27,5% виборців, у Львові — 25%, Дрогобичі — 18%, Калуші — 16%, Стебнику — 12,5%⁷. Значна кількість сенаторів не обиралася, а була призначена урядом. В результаті польський парламент, «обраний» на основі антидемократичного виборчого закону від 8 липня 1935 р., складався тільки з реакційних представників санації та її союзників. При владі залишилися пілсудчики. Справа обмежилася лише розпуском їх політичної організації — Безпартійного блоку співпраці з урядом і заміною у жовтні 1935 р. уряду В. Славека новим кабінетом М. Косцялковського, який демагогічно заявив про «співробітництво з суспільством».

Під час виборів провідна партія західноукраїнської буржуазії — Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), скинувши маску «захисника» інтересів соціальних низів міста і села, стала на шлях прямої змови з санаційним урядом і на основі знавсінлої антирадянщини та антикомунізму проголосила політику «нормалізації польсько-українських відносин». В порядку компенсації за цю політику українські буржуазні націоналісти одержали 14 мандатів у сеймі і 8 мандатів у сенаті Польщі⁸, а голова УНДО В. Мудрий був удостоєний посади віце-маршалка сейму. В галузі економічній уряд, зокрема, погодився на збільшення кредитних асигнувань і експортних квот господарським організаціям української буржуазії, а також виділив 25% парцеляційного фонду земельної реформи для задоволення потреб заможної верхівки українського села⁹.

Роблячи поступки буржуазії, санація разом з тим завдавала нових ударів по робітничо-селянському народному фронту, що народжувався у Польщі. Тільки на Станіславщині 1935 р. було проведено 24 700 обшуків і заарештовано 568 комуністів, з них — 233 засуджено на різні строки ув'язнення¹⁰. На Волині карателі заарештували тоді близько 900 членів КПЗУ і без суду та слідства вбили 56 чол.¹¹.

Боротьба проти розгулу політичного терору поглиблювала й розширювала політичну основу для зміцнення єдності робітників і селян в антифашистському народному фронті. Розпочата наприкінці 1935 р. з ініціативи компартії кампанія боротьби за амністію політичним в'язням знайшла гарячу підтримку різних політичних організацій та соціальних груп як у містах, так і селах Західної України. Цей загальнодемократичний рух швидко набрав масового характеру. Його очолив Організаційний комітет, створений у Львові, і підлеглі йому амністійні комітети інших міст краю. До складу цих комітетів входили представники КПЗУ, МОДР, ППС, УСДП, Бунду, Стронництва людowego (СЛ) та інших політичних угруповань і профспілок. У них співробітничали й прогресивні діячі культури, які об'єднувалися в Лізі захисту прав людини і громадянина, очолюваної відомими письменниками-соціалістами А. Стругом, В. Василевською та іншими. Згуртуванню прогресивних сил у боротьбі проти фашизму і загрози війни всіляко протидіяли українські буржуазні націоналісти й клерикали.

Однак зусилля санації та її слуг перешкодити розгортанню антифашистського руху не мали успіху. 14 грудня 1935 р. у Львові відбувся масовий мітинг, на якому була одностайно схвалена резолюція, що вимагала ліквідації концтабору в Березі Картузькій і амністії політв'язням, звільнення Е. Тельмана і закликала до захисту Країни Рад.

⁶ *Mały rocznik statystyczny*. — Warszawa, 1939. — S. 353.

⁷ *Наша правда*. — 1935. — № 4. — С. 19—20.

⁸ ДАІФО, ф. 68, оп. 2, спр. 269, арк. 59—60.

⁹ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 1303, арк. 65—68.

¹⁰ Там же, ф. 68, оп. 2, спр. 260, арк. 4.

¹¹ *Боротьба трудящих Волині за возз'єднання з Радянською Україною, 1929—1939 рр.*: Зб. документів і матеріалів. — Львів, 1970. — Ч. 2. — С. 259—261; *Наша правда*. — 1935. — № 4. — С. 70.

Подібні резолюції були прийняті на мітингах, що відбулися у Станіславі, Дрогобичі, Бориславі, Калуші, Стрию та інших містах і селах. Всього на Західній Україні в амністійних виступах і зборі підписів під листами, що вимагали невідкладної амністії, взяло участь 50 тис. чол.¹² Під тиском масового народного руху 2 січня 1936 р. сейм схвалив закон, за яким на свободу було випущено не менше 3,5 тис. політв'язнів, близько 5 тис. чол. було скорочено строки ув'язнення¹³. Це була відчутна перемога демократичних сил країни, яка ще раз підтвердила, що єдність дій робітників та селян є вирішальною передумовою для успіху в боротьбі з фашизмом і капіталом.

Виходячи з настанови VII конгресу Комінтерну про те, що в аграрних країнах домогтися перемоги народного фронту неможливо без активної боротьби на селі, КПП і КПЗУ всупереч волі правого керівництва селянських партій зміцнювали контакти з представниками лівих течій у селянському русі і передусім з масовими організаціями Стронництва людowego, до керівництва якого прийшли ліві діячі з молодіжної селянської організації «Віці». Це відбилося й на роботі конгресу СЛ (грудень 1935 р.), який схвалив рішення, що вимагали ліквідації санаційного режиму та передачі землі селянам без викупу¹⁴. І хоч ідея спільного робітничо-селянського фронту і не одержала більшості голосів на конгресі, все ж єдність дій СЛ з комуністами дедалі більше здійснювалася на практиці. Уже восени 1935 р. мали місце численні факти угод про єдиний фронт між повітовими, деякими воєводськими організаціями людowців та комуністами і соціалістами у Варшавському, Люблінському, Келецькому, Лодзинському, Краківському і Львівському воєводствах. На кінець того ж року КПП мала з СЛ навіть більш широкі контакти, ніж з ППС¹⁵.

Проблема робітничо-селянського союзу була в центрі уваги IV пленуму ЦК КПП (лютий 1936 р.). Він спрямував партію на послідовне проведення в життя лінії VII конгресу Комінтерну, де польська делегація висунула новий стратегічний курс на загальнодемократичну антифашистську революцію. Основне економічне завдання її полягало в тому, щоб ліквідувати залишки феодалізму в аграрних відносинах, а політичною формою її здійснення мав бути єдиний народний антифашистський фронт. Лютневий пленум ЦК КПП, виходячи з необхідності зміцнення робітничо-селянської єдності як найважливішої передумови для перемоги народного фронту, висловився за підтримку рішень останнього конгресу СЛ, що були спрямовані проти санаційного режиму і передбачали здійснення революційно-демократичних перетворень¹⁶. З метою зміцнення народного антифашистського фронту польські комуністи на своєму пленумі заявили про рішучу підтримку національно-визвольної боротьби робітників і селян Західної України, Пленум ЦК КПП підтримав КПЗУ, яка з тактичних міркувань у 1935 р. висунула вимогу національно-територіальної автономії для Західної України¹⁷. Основним лозунгом партії в національному питанні залишалася вимога самовизначення краю аж до відокремлення, а шлях її реалізації — возз'єднання його з Радянською Україною. Саме на цих засадах на західноукраїнських землях і зростали лави єдиного народного фронту, у яких навколо комуністів згуртувалися робітники, селяни і прогресивна інтелігенція.

¹² Заграва волі: З історії Комуністичної партії Західної України. — Львів, 1970.—С. 184—185.

¹³ Чугаєв В. П. В боротьбе против фашизма и угрозы войны.—Киев, 1980.—С. 233.

¹⁴ Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego.—Warszawa, 1966.—Т. 3.—С. 244.

¹⁵ Matuszewska W. Chlopski czyn u schyłku II Rzeczypospolitej.—Warszawa, 1973.—С. 53; Z pola walki.—1973.—№ 4.—С. 181.

¹⁶ Dokumenty Komunistycznej Partii Polski, 1935—1938.—Warszawa.—1968.—С. 116—117.

¹⁷ Ibid.—С. 117; Панчук М. І. У полум'ї класових битв.—К., 1979.—С. 164.

Основою народного фронту залишався єдиний робітничий фронт знизу. Під тиском його прихильників уже наприкінці 1935 — на початку 1936 р. з'явилися реальні можливості для організаційного об'єднання в антифашистському фронті робітників різних політичних напрямів. Так, у Львові з цією метою було розгорнуто діяльність постійної комісії, до якої увійшли представники окружкомів КПЗУ і ППС. За єдність дій трудящих там виступали окружна рада профспілок і комітет безробітних, до яких входили комуністи і ліві соціалісти. Органом єдиного робітничого фронту стала газета «Трибуна робітничая», що видавалася у Львові польською мовою. Подолавши протидію правих керівників ППС, Бунду, УСДП, УСРП та інших партій, КПЗУ уклала угоди про єдиний фронт з багатьма місцевими осередками цих організацій у Станіславі, Стрию, Стебнику, Дрогобичі, Луцьку, Коломиї, Ковелі, Дубно, Володимирі-Волинському, Раві-Руській, Сколе. У вересні 1936 р. ЦК КПЗУ констатував, що внаслідок наполегливої роботи комуністів «вдалося закріпити єдиний фронт в усіх містах Західної України...»¹⁸.

Становленню єдиного народного фронту сприяли нові масові антифашистські виступи. КПЗУ разом з ППС організувала загальний страйк протесту проти кривавої розправи 23 березня 1936 р. над краківськими робітниками. На Західній Україні в ньому брали участь понад 62 тис. чол.¹⁹

Приводом до нового піднесення революційного руху в краї стала жорстока розправа поліції над львівськими безробітними. Похорон 16 квітня 1936 р. В. Козака, вбитого під час нападу поліції на демонстрацію безробітних Львова, перетворився на могутню антифашистську демонстрацію, що відбувалася під гаслом народного фронту. У ній взяли участь близько 100 тис. пролетарів²⁰. Коли поліцейські загони почали розстрілювати похоронну процесію, на деяких вулицях міста з'явилися барикади. Почалися справжні бої.

Власті не могли використати в каральних цілях військові частини міста, бо солдати, більшість яких становили селяни, солідаризувалися з робітниками, що виступали за ідею народного фронту. Львівська комуністична газета «Валька мас» повідомляла, що більшість солдатів 5-го, 19-го і 40-го полків, розташованих у Львові, заявила, що вони приєднуються до робітників, якщо командування кине їх на придушення виступу²¹. Тому протягом ночі до Львова були стягнуті великі загони поліції та жандармерії, які жорстоко розправилися з революційними масами. Карателями було вбито 46 та поранено понад 300 чол., а близько 2000 робітників і діячів народного фронту опинилися за ґратами²².

Криваві розправи санації сколихнули всю країну. Масові демонстрації та страйки протесту пройшли у Варшаві, Познані, Лодзі та багатьох інших містах. А коли 20 квітня у Львові спалахнув загальнополітичний страйк і трудящі піднялися на демонстрацію протесту проти терору, то в ній взяли активну участь й понад 4 тис. селян з населених пунктів, розташованих поблизу міста²³.

Прямим продовженням розпочатих у березні — квітні 1936 р. масових робітничо-селянських виступів стала першотравнева кампанія, яка повсюди пройшла під знаком єдності антисанацийних сил. У першотравневих демонстраціях того року на Західній Україні взяли участь понад 130 тис. чоловік. Характерно, що у багатьох містах

¹⁸ Лялька Я. С. Борьба трудящихся Западной Украины против фашизма и войны, 1933—1939 гг.—Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — Львов, 1975.—С. 28.

¹⁹ Заграва волі.—С. 189.

²⁰ KPP: Uchwały i rezolucje.—Warszawa, 1963.—Т. 3.—С. 492—493.

²¹ ДАІФО, ф. 68, оп. 2, спр. 395, арк. 67—68.

²² Під прапором Жовтня: Документи і матеріали.—Львів, 1966.—С. 290—291.

²³ Герасименко М., Дудикевич Б. Борьба трудящих Західної України за воз'єднання з Радянською Україною.—К., 1960.—С. 174.

значну частину демонстрантів становили селяни. Так, до святкових демонстрацій робітників у Перемишлі їх приєдналося 5 тис. чол., у Стрию — майже 800 чол. У Дрогобицько-Бориславському нафтовому басейні поліція хоч і не допустила селян до участі в демонстраціях, однак усі вони цього дня не працювали ні у маєтках панів, ні у власних господарствах. В ряді інших міст селяни відзначили Першотравень під прапорами СЛ в дусі народного фронту, виявивши солідарність з робітничим класом. Не поодинокими були маніфестації селян безпосередньо в сільській місцевості²⁴.

Під впливом антифашистського руху робітників та селян відбувся перелом у свідомості прогресивної інтелігенції, для якої не були чужими соціальні сподівання трудового народу і яка виступала проти фашизму та загрози війни. В травні 1936 р. у Львові відбувся антифашистський конгрес діячів культури Західної України і всієї Польщі, скликаний з ініціативи групи письменників-комуністів, яких підтримали їх колеги із соціалістичних партій. У роботі конгресу активну участь брали В. Василевська, Г. Дембінський, Б. Броневський, С. Тудор, Я. Галан, О. Гаврилюк, К. Пелехатий та інші представники інтелігенції країни. Конгрес засудив фашизм в усіх його проявах, підготовку ним війни проти СРСР. В революції, одностайно схваленій учасниками цього форуму, передові діячі культури висловились за єдність дій з робітничо-селянськими масами в антифашистській боротьбі²⁵. Саме цього найбільше й боялися правлячі кола санації. Так, 27 травня 1936 р. міністерство внутрішніх справ країни інформувало воевод, що народний фронт «показав своє відкрито прокомуністичне і прорадянське обличчя, доказом чого стали промови його лідерів — Загадловича, Чухновського, Кручковського та інших на з'їзді працівників культури у Львові, що симпатизують комунізму, вимагають легальності КПП і т. п. ... Небезпека цієї акції є тим більша, що вона охопила і село, де через газету «Нова весь» підриваються основи моральності й релігії, особливо серед молоді. Пропагандисти єдиного фронту — селянські і пролетарські письменники для встановлення безпосереднього контакту з масами створюють осередки у організаціях..., добираються до селянських і робітничих газет»²⁶.

Масовими виступами протесту проти фашизму і загрози війни супроводжувалася у 1936 р. кампанія на підтримку Всесвітнього конгресу прихильників миру в Брюсселі. Про свою підтримку цього форуму заявили 34 громадські організації Львова. В ряді населених пунктів Північної Волині відбулися активні маніфестації й масові мітинги селян, присвячені цій події. Свою солідарність з борцями за мир висловив й з'їзд профспілки малоземельних селян Польщі, що відбувся у серпні 1936 р. «Ми бачимо небезпеку війни з боку гітлерівської Німеччини..., — підкреслювалося в резолюції з'їзду. — Ми заявляємо, що засобом збереження миру є договір про взаємодопомогу з СРСР, Францією і Чехословаччиною»²⁷. Всього активними формами руху прихильників миру в країні було охоплено понад 500 тис. чол. На конгрес було обрано 100 делегатів²⁸.

Разом з комуністами в цій кампанії на місцях брали участь численні організації ППС і СЛ, а також профспілки, що виступали єдиним фронтом на захист СРСР, проти фашизму і підготовки ним

²⁴ Під прапором Жовтня, с. 304, 310; Заграва волі. — С. 191; VII конгрес Комінтерна «борьба за создание народного фронта». — М., 1977. — С. 267; Matyszewska W. Op. cit. — S. 61.

²⁵ Проти фашизму та війни: Антифашистський конгрес діячів культури у Львові у 1936 р.: 36 документів і матеріалів. — К., 1984. — С. 186—188.

²⁶ ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1383, арк. 1—2.

²⁷ Дит. за: Мацько А. Н. Борьба трудящихся Польши и Западной Белоруссии против фашизма. — Минск, 1963. — С. 162.

²⁸ Швидак О. М. Інтернаціональна єдність трудящих Західної України і Польщі у революційно-визвольній боротьбі, 1929—1939 рр. — К., 1972. — С. 130—131.

імперіалістичної війни. Антивоєнні виступи мали характер яскраво вираженого протесту трудящих міста і села проти зовнішньої політики санації.

Зміцнення союзу робітників та селян відбувалося і під час народного руху солідарності з антифашистською боротьбою трудящих Іспанії. Організатором цього руху була компартія, яка під інтернаціональним прапором допомоги республіканській Іспанії мобілізувала на боротьбу робітників-комуністів та соціалістів, селян-людовців і радикалів, прогресивну інтелігенцію. У цій кампанії комуністи не обмежувалися морально-політичною підтримкою Іспанської республіки, а й організували збір матеріальних засобів на допомогу дітям і сім'ям її захисників. Уже до кінця 1936 р. у Східній Галичині через організації МОДРУ було зібрано понад 105 тис. злотих²⁹. Своїх кращих синів КПЗУ і ҚСМЗУ відрядили до республіканської армії Іспанії. Всього з Польщі до Іспанії прибуло близько 5 тис. добровольців, з них майже 3 тис. віддали своє життя, захищаючи іспанську революцію³⁰.

Зміцненню єдності робітників і селян в антифашистській боротьбі сприяло подолання розколу в профспілковому русі та об'єднання профспілок, розпорочених за політичними, національними і релігійними ознаками, на платформі єдиного фронту. За рішенням Політбюро ЦК КПП від 12 вересня 1936 р. профспілкова лівиця, що знаходилася під впливом комуністів, була розпущена, а всі її члени вступили до реформістських профспілок, перетворивши їх у бойову організацію робітничого класу. Це створило надійну основу для значного зростання страйкової боротьби. Кількість страйків на Західній Україні збільшилася з 158 у 1935 р. до 391 у 1936 р., а число страйкуючих відповідно — з 21,6 до 65,4 тис. робітників³¹. Більш масовими стали і виступи сільських наймитів та напівпролетарів. На відміну від 1934—1935 рр., коли розрізнені і нечисленні аграрні страйки відбулися у 28 маєтках та лісництвах, у 1936 р. хвиля страйків охопила вже більш як 60 маєтків 25 повітів Західної України. У них взяли участь 12 тис. постійних і тимчасових робітників³².

Саме під час піднесення страйкового руху на селі, 29 червня 1936 р. до села Новосілок Пшеворського повіту прибули понад 100 тис. селян із Львівського, Краківського, Люблінського і Варшавського воеводств, щоб урочисто відзначити відкриття пам'ятника на честь ювілею відбиття польськими селянами нашестя татар. Праве керівництво партії людовців намагалось провести цю маніфестацію під знаком єднання селян із санаційним урядом і запросило сюди наступника Пілсудського — Радз-Сміглого. Але замість вітань генералу була вручена одностайно схвалена селянами резолюція з вимогами скасування фашистської конституції, проведення демократичних виборів до парламенту, розриву союзу Польщі з Німеччиною, ліквідації концтабору в Березі Картузькій, амністії політв'язням, передачі поміщицьких земель без викупу селянам та іншими³³. Зрозуміло, що селяни могли успішно боротися за реалізацію цих демократичних вимог лише в союзі з робітничим класом шляхом повалення санаційного режиму і створення уряду народного фронту. Новосілівська резолюція стала програмою майбутніх виступів селян і відповідала концепції народного фронту.

²⁹ ДАІФО, ф. 68, оп. 2, спр. 353, арк. 115.

³⁰ Polacy w wojnie Hispańskiej, 1936—1939.— Warszawa, 1963.— S. 233; Швидак О. М. Назв. праця, с. 162—170.

³¹ Кравець М. М. Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921—1939 рр.—К., 1959, с. 227.

³² Васюта І. К. Селянський рух на Західній Україні в 1919—1939 рр. — Львів, 1971.—С. 176, 180—183, 192.

³³ Цицько О. Г. Революційно-визвольна боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з УРСР, 1934—1939 рр. — Львів, 1963.—С. 82.

Проте на тому етапі об'єднання демократичних сил в народному фронті відбувалося ще повільно, а між робітничим і селянським рухами не було належного зв'язку³⁴. Цьому перешкождала розкольніцька діяльність правих лідерів соціал-демократії та селянських організацій, які відхиляли пропозиції комуністів про єдність дій.

З метою консолідації демократичних сил, що виступали проти санаційного режиму, за демократію, мир та безпеку країни й розширення соціальної бази народного фронту за рахунок середніх верств, ЦК КПП на початку 1937 р. висловив готовність співробітничати з ППС, СЛ та іншими політичними партіями на загальнодемократичній, антифашистській платформі, спираючись на масовий робітничо-селянський рух. «Комуністи,— писав у січні 1937 р. Ю. Ленський,— вважають за необхідне утворення блоку з ППС і Строніцтвом людowym, що сприяє зближенню робітників та селян. Такого роду блок разом з класовими професійними спілками став би початком широкого демократичного фронту»³⁵. Зважаючи на необхідність дальшого зміцнення робітничо-селянського союзу і залучення на бік робітничого класу середніх верств міста, а також умов нелегального становища партії комуністів, ЦК КПП обгрунтував концепцію широкого співробітництва та спільної антифашистської боротьби комуністів, соціалістів, людовців і демократів без укладення формальних угод. Цей варіант народного фронту стосовно до умов Польщі був схвалений Секретаріатом Виконкому Комінтерну³⁶.

У пленум ЦК КПП (лютий 1937 р.) вніс відповідні зміни в партійну тактику єдиного фронту. Лозунг єдиного народного антифашистського фронту був доповнений лозунгом широкого демократичного фронту мас. Основним класово-політичним змістом останнього залишалось співробітництво робітників і селян, а фундаментом — єдність дій робітничого класу, згуртованого у профспілках. Пленум розробив програму широкого демократичного фронту, яка врахувала ті вимоги, схвалені останніми з'їздами ППС і СЛ, які не розходилися з корінними інтересами пролетаріату і його селянського союзника. Вона передбачала спільну боротьбу усіх прогресивних сил за загальні та вільні вибори, за демократизацію Польщі та ліквідацію санаційного режиму, за законодавчі збори та уряди, які були б відповідальні перед вільно вибраним парламентом. Політична платформа широкого демократичного фронту не в останню чергу виходила також і з необхідності захисту свободи й миру, національної незалежності Польщі від небезпеки німецько-фашистського вторгнення. На пленумі були визначені й основні форми боротьби за реалізацію цієї програми і серед них: масові збори й мітинги, маніфестації і демонстративні страйки з перспективою переростання їх у загальний страйк робітників та селян³⁷.

Розвиток антифашистської боротьби мас викликав лють санаційного режиму, який вдався до дальшого посилення реакції. На зміну «ліберального» кабінету Косцялковського у травні 1936 р. прийшов уряд «сильної руки» на чолі з генералом Ф. Славой-Складковським, який посилив політичні репресії проти противників режиму і заявив про свій намір створити під егідою уряду нову партію «Табір національної єдності». В лютому 1937 р. була проголошена її програма, витримана в дусі нацистських ідей. Розпочалася нещадна війна проти комуністів та усіх сил єдиного робітничого і антифашистського демократичного фронту. Тоді ж були проведені численні арешти активу

³⁴ Dokumenty Komunistycznej Partii Polski, 1935—1938.— S. 235—236.

³⁵ Leński J. O front ludowy w Polsce, 1934—1937.— Warszawa, 1956.— S. 259.

³⁶ VII конгрес Комінтерна и борьба за создание народного фронта в странах Центральной и Юго-Восточной Европы.— М., 1977.— С. 275.

³⁷ Dokumenty Komunistycznej Partii Polski, 1935—1938.— S. 236—237.

КПЗУ. Власті розгромили Лігу оборони прав людини і громадянина, що була заснована 1936 р. у Львові і перебувала під впливом комуністів. За ґрати потрапили комуністи і соціалісти — члени Президії єдиного фронту у Львові. Були заборонені львівські газети «Трибуна робітничка» і «Трибуна молодих»³⁸, що виступали за єдиний народний фронт.

У боротьбі проти прогресивних сил на Західній Україні активну допомогу режимові надавала українська буржуазія та уніатське духовенство, які в один голос з польськими панівними класами закликали «до порятунку Польщі від комунізму», всіляко дискредитували перемогу соціалізму в Країні Рад, що стала могутнім каталізатором революційної боротьби у світі капіталу.

Грандіозні досягнення в СРСР, діяльність КПП і КПЗУ по згуртуванню лав робітничого класу і трудячого селянства і зміцненню їх політичного союзу сприяли тому, що страйковий рух робітників тримався на досить високому рівні. В 1937 р. Польща за кількістю страйкуючих займала третє місце у світі. Страйки відбулися на 25,2 тис. підприємств країни, охопивши 565 тис. чол.³⁹. У 266 страйкових виступах, що відбулися на Західній Україні, брало участь 29 тис. чол. У багатьох містах часто відбувалися масові виступи безробітних.

Дедалі масштабнішою і гострішою ставала класова боротьба на селі, в якій міцно утвердився страйк як провідна форма революційних виступів селян. Так, у травні 1937 р. в 9 маєтках західних повітів Львівського воєводства пройшли страйки сільськогосподарських робітників та сезонників. 16—25 серпня 1937 р. селянський страйк-бойкот охопив територію Польщі з населенням близько 8 млн. чол.⁴⁰. Сільські пролетарі та напівпролетарі, трудящі селяни, які брали участь у ньому, пішли далі вимоги створення «уряду довір'я», як цього хотіли праві керівники СЛ, а вимагали встановлення влади робітничо-селянського уряду, забезпечення зовнішньої безпеки країни, конфіскації поміщицьких земель і передачі їх без викупу селянам, розпуску картелів і ліквідації «ножиць цін». Найбільш масового і бойового антифашистського характеру серпневі виступи селян набули у Краківському та 10 західних повітах Львівського воєводства. Зокрема, у Станіславському воєводстві страйк охопив багато сіл 6 повітів, у Тернопільському — 5, Волинському — 4 повітів⁴¹. Як правило, виступами керували страйкові комітети, до яких входили комуністи і людовці. На місцях діяли бойові групи, що блокували дороги, затримували тих, хто привозив до міст сільськогосподарські продукти, знешкоджували штрейкбрехерів. Намагаючись ліквідувати назрівання революційної кризи, уряд вдався до жорстоких репресивних заходів: понад 40 страйкуючих було вбито, сотні поранено, тисячі селянських дворів зруйновано. Лише на Львівщині було засуджено на різні строки тюремного ув'язнення 185 учасників страйку. На лаву підсудних у Тернопільському воєводстві потрапили 138 селян-страйкарів⁴².

Поразка серпневого страйку не підірвала революційних настроїв селян та їх прагнення до єдності дій з робітничим класом. Під знаком ідей єдиного народного фронту в 1938 р. пройшло святкування 1 Травня. В першотравневих мітингах і демонстраціях на Львівщині взяла участь 54 тис. робітників і селян. На Станіславщині — 13 тис. чол., що на 83% більше, ніж у 1937 р. У багатолюдних колонах 13 міст Східної Галичини свою солідарність з робітниками демонстрували великі групи сільських жителів. Мітинги та демонстрації селян

³⁸ Під прапором Жовтня.— С. 373, 377.

³⁹ Mały rocznik statystyczny.— 1939.— S. 284.

⁴⁰ Trybuna ludu.— 1957.— 18 sierp.

⁴¹ ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1463, 1500, 1502; Strajk chłopski w 1937 roku: Dokumenty archiwalne.— Warszawa, 1962.— Т. 2.— S. 266—267.

⁴² ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1500, арк. 96—214.

пройшли під червоними прапорами у багатьох місцях Поділля та Північної Волині⁴³.

Новий приплив революційної хвилі наступив у червні 1938 р., коли пройшли масові робітничо-селянські мітинги та демонстрації у 180 повітах країни⁴⁴. 5—6 червня під антифашистськими і антивоєнними лозунгами «народне свято» відзначали 40 900 трудящих Львівщини і 6200 трудящих Тернопільщини⁴⁵. Під час святкування так званого «селянського подвигу» у серпні того ж року знову відбулися масові антифашистські демонстрації, у яких в одному лише Львівському воєводстві брали участь понад 33 тис. трудящих⁴⁶.

Революційним піднесенням були охоплені широкі маси робітничого класу і селянства, а також значна частина середніх верств міста, розорених монополістичним капіталом, які виступали спільно в антифашистській боротьбі під гаслами єдиного народного фронту. Це відбулося й на спільних діях комуністів з рядовими соціалістами і людовцями у масових робітничо-селянських виступах. Разом з тим керівна верхівка ППС і СЛ спрямовувала свої зусилля на те, щоб не допустити створення народного фронту знизу, роз'єднати робітників та селян. Зокрема, посиляючись на інтереси оборони країни, вона цілком зняла вимогу ліквідації санаційного режиму в Польщі.

Єдиною партією, що послідовно захищала інтереси трудящих; відстоювала згуртування усіх сил робітників і селян у боротьбі проти фашизму, за союз Польщі з СРСР і усунення загрози німецько-фашистського поневолення, була КПП та її складові частини — КПЗУ і КПЗБ. Але вони діяли підпільно у надзвичайно важких умовах переслідування та терору.

Навіть і після розпуску КПП, КПЗУ і КПЗБ члени цих партій зберігали ідейну відданість справі комунізму й не припиняли революційної діяльності. Чимало парторганізацій, що вважалися розпущеними, продовжували працювати в масах, сприяли новому піднесенню революційної боротьби робітників і селян напередодні возз'єднання.

Союз робітничого класу і трудящого селянства, що гартувався в революційно-визвольній боротьбі, став вирішальною суспільно-політичною силою в ході встановлення Радянської влади, проголошеної за волею визволеного народу одночасно з возз'єднанням Західної України у єдиній Українській Радянській державі.

⁴³ Там же, спр. 1503, арк. 195; спр. 1526, арк. 40—41; спр. 1530, арк. 39—40.

⁴⁴ Герасименко М., Дудикевич Б. Назв. праця. — С. 183.

⁴⁵ ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1526, арк. 58; спр. 1530, арк. 98.

⁴⁶ Там же, спр. 1538, арк. 4.

Ю. Л. КАЛІНКОВ (Київ)

ЗРОСТАННЯ ДОБРОБУТУ ТРУДЯЩИХ КРАЇН — ЧЛЕНІВ РЕВ В УМОВАХ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ (70-ті — 80-ті роки)

Соціалізм вперше в історії людства створив усі необхідні матеріальні й соціальні передумови розвитку виробництва в інтересах задоволення потреб усіх членів суспільства. В сучасних умовах, коли Комуністичною партією взято курс на прискорення соціально-економічного розвитку нашої країни з метою досягнення якісно нового стану радянського суспільства, відкриваються нові перспективи для дедалі повнішого втілення у життя найвищої мети комуністичного будівництва — все в ім'я людини, все на благо людини. Це, зокрема, сприятиме дальшому вирівнюванню рівнів у користуванні матеріальними і духовними благами та послугами як між окремими особами, так і між різними верствами і групами населення, що у свою чергу є одним з визначальних факторів у справі вільного та всебічного розвитку всіх громадян, формування нової людини.

Посилення безпосередньої взаємодії виробництва і споживання на сучасному етапі зумовлює необхідність дальшого вивчення значення процесу зростання особистих потреб та їх задоволення для вдосконалення системи соціалістичних виробничих відносин. Важливу роль у зв'язку з цим відіграє аналіз окремих аспектів даної проблеми й зокрема тих, що безпосередньо пов'язані з розвитком різнобічних взаємозв'язків між країнами — членами РЕВ, поглибленням соціалістичної економічної інтеграції тощо. Це особливо важливо тому, що всебічна характеристика «історичних досягнень і переваг соціалізму як ступеня прогресу людства, що перевершує капіталізм»¹, неможлива без розкриття такого важливого питання, як динаміка задоволення дедалі зростаючих потреб трудящих країн соціалістичної співдружності.

В 70-ті — першій половині 80-х років братні держави соціалізму, динамічно розвиваючись, долаючи певні труднощі, досягли нових успіхів у справі нарощування свого економічного потенціалу, піднесення добробуту громадян. У цей період не тільки значно розширилося співробітництво між ними, засноване на марксистсько-ленінських ідеях класової солідарності, дружби, взаємодопомоги, рівноправності, поважання суверенітету та незалежності кожного з партнерів, а й були розроблені та почали здійснюватися принципи його дальшого розвитку на якісно новому рівні при більш тісній взаємодії учасників. Важливими віхами у розвитку цих всебічних взаємозв'язків стало прийняття країнами — членами РЕВ Комплексної програми дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва й розвитку соціалістичної інтеграції (1971 р.), Довгострокових цільових програм співробітництва, зокрема, в галузі сільського господарства і харчової промисловості (червень 1978 р., Бухарест) та по задоволенню раціональних потреб держав, що входять до Ради Економічної Взаємодопомоги, у промислових товарах народного споживання (червень 1979 р., Москва). Видатною подією у розвитку відносин між братніми правлячими комуністичними і робітничими партіями, народами країн соціалістичної співдружності, у справі дальшого

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 15 жовт. 1985 р. — К., 1985.—С. 7.

поглиблення економічної інтеграції і розширення багатостороннього співробітництва з метою прискорення розвитку народного господарства, піднесення добробуту трудящих стала Економічна нарада країн-членів РЕВ на вищому рівні, яка відбулася у Москві 12—14 червня 1984 р. Її головним політичним підсумком, на загальну думку, стало зміцнення єдності та згуртованості братніх держав соціалізму. В плані погодження економічної політики її головний результат полягає у виробленні спільного курсу на дальше поглиблення соціалістичної економічної інтеграції, у визначенні стратегії взаємодії національних економік до кінця нинішнього століття. Згодом цей напрям було закріплено в прийнятій у 1985 р. Комплексній програмі науково-технічного співробітництва країн — членів РЕВ до 2000 року. В цих історичних документах знайшли відображення об'єктивні тенденції об'єднання і дальшого переплетення національних економічних потенціалів в єдиний інтеграційний економічний потенціал країн — членів РЕВ.

Як зазначається у Комплексній програмі науково-технічного співробітництва країн — членів РЕВ до 2000 року, народи цих країн «під керівництвом Комуністичних і робітничих партій, завдяки самовідданій творчій праці, мобілізації кожною країною своїх ресурсів і в результаті розширення та поглиблення всебічного взаємного співробітництва і соціалістичної економічної інтеграції добились великих успіхів у будівництві соціалізму і комунізму, в розвитку економіки, науки й техніки. Вони вступили в новий, більш високий етап свого розвитку і співробітництва у всіх сферах суспільного життя»². Нині соціалістичні міжнародні виробничі відносини (СМВВ) стали важливим фактором під час розв'язання кожною з братніх держав, взаємозв'язаних у рамках співробітництва, завдань задоволення постійно зростаючих потреб трудящих мас, підвищення рівня їх життя. Розвиток СМВВ відкриває не лише більш широкі можливості для реалізації вищої мети комуністичного будівництва, а й сприяє свідомому формуванню адекватної сучасному стану розвитку соціалізму структури розумного споживання.

Минулий період відзначається високими темпами зростання багатьох показників ефективності суспільного виробництва в країнах соціалістичної співдружності. Так, національний дохід держав, які входять до РЕВ, зріс у 1985 р. в порівнянні з 1951 р. у 9,4 раза, обсяг промислової продукції — в 14,5 раза. Займаючи 19% території планети і маючи у своєму розпорядженні 9,8% населення, країни-члени Ради Економічної Взаємодопомоги дають нині 33% світової промислової продукції³. Цих величезних успіхів неможливо було б досягти без нарощування продуктивності праці у народних господарствах братніх країн. За період 1970—1983 рр. її зростання у промисловості НРБ становило 97%, УНР — 91%, НДР — 79%, МНР — 84%, СРР — 97%, ПНР — 76%, СРСР — 70%, ЧССР — 73%⁴.

Досягнуті країнами соціалістичної співдружності успіхи дають можливість їх керівним партіям розробляти стратегію перспективного розвитку, націлену на рішення комплексу завдань, пов'язаних з підвищенням добробуту народу, забезпеченням матеріальних і духовних потреб трудящих. Про це свідчать як прийняті за розглядуваний період рішення з'їздів та пленумів братніх комуністичних і робітничих партій, так й їх спільні кроки у напрямі поглиблення соціалістичної економічної інтеграції. Значну увагу цим питанням приділив XXVII з'їзд КПРС⁵. Аналогічні проблеми були також в центрі уваги з'їздів правлячих партій братніх держав, що відбулися у цьому році.

² Правда.—1985.—19 дек.

³ Народное хозяйство СССР в 1983 г.: Стат ежегодник.—М., 1984.—С. 55—56; Правда.—1986.—17 марта.

⁴ Стат. ежегодник стран — членов СЭВ, 1984.—М., 1984.—С. 125.

⁵ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.—К., 1986.—С. 54—60; 371—377.

Дальше піднесення матеріального добробуту народу у кожній з країн соціалістичної співдружності на нинішньому етапі їх розвитку неможливе за рахунок лише внутрішніх зусиль. Дедалі більшого значення набувають нині їх спільні дії в цьому напрямі, які вони розглядають як важливий елемент соціалістичної економічної інтеграції. Разом з тим розвиток останньої, що базується на народногосподарських потенціалах партнерів, передбачає реалізацію такої важливої об'єктивної закономірності, як вирівнювання рівнів соціально-економічного розвитку країн — членів РЕВ.

Матеріальною основою, що визначає всебічний розвиток суспільного виробництва у тій чи іншій державі, рівень добробуту народу, є обсяг національного доходу на душу населення. За останні 30 років співвідношення між найвищим і найнижчим його рівнем у країнах соціалістичної співдружності зменшилося з 3,2:1 до 1,3:1⁶. А зіставлення показників приросту їх національного доходу показує, що його темпи були вищими в 1970—1983 рр. у країнах, які раніше були слабо розвинуті у промисловому відношенні. Наприклад, у НРБ цей приріст становив 110%, в Румунії — 136%, в той час, як у Чехословаччині — 49%⁷. Ця тенденція знайшла підтвердження і в 1984—1985 рр. За цей час приріст національного доходу становив, наприклад, в Республіці Куба — 4,8%, МНР — близько 5%, СРР — 5,9%, а в ЧСРСР — 3,3%⁸. При цьому середньорічний приріст національного доходу за 1971—1984 рр. у країнах — членах РЕВ становить 4,6%⁹.

Про дальше вирівнювання рівнів розвитку братніх держав свідчить і той факт, що питома вага фонду споживання в їх національних доходах характеризується близькими показниками. В 1983 р., наприклад, у НРБ вона становила 75,9%, УНР — 87,2, НДР — 80,0, МНР — 59,2, ПНР — 76,4, СРСР — 73,2, ЧСРСР — 80,4%¹⁰. Важливо відзначити, що в країнах соціалістичної співдружності весь національний доход — загальнонародне надбання і у перерахуванні на душу населення він є реальним показником обсягу матеріальних цінностей, які надходять у розпорядження кожного члена суспільства.

В капіталістичному ж світі офіційна статистика не враховує під час визначення частки національного доходу на душу населення того головного принципу, згідно з яким розподіл у суспільстві бідних та багатих відбиває насамперед інтереси останніх. У розвинутих капіталістичних країнах трудящі, що становлять приблизно $\frac{9}{10}$ їх населення, одержують менше 40% національного доходу¹¹.

Народний добробут не обмежується суто економічними рамками, його не можна зводити лише до реальних доходів населення та обсягу споживання ними матеріальних благ. Добробут як соціально-економічна категорія включає кількісну та якісну характеристики рівня і способу життя трудящих. Це зумовлено дедалі тіснішими взаємозв'язками між економічними й соціальними процесами, які відбуваються в братніх соціалістичних країнах на сучасному етапі їх розвитку.

Разом з тим за соціалізму трудящі є водночас як виробниками, так і споживачами матеріальних й духовних благ. Тому, зрозуміло, виробничий процес, який відбувається нині в умовах НТР, висуває перед працівниками соціалістичного суспільства нові, дедалі зростаючі вимоги щодо їх освіти, культури, професійної майстерності, а також виявлення високої свідомості та ініціативи. Необхідність активної, творчої діяльності має в усіх сферах суспільного життя стає, таким чином, однією з головних передумов успішного просування братніх країн по

⁶ Основные направления сближения социалистических стран.—М., 1982.—С. 90.

⁷ Статистич. ежегодник стран — членов СЭВ, 1984.— С. 38.

⁸ Экономич. газета.—1986.—№ 14.—март.

⁹ СЭВ: Реальности и перспективы сотрудничества.—М., 1985.—С. 7.

¹⁰ Статистич. ежегодник стран — членов СЭВ, 1985.—С. 40.

¹¹ Аргументы и факты.—1985.—№ 8.—С. 4.

шляху будівництва нового життя, а отже — й до повної соціальної рівності. Остання і буде відображенням суті комуністичних виробничих відносин, хоч, як показує досвід соціалістичного будівництва в нашій країні та інших братніх державах, її досягнення вимагатиме тривалого періоду.

На сучасному етапі розвитку країн — членів РЕВ відбувається поступове вирівнювання основних соціально-економічних показників їх піднесення. Ця закономірність, притаманна лише СМВВ, є однією з найголовніших у процесі поглиблення всебічного співробітництва братніх держав і свідчить про неухильне протікання процесу їх соціально-економічного зближення.

Неослабна увага приділяється в них удосконаленню соціалістичних виробничих відносин, зокрема, у сфері розподілу. Згідно з принципом соціалізму «від кожного — по здібностям, кожному — за працею» цей розподіл відбувається через систему заробітної плати й суспільні фонди споживання. Важливим при цьому є розв'язання проблем, пов'язаних з чітким, об'єктивним, науково обгрунтованим підходом до такого розподілу. На квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС зазначалося: «...Необхідно послідовно проводити лінію на зміцнення соціальної справедливості в розподілі матеріальних і духовних благ...», очистити розподільний механізм «...від зрівнялівки, нетрудових доходів, усього того, що суперечить економічним нормам і моральним ідеалам нашого суспільства, забезпечити пряму залежність матеріального становища кожного працівника і кожного колективу від результатів їх праці»¹².

Як і в нашій країні, у братніх державах соціалізму постійно та цілеспрямовано проводиться вдосконалення форм оплати праці. Серед таких заходів, що проводяться систематично, — збільшення розмірів мінімальної заробітної плати, зменшення різниці в зарплаті між низької середньооплачуваними категоріями робітників і службовців, з одного боку, та високооплачуваними — з іншого. Це відповідає ленінському передбаченню того, що з розвитком соціалізму відбуватиметься процес «поступового вирівнювання всіх заробітних плат і окладів в усіх професіях і категоріях»¹³. Так, за період з 1970 р. по 1983 р. середньомісячна заробітна плата робітників і службовців зросла в СРСР на 66%¹⁴, у НДР і ЧССР відповідно на 42 і 45%¹⁵. За роки минулих п'ятирічок, наприклад, в Радянському Союзі та на Кубі зростання цього показника становило відповідно 13% та 26,6%¹⁶. Протягом останніх років у країнах — членах РЕВ значно збільшився рівень мінімальної заробітної плати. Зокрема, в Болгарії було введено мінімальний розмір зарплати з 1 листопада 1979 р. — 100 левів, у НДР на 1980 р. цей показник зріс до 400 марок, в Румунії — до 1425 лей¹⁷.

Це дало змогу країнам — членам РЕВ за 1961—1983 рр. збільшити реальні доходи в розрахунку на душу населення у 2,5 раза. Лише в минулому, 1985 р. ці доходи зросли в НРБ на 2,7%, УНР — 1—1,5%, НДР — 5%, СРСР — 2,5%, ЧССР — 1,2%¹⁸. У той час як у розвинутих капіталістичних країнах це зростання за 1961—1983 рр. становило лише 14,5%¹⁹. Крім того, величезним завоюванням соціалізму є ліквідація безробіття, властивого капіталістичному способу виробництва, а та-

¹² Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 23 квіт. 1985 року. — К., 1985.—С. 13.

¹³ Ленін В. І. Сьомий екстрений з'їзд РКП(б), 6—8 берез. 1918 р.: Чорновий начерк проекту програми // Повне зібр. творів. — Т. 36.—С. 72.

¹⁴ Народное хозяйство СССР в 1984 г.: Стат ежегодник.—М., 1985.—С. 417.

¹⁵ Мир социализма в цифрах и фактах, 1983: Справочник. М., 1984.—С. 105—107.

¹⁶ Матеріали XXVII з'їзду КПРС. — С. 320; III съезд Коммунистической партии Кубы: Доклад товарища Фиделя Кастро // Правда.—1986.—6 февр.

¹⁷ Яременко Г. А. Распределение и потребление в социалистических странах.—М., 1982.—С. 76—77.

¹⁸ Экономич. газета.—1986.—№ 14.—Март.

¹⁹ Аргументы и факты.—1985.—№ 8.—С. 4.

кож гарантування права на працю як найважливішу умову розвитку особи.

З дальшим розвитком соціалістичного суспільства відбуваються істотні зміни і в змісті виконуваної його працівниками праці. Насамперед зростає її творчий характер, інтелектуальний рівень, хоча на нинішньому етапі це ще не стало всеохоплюючим явищем. Тому братні країни соціалізму завдяки дальшому розгортанню соціалістичної економічної інтеграції створюють для трудящих такі умови праці, які дедалі більше наповнюють її якісно новим змістом. Як зазначено у новій редакції Програми КПРС, схваленій XXVII з'їздом КПРС, «особливого значення партія надає посиленню творчого змісту і колективістського характеру праці, підвищенню її культури, заохоченню висококваліфікованої і високопродуктивної роботи на благо суспільства. Все це сприятиме поступовому перетворенню праці в першу життєву потребу кожної радянської людини»²⁰.

Істотними є також досягнуті братніми країнами результати у поступовому зближенні рівнів доходів міського і сільського населення²¹. Успішне виконання соціально-економічних програм у країнах-членах РЕВ відкриває нові перспективи в справі розв'язання й цієї важливої проблеми.

Значну роль у скороченні розриву доходів робітників і селян, а також інших соціальних груп в умовах соціалізму відіграють витрати держави з суспільних фондів споживання. Як зазначається у новій редакції Програми КПРС, останні «покликані відігравати дедалі більшу роль у розвитку загальнодержавних систем безплатної народної освіти, охорони здоров'я і соціального забезпечення, в поліпшенні умов відпочинку трудящих, пом'якшувати об'єктивно неминучі при соціалізмі відмінності в матеріальному становищі окремих громадян, сімей, соціальних груп, вирівнювати соціально-економічні і культурні умови для виховання дітей, сприяти ліквідації малозабезпеченості окремих груп населення»²². Ці фонди задовольняють першорядні з суспільної точки зору потреби й підвищують рівень життя всього населення на принципах соціальної справедливості, практично гарантують конституційні права трудящих.

Комуністичні та робітничі партії братніх країн постійну увагу приділяють також поліпшенню медичного обслуговування населення, розширенню мережі дошкільних дитячих закладів, збільшенню капіталовкладень з метою дальшого розвитку науки і культури.

Загальновідомими є досягнення держав соціалістичної співдружності в справі охорони здоров'я трудящих. Так, у країнах — членах РЕВ працює $\frac{1}{4}$ частина всіх лікарів світу²³. За 1971—1984 рр. їх чисельність зросла в 1,7, а кількість ліжок в лікарнях — у 1,4 раза²⁴.

Високий рівень розвитку охорони здоров'я в європейських соціалістичних державах, що входять до Ради Економічної Взаємодопомоги, дає їм змогу подавати допомогу у цій сфері іншим країнам — членам РЕВ, зокрема, В'єтнаму, Монголії, Кубі.

В державах соціалістичної співдружності встановлено один з найнижчих у світі вік виходу на пенсію при наявності відповідного трудового стажу: 60 років для чоловіків і 55 — для жінок в НРБ, УНР, СРР, СРСР, ЧССР; 65 — для чоловіків та 55 — для жінок в НДР і ПНР. Крім того, у структурі суспільних фондів споживання цих країн питома вага витрат на пенсії та допомогу є досить значною. Так, у 1983 р. вона становила: в Болгарії —

²⁰ Матеріали XXVII з'їзду КПРС.—С. 180.

²¹ Див. докладніше: Яременко Г. А. Указ. соч. — С. 124—125.

²² Матеріали XXVII з'їзду КПРС.—С. 181.

²³ Екон. сотрудничество стран — членов СЭВ.—1985.—№ 7.—С. 44.

²⁴ СЭВ: реальности и перспективы сотрудничества.—С. 8.

43,9, Угорщині — 56,7, НДР — 33,2, Монголії — 32,1, Польщі — 39,0 СРСР — 39,5, Чехословаччині — 49,2%²⁵.

Отже, вирівнювання соціальних умов життя різних груп населення що пов'язане із зростанням використання суспільних фондів споживання є одним з головних напрямів як реалізації внутрішніх соціально-економічних програм розвитку кожної з країн — членів РЕВ, так і розв'язання завдань соціалістичної економічної інтеграції у цілому.

Соціалістичному способу життя притаманний високий рівень духовних потреб. Суспільний характер власності на засоби виробництва, існування безкоштовних колективних форм виховання та освіти забезпечують у соціалістичних державах неухильне піднесення культурного рівня усіх верств населення незалежно від їх добробуту. Результатом цього процесу є випереджаюче зростання соціально-культурних потреб трудящих країн соціалізму в порівнянні з розвитком їх у капіталістичному світі. Дедалі зростаючі духовні запити членів соціалістичного суспільства сприяють активній участі мас у політичному житті, в управлінні виробництвом, значному поширенню професійної й політичної освіти, розвитку мистецтва і культури.

Наполегливо дбають братні держави соціалізму про те, щоб їх громадяни дедалі повніше і різнобічніше могли реалізувати одержувані грошові доходи в необхідних матеріальних благах та послугах. Одним із шляхів розв'язання даної проблеми є спільне співробітництво країн — членів РЕВ у виробництві продуктів харчування.

Починаючи з 70-х років, це співробітництво набуло якісно нового характеру, що зумовлюється розгортанням процесу соціалістичної економічної інтеграції, у тому числі й у галузі сільського господарства. Спільні зусилля братніх держав щодо розв'язання завдань нарощування виробництва продовольства зорієнтовані на розширення всіх раніше випробуваних форм співробітництва, а також на дальше поглиблення спеціалізації та кооперування галузей продовольчого комплексу, включаючи розробку відповідних науково-технічних проблем.

Успішне просування братніх країн у напрямі розв'язання продовольчої проблеми дало змогу наблизити споживання основних продуктів харчування їх населенням до науково обгрунтованих норм. Калорійність добового раціону на 1 особу досягала в більшості з цих країн високого рівня — 3500 калорій. Для порівняння зазначимо, що в США цей показник становить 3504, а в інших розвинутих капіталістичних державах — 3350 калорій²⁶.

Надзвичайно важливе значення для характеристики добробуту народу має задоволення потреби у житлі. В країнах — членах РЕВ право на нього є гарантованим соціалістичною державою конституційним правом, прийняті й неухильно виконуються довгострокові програми житлового будівництва. Зокрема, в Болгарії відповідно до рішень грудневого (1972 р.) Пленуму ЦК БКП у 1971—1990 рр. намічено побудувати 1,5 млн. квартир. У НДР аналогічна довгострокова програма на 1976—1990 рр. була прийнята в 1973 р. Згідно з нею планується побудувати 3 млн. квартир. Загальна чисельність квартир, зданих в експлуатацію у країнах — членах РЕВ за 1971—1984 рр., перевищила 41 млн.²⁷ Великі масштаби житлового будівництва в СРСР. За період з 1971 р. по 1980 р. у нашій країні було здано 1072,1 млн. м² корисної житлоплощі. Тільки за 1985 р. цей показник становить 113 млн. м²²⁸.

Темпи житлового будівництва і його масштаби в країнах соціалістичної співдружності продовжуватимуть неухильно зростати. Так, в Радян-

²⁵ Статистич. ежегодник стран — членов СЭВ, 1984.—С. 41.

²⁶ Желев Г. Е., Лукич Л. И., Каминкина Е. С. Интеграция стран — членов СЭВ и рост благосостояния трудящихся. — М., 1984.—С. 16.

²⁷ СЭВ: реальности и перспективы сотрудничества.—С. 8.

²⁸ Народное хозяйство СССР в 1983 г.: Стат. ежегодник. — М., 1984.—С. 417; Народное хозяйство СССР в 1984 г.: Стат. ежегодник.—М., 1985.—С. 437.

ському Союзі намічено забезпечити до 2000 року кожну сім'ю окремою квартирою або будинком²⁹. На Кубі за роки поточної п'ятирічки збудовано 185 тис. квартир, тобто на 6 тис. більше, ніж у минулій п'ятирічці³⁰. А в ЧССР у нинішній п'ятирічці планується здати в експлуатацію 480 тис. квартир³¹. При цьому розмір квартирної плати в братніх країнах є незначним. Наприклад у Радянському Союзі він становить 2,7% у бюджеті сім'ї робітника чи службовця³². Водночас у США у 1980 р. 3 млн. сімей з річним доходом менше як 3 тис. доларів сплачували в середньому за житло 179 доларів на місяць, або 72% від заробітної плати³³. Крім того, у великих капіталістичних країнах значна кількість населення взагалі не має даху над головою. Так, у Сполучених Штатах серед бездомних 66% становлять темношкірі жителі, 20% — іспаномовне населення, 14% — білі. В той же час 5—6% житлового фонду найбільшої капіталістичної держави постійно пустує³⁴.

На сучасному етапі країни соціалістичної співдружності приділяють величезну увагу розв'язанню завдань інтенсифікації суспільного виробництва, що сприятиме ще більшому зростанню їх економічного потенціалу та значному піднесенню рівня життя трудящих. Вирішення цих актуальних завдань країни — члени РЕВ вбачають у прискоренні науково-технічного прогресу. Виходячи з цього, наприкінці 1985 г. вони прийняли спільну Комплексну програму науково-технічного прогресу до 2000 року, якою накреслили погоджені заходи по створенню та використанню принципово нових видів техніки та технологій шляхом концентрації власних зусиль і організації тісного комплексного співробітництва в рамках Ради Економічної Взаємодопомоги по п'яти пріоритетних напрямках. Це — електронізація народного господарства, комплексна автоматизація, атомна енергетика, нові матеріали та технології їх виробництва й обробки, біотехнологія. «Ці напрями, які лежать в основі сучасних революційних зрушень у науці, техніці та виробництві, є базою для вироблення і здійснення країнами — членами РЕВ погодженої науково-технічної політики»³⁵.

В свою чергу це зробить процес соціалістичної економічної інтеграції ще глибшим і повнішим, сприятиме ефективному використанню переваг соціалізму у розвитку науково-технічного прогресу. «Спираючись на свій зростаючий економічний і науково-технічний потенціал, на переваги соціалістичного планового господарства, зміцнюючи свою єдність і взаємодію, країни — члени РЕВ мають все необхідне, щоб протистояти будь-якому тиску й дискримінаційним заходам, будь-яким спробам перешкодити їх розвитку та участі у міжнародному економічному співробітництві»³⁶.

На фоні поглиблення загальної кризи капіталізму, зростання інфляції, безробіття і зубожіння значної частини експлуатованих мас, невпевненості трудящих капіталістичних держав у майбутньому величній соціально-економічній програмі неухильного поліпшення життя народів соціалістичних країн, успіхи в справі зближення рівнів соціально-економічного розвитку цих країн постають як яскраві свідчення незаперечної переваги соціалізму. Повне використання можливостей соціалістичної економічної інтеграції, підкреслюється в новій редакції Програми КПРС, покликане «дедалі більше сприяти прогресу суспільного ви-

²⁹ Матеріали XXVII з'їзду КПРС.—С. 57.

³⁰ III съезд Коммунистической партии Кубы: Доклад товарища Фиделя Кастро // Правда.—1986.—6 февр.

³¹ XVII съезд Коммунистической партии Чехословакии: Доклад товарища Густава Гусака // Правда.—1986.—25 марта.

³² Народное хозяйство СССР в 1984 г.—С. 432.

³³ Аргументы и факты.—1984.—№ 48.—С. 5.

³⁴ Там же.—С. 5.

³⁵ Правда.—1985.—19 дек.

³⁶ Экономич. совещание стран — членов СЭВ на высшем уровне 12—14 июня 1984 г.: Документы и материалы.—М., 1984.—С. 31.

робництва і соціалістичного способу життя у країнах співдружності, прискоренню процесу вирівнювання рівнів їх економічного розвитку, зміцненню позицій соціалізму в світі»³⁷.

³⁷ Матеріали XXVII з'їзду КПРС.—С. 204.

Т. В. ТАТОЛІ (Київ)

СОЛІДАРНІСТЬ БОЛГАРСЬКИХ ТРУДЯЩИХ З БОРТЬОЮ НАРОДНИХ МАС РОСІЇ ПРОТИ САМОДЕРЖАВСТВА В ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЇ 1905—1907 рр.

Перша буржуазно-демократична революція 1905—1907 рр. у Росії мала великий міжнародний резонанс. Ставлення до героїчної боротьби трудящих нашої країни проти самодержавства чітко розмежувало позиції друзів і ворогів російського пролетаріату. На відміну від переважної більшості буржуазних партій, які різко засудили його виступи проти царизму, робітничий клас багатьох країн із захопленням сприйняв звістку про події в Росії. Саме він став організатором й основним учасником боротьби на захист російської революції.

Проблема солідарності болгарського пролетаріату з героїчною боротьбою трудящих Росії проти самодержавства у період революції 1905—1907 рр. досліджувалася в ряді праць істориків СРСР і НРБ¹. Проте основна увага у них приділялася впливу російської революції на піднесення робітничого руху у Болгарії, розкриттю окремих форм солідарності її трудящих з революційним пролетаріатом нашої країни. Участь болгарських інтернаціоналістів у першій російській революції розглядалася в цих працях фрагментарно.

Автор даного повідомлення зробив спробу показати різноманітні форми солідарності болгарських трудящих з пролетаріатом Росії в 1905—1907 рр., зокрема такі, як збір коштів у фонд учасників російської революції, проведення мітингів та демонстрацій солідарності з ними, святкування в 1906 р. річниці революційних подій у нашій країні, організація першотравневої кампанії в Болгарії під знаком солідарності з останніми, подання допомоги політичним емігрантам. Вищою формою солідарності стала участь болгар у революції 1905—1907 рр., що було продовженням тієї діяльності, яку проводили болгарські революціонери в Росії у попередні роки. Все це свідчило про міцність зв'язків між революціонерами обох країн.

Натхненниками й організаторами руху солідарності з трудящими нашої країни в 1905—1907 рр. були тісні соціалісти (тісняки). Саме вони одними з перших закликали болгарський народ підтримати пролетаріат Росії у його революційній боротьбі. Так, 15 січня 1905 р. у газеті тісняків «Работнически вестник» було вміщено звернення «На користь російської революції». В ньому, зокрема, зазначалось: «У той час, коли російська революційна соціал-демократична партія напружує останні зусилля, щоб завдати смертельного удару по царизму, Центральний комітет робітничої с.-д. партії вважає своїм обов'язком закликати всіх організованих і неорганізованих робітників,

¹ Пандуктилова О. В. Рабочее движение в Болгарии в 1905—1907 гг.— М., 1956; Атанасов Г. Към вопроса за влиянието на първата руска революция върху развитието на работническото движение у нас (1905—1907). — София, 1959; Веков А. Българо-руски революционни връзки. 1885—1923. — София, 1965; Кулініч І. М. Вплив першої російської революції на розвиток революційного руху в Болгарії // Наук. зап. Ін-ту історії.— К., 1965.— Т. 6; Соханяв П. С. Очерки истории украинско-болгарских связей. — Киев, 1976 та ін.

а також усіх, хто співчуває російській революційній справі, прийти на допомогу... нашим товаришам у Росії. З цією метою, за рішенням Центрального комітету, на сторінках «Работнически вестник» відкривається публічна передплата на добровільну допомогу на користь російської революції»². 11 червня 1905 р. ця ж газета повідомила, що на той час було зібрано 1174 лева для учасників революційної боротьби у Росії.

Болгарські тісні соціалісти організовували мітинги, проводили збори солідарності з трудящими нашої країни. Наприклад, 16 січня 1905 р. такі збори відбулися в Софії. Вони проходили у цирку «Болгарія», куди за вхід збирали 11 ст. на користь російських революціонерів. Виступаючи на зборах, один з керівних діячів тісняків Г. Кирков обгрунтував справедливість боротьби робітників та селян Росії проти царського уряду, закликав болгарських пролетарів до боротьби на захист російської революції, проти експлуататорів і буржуазного ладу³.

В лютому збори солідарності пройшли у Пловдиві, Пазарджіку, Самокові й Шумені. На них з промовами виступили відомі діячі партії тісняків В. Коларов, Г. Кирков, Б. Хаджисотіров, Є. Марковські, Димитр Благоєв, Христо Кабакчиев, Георгій Димитров, Гаврил Георгієв⁴. Тісні соціалісти, які виступали на мітингах, закликали болгарський пролетаріат подати допомогу трудящим революційної Росії. Так, на зборах, що відбулися в квітні 1905 р. у Бургасі, один з промовців закликав робітників Болгарії «підтримати свого брата, російського пролетарія, який бореться не на життя, а на смерть за повалення... оплоту світової реакції та здобуття політичних прав і свобод»⁵. Загальний профспілковий комітет м. Русе видав листівку, в якій російська революція називалася великою історичною подією й лунав заклик до болгарських робітників підтримати пролетаріат нашої країни⁶.

Першотравнева кампанія 1905 р. проходила у Болгарії під знаком солідарності з російською революцією. Профспілки країни закликали болгарських робітників під час святкування Дня міжнародної солідарності трудящих продемонструвати свої класові почуття до російського пролетаріату. В зверненні, зокрема, зазначалося: «...Пролетарська і соціалістична Болгарія повинна... підкреслити свою незмінну класову солідарність з російським пролетаріатом та ще голосніше виявити свої незмінні глибокі симпатії до його великої справи, яка є й справою всього пролетарського людства»⁷.

У статті Г. Бакалова «Під знаком революції», вміщеній у газеті «Работнически вестник», зазначалося: «Ніде... Перше травня не відіграло такої революційної ролі, як у Росії... Під знаком революції всюди святкуватиметься 1 Травня»⁸. До редакції з усіх кінців країни надходили вітальні першотравневі телеграми, в яких висловлювалася солідарність з революційною боротьбою російського робітничого класу. «Міжнародному пролетаріату, що бореться, особливо російському..., наше соціалістичне вітання», — писали робітники з Шумена. «Надсилаємо свої палкі братерські вітання... російським товаришам, які борються за волю... Хай живе російська революція»⁹, — зазначалося у телеграмі із Софії.

По всій країні проводилися мітинги і збори, на яких трудячі ухвалювали резолюції солідарності з революційним народом Росії й висловлювали протест проти політики царського уряду. Пловдивська організація тісняків надіслала, зокрема, телеграму Г. В. Плеханову, в якій

² Работнически вестник.—1905.—№ 42.—15 януарі.

³ Цанев П. Георги Кирков «Майстора».—Софія, 1964.—С. 165.

⁴ Атанасов Г. Указ. соч.—С. 47.

⁵ Работнически вестник.—1905.—№ 60.—2 април.

⁶ Мичев Д. Нови материали за отражението на първата руска революция (1905—1907 г.) в България // Исторически преглед.—1956.—№ 1.—С. 100.

⁷ Работнически вестник. — 1905. — № 61.—6 април.

⁸ Там же.—№ 63.—14 април.

⁹ Там же.—№ 64.—23 април.

висловлювалися солідарність та побажання якнайшвидшого повалення абсолютизму в Росії. На першотравневих зборах у Нова-Загора робітники прийняли резолюцію, в якій підкреслювалося велике міжнародне значення революційної боротьби російського пролетаріату¹⁰.

Справжньою демонстрацією підтримки революції у Росії стало святкування в Болгарії річниці «Кривавої неділі». Напередодні цього свята ЦК БРСДП звернувся до партійних організацій з пропозицією «влаштувати публічні робітничі маніфестаційні збори, на яких, відзначаючи велике значення російської революції, висловити симпатії й солідарність болгарського організованого пролетаріату і його цілковиту впевненість в успіху великої боротьби»¹¹. З нагоди згаданої річниці у Софії 8 січня 1906 р. пройшли збори трудящих, на яких з промовами виступили керівники болгарської соціал-демократичної партії тісних соціалістів Д. Благоєв та Х. Кабакчиев. На них було прийнято резолюцію, в якій робітники висловили свою солідарність з учасниками російської революції. Доповідь про революцію в Росії на зборах у Самокові зробив відомий партійний діяч тісняк Б. Хаджисотіров. Тут також було прийнято резолюцію, в якій трудящі вітали російський пролетаріат¹².

Велику допомогу й підтримку робітники Болгарії подали російським емігрантам, які, рятуючись від переслідувань царизму, перебралися до їх країни. Першими сюди прибули під час революції матроси з повсталого броненосця «Потемкин». У різних містах Болгарії оселилися І. Михайлович, О. Павлов, О. Дмитрієв, І. Попов, В. Ларіонов, Й. Седу-ненко, С. Радін, Г. Ракітін, Я. Терещенко, Я. Курило, О. Пищиків, П. Крупенко та ін. Загалом у цій країні знайшли притулок 15 матросів-потьомкінців¹³. Незважаючи на переслідування поліції, вони і там продовжували свою революційну діяльність. У Варні, наприклад, потьомкінці видавали й розповсюджували революційні листівки серед російських моряків з кораблів, які прибували до Болгарії. В цій справі їм активно допомагали тісняки, які працювали у порту.

Крім матросів-потьомкінців, у Болгарії проживало ще багато російських революціонерів. Так, у 1906 р. туди емігрували більшовики В. Тесленко, В. Галін, В. Горделадзе, Т. Дмитренко, Т. Рукобратський та ін. Рятуючись від переслідувань царської влади, керівник революційної боротьби казанського пролетаріату Василь Тесленко прибув у Варну. Там він активно включився в роботу місцевої організації тісних соціалістів, знайомив варненських робітників з історією боротьби російського пролетаріату і з діяльністю партії більшовиків¹⁴.

З 1906 р. в Болгарії проживав учасник повстання полтавського гарнізону В. Галін. З фальшивим паспортом йому вдалося втекти через Одесу до Варни. Він закінчив Софійський університет, був учителем та водночас працював у варненській організації тісняків. У період Балканських воєн, будучи мобілізованим на фронт як офіцер болгарської армії, В. Галін вів антивоєнну пропаганду серед солдатів¹⁵.

У Варні знайшов також притулок засуджений до страти активний учасник революції 1905 р. в Сухумі В. Горделадзе. Незабаром він переїхав у Софію, де відвідував клуб тісних соціалістів, брав активну участь у демонстраціях, зборах й інших політичних акціях тісняків. У Болгарії

¹⁰ Там же.—№ 68.—7 мая.

¹¹ Там же.—№ 32.—30 декабря.

¹² Хаджииниколов В. Подъём революционного движения в Болгарии в 1905—1907 гг. // Первая русская революция и международное революционное движение.—М., 1955.—Т. I.—С. 516.

¹³ Веков А. Указ. соч.—С. 48; Пономаренко И. Потемкинцы в Болгарии // Болгария.—1967.—№ 9.—С. 13; Гринюк В. Матрос с «Потемкина» // Правда.—1967.—4 окт.; Колев К. Матросът от «Потемкин» // Работническо дело.—1965. 12 декември; Ескенази Ж. Руската политическа емиграция в България (1886—1915) // Исторически преглед.—1980.—№ 5.—С. 70.

¹⁴ Веков А. Руската революционна емиграция в България (1878—1917) // Известия на ВПШ при ЦК на БКП, отдел «История».—София, 1963.—Т. 20.

¹⁵ Жук В. Н., Кушнір М. С. На Шипці народжена.—Х., 1975.—С. 38—39.

революціонер перебував до 1913 р.¹⁶ Активну роботу у Варні розгорнули Т. Дмитренко і Т. Рукобратський. Вони, зокрема, передавали на батьківщину через революційно настроєних матросів з російських пароплавів політичну літературу. Значну допомогу їм подавали представники варненської організації тісняків та моряк з болгарського крейсера «Наdejда» А. Васильєв¹⁷. Завдяки діяльності цих революціонерів і болгарських тісняків знову почав функціонувати нелегальний шлях Варна — Одеса, по якому ще в 1901—1903 рр. перевозилася література у Росію.

Велику допомогу більшовикам подавали тісні соціалісти й при транспортуванні зброї, необхідної російському пролетаріатові. Остання купувалася в Західній Європі, звідти перевозилася до Болгарії, а потім переважно морським шляхом транспортувалася у Росію. В листі від 20 листопада 1907 р. російського дипломатичного агента у Болгарії Сементовського-Курила відзначалося, що ця країна «...неодноразово служила в останній час тим шляхом, яким легше за все направлявся таємний ввіз зброї у межі імперії»¹⁸ (мається на увазі Російська імперія).

В середині 1905 р. ЦК РСДРП створив у Варні ініціативну групу, завданням якої була організація доставки зброї в Росію¹⁹. Члени групи встановили контакти з тісними соціалістами, які допомагали їм у придбанні зброї. Так, велику партію останньої було куплено в Західній Європі болгариним Б. Стомоняковим* і переправлено у Болгарію. За допомогою тісняків у грудні 1906 р. її навантажили на яхту «Зора», що направлялася в Росію. На жаль, біля берегів Румунії вона зазнала аварії²⁰.

Найвищою формою підтримки революції 1905—1907 рр. була участь болгар у революційній боротьбі народних мас нашої країни. Чимало синів Болгарії билосся на барикадах революції, багато з них віддали своє життя, захищаючи її. Це — студенти, які навчалися в Росії, робітники, болгарські поселенці, що мешкали у Бессарабії й на півдні України. Вже в першій сутичці революційних робітників з царським урядом, що відбулася 9 січня 1905 р., брали участь болгарські робітники С. Бінев та А. Димитров. Останнього з них вислали за це з Петербурга в Одесу, а потім — у Болгарію²¹.

Прикладів самовідданої боротьби болгар за справу російського пролетаріату можна наводити безліч. Так, у вуличних боях у Петербурзі брав участь студент-медик із Сливена П. Панайотов, якого невдовзі було заарештовано й вислано в Болгарію. Жорстоко розправилася царська влада із студентом І. Гладневим, який брав участь у революційних виступах петербурзьких трудящих. Його було кинуте у в'язницю, де він і помер у 1907 р. Т. Бояджиев з Ямбола разом з російськими революціонерами розповсюджував у Петербурзі революційні листівки, залучав болгарських студентів до більшовицької кампанії бойкоту Державної думи²². На петербурзьких вулицях був поранений студент со-

¹⁶ Самуїлов І. По поръчение на болшевишката партия български социалист — закупчик на оръжие за нуждите на руската революция (1905—1907) // Известия на ВПШ при ЦК на БКП, отдел «История». — София, 1961. — Т. 10.

¹⁷ Самуїлов І. Связи болгарских революционеров с В. И. Лениным. — София, 1970. — С. 47.

¹⁸ Архів зовнішньої політики Росії (далі АЗПР), ф. Слов'янський стіл, оп. 495, спр. 10634, арк. 2.

¹⁹ Чижев О. Братерське співробітництво більшовиків і болгарських тісняків у роки першої російської революції // Вісн. Харків. ун-ту. — Х., 1977. — № 153. — С. 14.

* Борис Стомоняков — тісняк, одночасно член партії більшовиків. Після Жовтневої революції займав високі пости в Радянській державі, зокрема, був заступником народного комісара закордонних справ СРСР.

²⁰ Каятенко А. Воспоминания о погибшей яхте «Зора» // Кандальный звон.— 1926.— № 3.

²¹ Веков А. Българо-руски революционни връзки.— С. 165; Лютибродска Н. Още двама българини — участници в руската революция през 1905 г. // Българо-съветска дружба.— 1959.— № 12.— С. 18.

²² Веков А. Българо-руски революционни връзки.— С. 166—167.

ціал-демократ з Плевена П. Бешев²³. У боях на барикадах Красної Пресні та Арбату брали участь болгарські робітники С. Черкезов і П. Таушанов²⁴. У грудні 1905 р. на Красній Пресні загинула від козацької шаблі болгарська студентка Т. Табакова²⁵. В грудні 1906 р. за революційну діяльність було заарештовано студентів болгар С. Кірова й С. Македонського²⁶. «Своє громадянське та бойове хрещення,— згадував пізніше С. Македонський,— я одержав у Росії, на барикадах у Москві. Брав участь у траурній маніфестації з нагоди похорону Баумана, за що мене було заарештовано...»²⁷. Разом з повсталими російськими робітниками билися болгарські студенти І. Жечков, Г. Пернов, Т. Атанасов та ін.²⁸

В революційній боротьбі київського пролетаріату брали участь студентка медичного факультету Київського університету П. Тодорова та її співвітчизники С. Стойнова, С. Ікономова, І. Станчев, Г. Михайлов²⁹. У жовтні 1907 р. за агітацію серед населення Києва проти царського уряду під час виборів у II Державну думу було заарештовано гімназиста болгарина Г. Семенарова. Під час обшуку в нього було знайдено списки групи «радикальних виборців», тобто тих, хто голосував за робітничих депутатів, що свідчило про його зв'язки з «протизаконною» партією, якою у той час вважалася РСДРП. Болгарські студенти Т. Пипдев і Х. Драганов билися на барикадах, збудованих на вулицях Одеси³⁰. В підготовці загальностудентського страйку у цьому місті в січні 1905 р. брав активну участь болгарський студент Т. Влайков. Квартира болгарського студента Д. Кіранова була місцем сходок одеських революціонерів та переховування нелегальної літератури, яка передавалася представникам робітничих гуртків для розповсюдження серед мас³¹.

Бойове хрещення одержав у липневі дні 1905 р. й болгарин студент університету Й. Широков. Коли 14 липня в Одесу прибув повсталий броненосець «Потемкин», групи озброєних робітників почали пробиватися до порту, щоб привітати його. Один з таких загонів очолив Й. Широков. Під час сутички з військами його було поранено, схоплено і кинуте у в'язницю. Після звільнення він переїхав у Рені, де до 1911 р. керував перевезенням нелегальної літератури та зброї з Болгарії до Росії³².

Болгарський матрос Д. Чизмарев був членом Одеського страйкового комітету моряків³³. Деякі болгари спеціально приїжджали до Одеси, щоб набути досвіду революційної боротьби. Так, Г. Стефанов у вересні 1905 р. прибув з Варни для того, щоб вивчити історію російської революції³⁴.

Революційну пропаганду в Донбасі проводив болгарин Ж. Георгієв — колишній студент Петербурзького гірничого інституту, якого за участь у заворушеннях було виключено з цього учбового закладу. В 1906 р. разом з іншими робітниками він організував першотравневу маніфестацію гірників Макіївки³⁵. Пропагандистську роботу серед сіль-

²³ Петков І. Страница за българо-руската и българо-съветската дружба в Плевенския край.— София, 1968.— С. 93.

²⁴ Таушанов П. Участник в три революции.— София, 1973; Черкезова-Савова М., Бъчварова Н. Сотир Черкезов // Воен.-ист. вестн. — 1982. — № 6. — С. 121.

²⁵ Веков А. Из истории болгаро-русских революционных связей (1878—1917) // Bulgarian Historical Review. — 1980. — № 3. — С. 8.

²⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 63, оп. 26, спр. 761, арк. 1, 10.

²⁷ Веков А. Българо-руски революционни връзки.— С. 168.

²⁸ Самуилов И. Связи болгарских революционеров с В. И. Лениным.— С. 42.

²⁹ Сохань П. С. Указ. соч.— С. 144.

³⁰ Веков А., Николов Ц. Както слънцето и въздухът.— София, 1977.— С. 40.

³¹ Сохань П. С. Указ. соч.— С. 145.

³² Лютибродска Н. Указ. соч. — С. 18.

³³ ЦДА УРСР, ф. 335, оп. 1, спр. 88, арк. 215.

³⁴ Сохань П. С. Вогонь вічної дружби.— К., 1966.— С. 44.

³⁵ Георгієв Ж. За свободата на братския руски народ // Българо-съветска дружба. — 1955. — № 23—24. — С. 7.

ського населення Казанської губернії у 1905 р. проводив болгарин Д. Герджиков — студент ветеринарного інституту³⁶.

Крім болгарських студентів, які навчалися в учбових закладах Росії, та робітників, що прибули у пошуках заробітків, у нашій країні проживало багато переселенців з Болгарії. Вони також активно включилися в революційну боротьбу російського пролетаріату. Зокрема, переселенці розповсюджували на Україні та в Бессарабії листівки, проводили агітацію серед солдатів, брали участь у страйках. Так, докер із Севастополя Н. Шишман у 1905 р. брав участь у страйку портових робітників³⁷. А мешканець Ізмаїла болгарин О. Червенаков звинувачувався в розповсюдженні революційних листівок серед солдатів царської армії³⁸.

Широку революційну діяльність розгорнули більшовицькі групи. Влітку 1905 р. одна з них була організована у Болгарії. Очолював її А. Христов. До складу групи ввійшли І. Христов, Н. Шишман, А. Буянов, брати К. і Ф. Іванови, М. Дімов, Є. Куклін, М. Узунов, Г. Садаклій та ін³⁹. Тоді ж було створено соціал-демократичну групу у с. Чийшия, до якої ввійшли І. Хінев, П. Йовчев, С. Мінов, К. Бродовська⁴⁰. Їх члени видавали і розповсюджували прокламації та листівки, організовували виступи протесту селян проти сваволі поміщиків. Так, наприклад, у виданій ними листівці «Болгарине, пробуджуйся!» висловлювалася впевненість у тому, що «майже ніякий болгарин не відмовить у допомозі, яку може подати брату своєму — росіянину...»⁴¹. Більшовики Болграда й навколишніх сіл активно закликали місцевих селян до непокори владі.

Найвищою формою протесту болгарського населення Бессарабії проти політики царського уряду було повстання жителів с. Комрат. На початку січня 1906 р. створений там революційний комітет заарештував представників місцевої влади, проголосив «Комратську республіку» і почав розподіл поміщицької землі. Члени комітету Н. Хадживелісаров та С. Геніш були направлені в сусідні болгарські села, щоб підняти їх на революційну боротьбу й підтримати Комрат⁴². У зв'язку з цією подією буржуазна газета «Русское слово» повідомляла: «Десятитисячне селище Комрат, центр болгарського району, в руках повсталих. Проголошено автономію, владу скинуто і заарештовано. Драгуни безсилі».⁴³ Тільки за допомогою регулярного війська повстання було придушене. Проте й після цього заворушення серед болгарського населення Бессарабії та Південної Росії не припинялися.

Підтвердженням активної підтримки болгарами трудящих Росії під час революції 1905—1907 рр. стала участь представників болгарської соціал-демократії у роботі III і IV з'їздів РСДРП. Наприклад, на III з'їзд був делегований як представник Комітету закордонних організацій РСДРП, членом якої він був, Р. Аврамов⁴⁴. Делегатом на IV з'їзд був обраний болгарський соціал-демократ Б. Симідов. Виступаючи на ньому, він (zareєстрований під партійним ім'ям «Бар») високо оцінив вплив російської революції на Болгарію, підкреслив, яке значення матиме IV з'їзд не тільки для РСДРП, а й для болгарської соціал-демократії,

³⁶ АЗПР, ф. Слов'янський стіл, оп. 495, спр. 1215, арк. 27.

³⁷ Дыхан М. Николай Шишман // Българо-съветска дружба. — 1960. — № 15. — С. 14.

³⁸ ЦДІА УРСР, ф. 348, оп. 1, спр. 114.

³⁹ Поглубко К. А. В борьбе ковалось братство. — Кишинев, 1975.—С. 66.

⁴⁰ Дыхан М. Живот, посветен на рволюцията // Българо-съветска дружба. — 1961.—№ 1.—С. 19.

⁴¹ ЦДІА УРСР, ф. 419, оп. 11, спр. 4643, арк. 3; спр. 4589, арк. 28.

⁴² Дыхан М. Бесарабските българини в Октомврийска революция и гражданската война.—София, 1971.—С. 10.

⁴³ Дыхан М., Богоева А. Солдат трех революций.—Кишинев, 1972. — С. 60—61.

⁴⁴ Роман Петков Аврамов. Автобиография // Българини борци за свободата на други народи.—София, 1973.—Кн. 4.—С. 64.

оскільки ці партії дуже близькі одна до одної. «Наша партія,— сказав він,— організаційно не зв'язана з РСДРП, але ніяка інша соціал-демократична партія не перебувала в такій мірі під ідейним впливом РСДРП, як болгарська... Думки й ідеї російської революційної інтелігенції ставали думками та ідеями болгарської інтелігенції, й на цих ідеях ми вихувались і росли»⁴⁵.

Таким чином, участь болгарських трудящих у захисті першої російської революції сприяла встановленню та зміцненню нового принципу взаємовідносин між російським і болгарським народами — принципу пролетарського інтернаціоналізму. Форми солідарності, що зародилися в грізні роки першої російської революції, використовувалися болгарськими соціал-демократами у період столипінської реакції, нового революційного піднесення й особливо в роки Жовтневої революції.

Нині ці традиції пролетарських зв'язків, збагатившись новим змістом, стали основою нових взаємовідносин між Радянським Союзом та Болгарією.

---

⁴⁵ Четвертый (Объединительный) съезд РСДРП: Протоколы.—М., 1959.—С. 52.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

ЛЕКТОРСЬКА МАЙСТЕРНІСТЬ В. І. ЛЕНІНА (ДОСЛІДЖЕННЯ «ДОПОВІДІ ПРО РЕВОЛЮЦІЮ 1905 РОКУ»)

В сучасних умовах розвитку науково-технічної революції, коли наука стає безпосередньою продуктивною силою суспільства, підготовка кадрів набуває особливо важливого значення. Висунуті XXVII з'їздом КПРС відповідальні завдання перед вищою школою — забезпечити підвищення ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних дисциплін, значно поліпшити підготовку спеціалістів для провідних галузей народного господарства¹ — вимагають від суспільствознавців неухильного вдосконалення викладацької діяльності. В розв'язанні цих завдань допоможе використання ленінських думок і досвіду, що мають для нас важливе методологічне значення. Виступаючи на урочистих зборах у Москві, присвячених 113-й річниці з дня народження В. І. Леніна, Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов у своїй доповіді підкреслив, що «ленінізм — не зібрання застиглих догм і готових рецептів, а теорія і метод діалектичного мислення й аналізу, революційного перетворення дійсності»².

Особливий інтерес для викладачів вищої школи становлять ленінські виступи, що нагадують собою академічні лекції проблемного характеру, які читаються нині студентам. Відомі три подібних виступи В. І. Леніна, тексти яких збереглися. Це — «Доповідь про революцію 1905 року», а також лекції «Війна і революція», «Про державу». Для викладачів історії великий інтерес становлять ленінські методи опрацювання і компонування конкретного історичного матеріалу в «Доповіді про революцію 1905 року».

Ленінська «Доповідь про революцію 1905 року» лише у відомих межах може порівнюватися з навчальною лекцією вузівського курсу. Виступ Володимира Ілліча був епізодичним, разовим. А методи побудови змісту разової лекції (довповіді) і лекції, що є частиною цілого навчального курсу, не тотожні. В зв'язку з цим наш екскурс у лабораторію ленінської думки під названим кутом зору має проблемний характер.

1917 р. В. І. Ленін зустрів у Швейцарії. Світова війна, що затягнулася, переповнювала терпіння народних мас. Щоб допомогти революційно настроєній молоді Швейцарії, серед якої було немало емігрантів з інших країн Європи, визначити своє місце в революції, що насувалася, Володимир Ілліч з охотою відгукнувся на пропозицію виступити з доповіддю про революцію 1905 р. У своєму виступі, як пишеться у спогадах Н. К. Крупської, Володимир Ілліч вирішив показати насамперед ті революційні події в Росії, що давали можливість бачити в них пролог грядущій світовій пролетарській революції³.

В. І. Ленін виступив з доповіддю в цюрихському Народному будинку 9 (12) січня 1917 р. — в день дванадцятої річниці Кривавої неділі⁴. Слухачі — робітники і молодь — тепло зустріли виступ Володимира Ілліча. Особливо великий вплив на них мали слова про перспективний революційний рух в Європі. Знаходячись під величезним впливом ле-

¹ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 58, 126, 198, 376.

² Горбачев М. С. Ленинизм — живое творческое учение, верное руководство к действию. — М., 1983. — С. 4.

³ Див.: Крупская Н. К. Воспоминания о Ленине // Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине: В 5-ти т. — М., 1979. — Т. 1. — С. 440.

⁴ Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника. — М., 1972. — Т. 3. — С. 595.

нінської промови, інтернаціоналістськи настроєні представники соціалістичного руху першочерговим завданням ставили боротьбу за створення в своїх країнах партій, подібних партії більшовиків⁵.

Чим був зумовлений великий ефект ленінської доповіді? Які основні методи, з допомогою яких В. І. Ленін запалив у слухачів іскру революційного ентузіазму, викликав у них пристрасне бажання бути корисними справі революційного перетворення світу? Відповіді на поставлені питання можна знайти у чорнових матеріалах В. І. Леніна до «Доповіді про революцію 1905 року», включаючи примірний план виступу з 16 пунктів⁶, старанно підготовлений текст виступу і той же текст, скорочений В. І. Леніном на 12 з лишнім абзаців напередодні виступу з доповіддю⁷. Вивчення цих матеріалів дає можливість глибоко проникнути в суть ленінської думки.

Насамперед привертає до себе увагу чітко виражений проблемний характер доповіді Володимира Ілліча. Такий характер лекції, доповіді на історичну тему може бути забезпечений за допомогою різних способів. Використання лектором того чи іншого способу значною мірою залежить від призначення даної лекції чи лекційного курсу в цілому. Якщо взяти позанавчальну разову лекцію (довідь) або спецкурс, то їх зміст будується на основі тієї актуальної проблеми, яку висуває практика сьогодняшнього дня перед суспільством, класом, партією.

При читанні навчального нормативного курсу, наприклад, з історії КПРС, першочерговим завданням лектора є послідовність висвітлення тих головних проблем, з якими наша партія стикалася на різних етапах історичного розвитку. Підміна їх проблемами, співзвучними актуальним завданням діяльності партії в умовах сьогодняшнього дня, може привести до перекошеного сприйняття історичного шляху і досвіду партії.

При висвітленні діяльності партії більшовиків у революції 1905—1907 рр. у навчальних курсах з історії КПРС і СРСР лектор ставить за мету розкрити проблему, яку стратегію і тактику повинна була обрати партія робітничого класу в умовах буржуазно-демократичної революції, що почалася. Ленінська ж доповідь була спрямована на з'ясування революційних можливостей пролетаріату в умовах нової історичної епохи, методів і шляхів здійснення робітничим класом його керівної ролі в революціях ХХ ст.

Щодо методики створення ситуацій для досягнення основної навчально-пропагандистської мети, то вона не має відмінностей, зумовлених одним з названих типів лекцій. І можна вважати зразковою для навчальної лекції історичного профілю ту проблемну ситуацію, якою Володимир Ілліч починає свою доповідь. Стисло і чітко він малює перед слухачами картину того, як «дрімаюча Росія перетворилася в Росію революційного пролетаріату і революційного народу»⁸ і тут же формує проблему: «Треба вивчити цей перехід, зрозуміти його можливість, його, так би мовити, методи і шляхи»⁹⁻¹⁰.

Тут слід звернути увагу на те, що центральну проблему виступу Володимир Ілліч висунув не в перших фразах. Спочатку він змалював слухачам яскраву картину революції, що почалася стихійно, і тільки після цього відкрив проблему виступу. Це важливо. У вузівській практиці викладання історії центральна проблема нерідко звучить упереджено, не досить обгрунтовано, а створювані викладачем проблемні ситуації «працюють» часто на досягнення другорядних навчальних цілей.

⁵ Харитонов Р. Б. В. И. Ленин в цюрихской секции большевиков (1913 год—март 1917 г.) // Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине. — Т. 2.—С. 366; Гольдштейн С. Ленин учил меня большевизму // Там же.—Т. 5.—С. 77—78.

⁶ См.: Ленин В. И. Материалы к докладу «О революции 1905 года» // Ленинский сборник, XXVI.—М., 1934.—С. 150—162.

⁷ Див.: Ленин В. И. Доповідь про революцію 1905 року.—Повне збір. творів.—Т. 30.—С. 289—309.

⁸ Там же.—С. 293.

⁹⁻¹⁰ Там же.—С. 294.

Ленінський же приклад учить, щоб центральну проблему лекції ставити перед слухачами проблемно. В зв'язку з цим у лекціях проблемного характеру, безперечно, стає більшим вступ і зростає його функціональна роль.

Велике значення має ленінський досвід актуального узагальнення подій і явищ минулого у вигляді важливих політичних висновків в сучасних умовах. Партиїні органи республіки ставлять перед суспільствознавцями вузів завдання оновлення, збагачення й актуалізації змісту навчальної роботи. Це тим більш важливо, оскільки у вузівських лекціях з історії зв'язок із сучасністю часто має векторну спрямованість у бік минулого, а не дійсного чи майбутнього.

Використавши «найточніші дані російської історії», В. І. Ленін упевнено робить у ході викладу головної проблеми свого виступу висновок про те, що «людство аж до 1905 року не знало ще, яким великим, яким грандіозним може бути і буде напруження сил пролетаріату, коли справа йде про те, щоб боротися за справді великі цілі, боротися справді революційно!»¹¹. Цей висновок звучить як заклик до революціонерів не жаліти своїх сил в ім'я розкриття революційного потенціалу робітничого класу.

У кінці доповіді В. І. Ленін характеризує міжнародне значення революції в Росії і в зв'язку з цим упевнено говорить про те, що «Європа чревата революцією»¹². Він пояснює: «Подібно до того, як в Росії в 1905 році під керівництвом пролетаріату почалося народне повстання проти царського уряду, з метою завоювання демократичної республіки, так найближчі роки якраз у зв'язку з цією хижачкою війною приведуть в Європі до народних повстань під керівництвом пролетаріату проти влади фінансового капіталу, проти великих банків, проти капіталістів, і ці потрясіння не можуть закінчитися інакше, як тільки експропріацією буржуазії, перемогою соціалізму»¹³. Висновок про гігантські революційні можливості робітничого класу в нову історичну епоху Володимир Ілліч доповнює думкою про обов'язок соціалістичної молоді бути готовою до того, щоб «не тільки боротись, але й перемогти в грядущій пролетарській революції»¹⁴.

У тексті ленінської доповіді конкретно-історичний матеріал подається з відповідними узагальненнями великого теоретичного й політичного значення. Так, роз'яснюючи слухачам роль страйку в піднесенні революційної енергії пролетаріату, широких мас трудящих, В. І. Ленін ніби попутно робить два важливих висновки.

По-перше, він викриває вузьколюбий, нежиттєвий, школярський підхід реформістів до питання про виховання трудящих і зазначає: «Справжнє виховання мас ніколи не може бути відокремлене від самостійної політичної і особливо революційної боротьби самої маси»¹⁵. Це положення «Доповіді про революцію 1905 року» методологічно є основоположним у ленінському вченні про політичне виховання трудящих як при капіталізмі, так і при соціалізмі. Це важливо враховувати в умовах сучасного переломного моменту в розвитку радянського суспільства, коли роль і значення людського фактора істотно зросли.

По-друге, В. І. Ленін ніби передбачає лівацькі засади революційних елементів соціалістичного руху і показує роль економічних страйків у справі політичного виховання робітничого класу. Він переконує палких молодих революціонерів, що «тільки економічна боротьба, тільки боротьба за негайне, безпосереднє поліпшення свого становища здатна розворушити найбільш відсталі верстви експлуатованої маси, дає їм

¹¹ Ленін В. І. Доповідь про революцію 1905 року.—Повне зібр. творів. — Т. 30.—С. 295.

¹² Там же.—С. 309.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же.—С. 296.

справжнє виховання і перетворює їх — в революційну епоху — протягом небагатьох місяців в армію політичних борців»¹⁶.

При висвітленні ролі збройних повстань на флоті та в армії В. І. Ленін робить висновок про те, що «мілітаризм ніколи і ні в якому разі не можна перемогти і знищити будь-яким іншим способом, як тільки переможною боротьбою однієї частини народної армії проти другої її частини»¹⁷. Володимир Ілліч посилається також на історію Паризької Комуни і формулює зазначений висновок як «незаперечний урок...»¹⁸ для пролетарських революціонерів.

Підтримуючи високий теоретичний рівень своєї розповіді про революційні події 1905 р. у Росії, В. І. Ленін не лише робив нові висновки великого теоретичного і політичного значення. Разом з тим він виховував своїх слухачів і шляхом нагадування їм відомих марксистських положень. Так, характеризуючи участь пригноблених народів Росії в буржуазно-демократичній революції 1905 р. та використання царизмом погромів у цілях боротьби проти революційних сил, Володимир Ілліч нагадував слухачам, що «соціалістичні робітники», які представляють собою «справді демократичних елементів цивілізованого світу...», не можуть поділяти націоналістичні забобони¹⁹.

Вся побудова доповіді В. І. Леніна свідчить про те, що він забезпечував високу дохідливість своєї розповіді, зокрема за допомогою використання конкретного історичного матеріалу.

Навчаючись у Володимира Ілліча мистецтву пропаганди, робимо висновок, що в лекції з питань історії не може бути фактографічного матеріалу, який би не розкривав перед слухачами тих чи інших положень марксистсько-ленінського вчення.

Надзвичайно сильне враження справляє гостра наступальність, спрямована на послідовне і всебічне викриття ідейно-політичних позицій буржуазії і, як говорив В. І. Ленін, її «підголосків» в особі реформістів²⁰. І в цьому питанні дуже важливо зрозуміти методи, використані В. І. Леніним у «Доповіді про революцію 1905 року»²¹.

Володимир Ілліч лише в одному-двох випадках розглядає, яким чином буржуазна історіографія фальсифікує події російської історії. Зокрема, він викриває німецького буржуазного історика й соціолога М. Вебера, який перекручував більшовицьке ставлення до збройного повстання²². В інших випадках В. І. Ленін викриває буржуазію й реформістів. Чітко видно, що події минулого були для Володимира Ілліча приводом для виявлення реакційної, антинародної сутності політики буржуазії та її «соціалістичних» підголосків в умовах того часу. Це один з найважливіших заходів актуалізації історичного матеріалу.

Якщо врахувати, що слухачами ленінської доповіді були представники західноєвропейського робітничого класу, а мова йшла про Росію, уряд якої виглядав одним з основних душителів свободи в Європі, то можна зрозуміти, яке велике політичне навантаження мало зроблене В. І. Леніним узагальнення, що «буржуазія, навіть найвільніших, навіть республіканських країн Західної Європи, вміє чудово поєднувати свої лицемірні фрази про «російські звірства» з найбезсоромнішими грошовими угодами, особливо з фінансовою підтримкою царизму й імперіа-

¹⁶ Там же.—С. 297.

¹⁷ Там же.—С. 301.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же.—С. 306.

²⁰ Там же.—С. 296.

²¹ Спроба показати досвід викриття ідейних противників соціалізму в «Доповіді про революцію 1905 року» має частковий характер. Узагальнюючі оцінки ленінської критики ідейно-політичних позицій буржуазії й опортуністів див. у спеціальних працях, наприклад, у кн.: Нагорна Л. О. Ленінські принципи критики буржуазної ідеології.—К., 1981.—176 с.

²² Див.: Ленін В. І. Доповідь про революцію 1905 року. — Повне зібр. творів.—Т. 30.—С. 306.

літською експлуатацією Росії шляхом експорту капіталу і т. п.»²³.

Більше всього у ленінській доповіді дістається реформістам. У період світової імперіалістичної війни вони виявили свою антиреволюційну сутність, відкрито перейшовши на позиції «своєї», національної буржуазії. Володимир Ілліч бачив, що праві опортуністи є головною перешкодою на шляху здійснення грядущої соціалістичної революції в Європі, тому й обрушував свою критику насамперед на них.

Уже на початку своєї доповіді В. І. Ленін проводить історичну паралель між наївною петицією петербурзьких робітників, написаною під керівництвом попа Гапона, і «сучасними мирними резолюціями соціал-пацифістів...»²⁴. Він розкриває й різницю між ними, відзначаючи, що робітники дореволюційної Росії блудилися в силу своєї наївності, а сучасні соціал-пацифісти — «лицеміри, які лагідними переконаннями намагаються відвернути народ від революційної боротьби...»²⁵.

Не маючи часу для ґрунтовного викриття лінії реформістів, Володимир Ілліч у ряді випадків обмежується односкладними репліками, що викликають у слухачів недовіря до опортуністів. Характеризуючи лінію російських меншовиків у питанні щодо лавірування царизму осінню 1905 р., В. І. Ленін зазначає: «Подібно до всіх реформістів, наші реформісти 1905 року не могли зрозуміти, що бувають історичні ситуації, коли реформи, особливо ж обіцяння реформ, ставлять *виключно* одну мету: спинити заворушення народу, змусити революційний клас припинити або принаймі ослабити боротьбу»²⁶. А як своєрідно Володимир Ілліч «розправляє» з К. Каутським, коли посилається на його думку з книги 1902 р. і ніби ненароком зауважує, що в той час Каутський був «ще революційним марксистом, а не захисником соціал-патріотів та опортуністів, як тепер»²⁷. Одна фраза і сказана ніби мимохідь, але яку велику змістовну роль вона виконує у викритті одного із стовпів опортунізму в міжнародному соціал-демократичному русі! Подібну репліку В. І. Ленін кидає й на адресу В. Елленбогена, одного з ревізіоністських лідерів австрійської соціал-демократії²⁸.

У зв'язку з цим слід вказати на недоліки, що мають місце при читанні курсів лекцій з історії КПРС і СРСР, зокрема з питань критики антимарксистських поглядів. Нерідко викладач лише один-два рази в ході лекції викриває твердження буржуазних і ревізіоністських фальсифікаторів історії. Ще рідше вдало використовуються події минулого для викриття ідейного обличчя класового противника в умовах даного часу. Ідеологічна боротьба між соціалізмом і капіталізмом вимагає солідної ідейної підготовки випускників вищої школи. Вони повинні впевнено розпізнавати і викривати спроби фальсифікаторів перекрутити історію, теорію та політику КПРС. В зв'язку з цим викладачі історії на основі конкретно-історичного матеріалу мають гостро й широко розкривати перед студентами ідейні й політичні позиції класового противника.

В зв'язку з аналізом змісту ленінської «Доповіді про революцію 1905 року» виникає питання про критику антимарксистських поглядів у курсах історії. На нашу думку, у вузівських лекціях критика сучасної соціал-демократії не повністю відповідає вимогам сьогодення. Останнім часом, як відомо, значно посилюється розвиток зв'язків КПРС із соціалістичними і соціал-демократичними партіями, головним чином з питань боротьби проти воєнної загрози. Разом з тим ідеологічні розбіжності між комуністами і соціал-демократами, як зазначалося на

²³ Там же.

²⁴ Там же.—С. 290.

²⁵ Там же.

²⁶ Там же.—С. 302.

²⁷ Там же.—С. 305.

²⁸ Там же.—С. 308.

XXVII з'їзді партії, залишаються глибокими²⁹. Стикаючись з фактами вияву ревізійонізму, як різновидності буржуазної ідеології, студенти повинні певнено розпізнавати їх ворожу соціалізму сутність.

У переконанні слухачів у правдивості тих чи інших ідейно-політичних позицій головна роль належить сукупності аргументів, вжитих оратором. Разом з тим на цей процес впливає особисте ставлення лектора. В. І. Ленін прагнув викликати у слухачів інтерес до революційних подій у Росії не лише за допомогою раціонально-логічних засобів переконання, а шляхом вияву глибокого особистого підходу до розглядуваних подій. Так, розповідаючи про виникнення в Росії у період піднесення революції різних місцевих маленьких «республік», в яких урядова влада була замінена владою Рад робітничих депутатів, Володимир Ілліч додає: «На жаль, ці періоди були надто короткими, «перемоги» надто слабкими, надто ізольованими»³⁰. Ще більш помітне особисте ставлення доповідача до результатів революційного руху селянства, коли В. І. Ленін тричі в межах одного абзацу вживає слово жаль. «На жаль, ця робота була надто мало ґрунтовною! На жаль, селяни знищили тоді тільки п'ятнадцяту частину загальної кількості дворянських садиб, тільки п'ятнадцяту частину того, що вони повинні були знищити, щоб до кінця стерти з лиця російської землі ганьбу феодального великого землевладіння. На жаль, селяни діяли надто розпоросено, неорганізовано, не досить наступально...»³¹.

А як рельєфно висловлена і прекрасно звучить особиста позиція промовця в питанні про перспективи соціалістичної революції в Європі! Науково обґрунтований висновок про невичерпність революційного потенціалу робітничого класу В. І. Ленін супроводжує показом глибокої особистої переконаності в непереможності соціалістичної революції. Уже на початку доповіді Володимир Ілліч говорить: «Російська революція є в світовій історії *першою*, але вона буде, без сумніву, не останньою,— великою революцією, в якій масовий політичний страйк відіграв надзвичайно велику роль»³². В кінці доповіді В. І. Ленін робить висновок про те, що революція 1905 р. в Росії стала «*прологом* грядущої європейської революції» і тут же додає: «Безперечно, що ця грядуща революція може бути тільки пролетарською революцією і притому в ще глибшому значенні цього слова: пролетарською, соціалістичною і за своїм змістом»³³.

Таким чином, вивчення ленінської «Доповіді про революцію 1905 року» допомагає викладачеві глибше пізнати закономірності, що лежать в основі успішної пропаганди історії нашої Батьківщини та історичного досвіду КПРС. Закономірності ці давно відкриті. Їх відображення є основоположні ленінські принципи ідейно-виховної роботи — комуністична партійність, науковість, зв'язок з життям. Саме до цього зводяться всі заходи і методи, використані В. І. Леніним для розкриття історичного значення першої російської революції.

Досвід викладу В. І. Леніним конкретного історичного матеріалу показує викладачам історії ті широкі можливості, які вони мають для вдосконалення своєї благородної праці на основі марксистсько-ленінської методології. Разом з тим наслідування в практиці викладання історичних наук ленінського методу, зафіксованого в «Доповіді про революцію 1905 року», дає можливість знаходитися на рівні тих вимог, які Комуністична партія висуває до викладачів суспільних наук на сучасному етапі.

В. О. КУЗНЕЦОВ (Донецьк)

²⁹ Див.: Матеріали XXVII з'їзду КПРС.—С. 74, 182.

³⁰ Ленін В. І. Доповідь про революцію 1905 року.—Повне зібр. творів. — Т. 30.—С. 304.

³¹ Там же.

³² Там же. — С. 294.

³³ Там же.—С. 308.

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Державний історичний музей Української РСР є одним з провідних культурно-освітніх закладів республіки, матеріальною й духовною скарбницею минулого українського народу. В його фондосховищах налічується майже 600 тис. експонатів. Щороку музей і його філіал — Музей історичних коштовностей УРСР — відвідують понад 500 тис. чол. Наукові працівники та екскурсоводи організують для них понад 15 тис. екскурсій, більш як 700 лекцій та багато інших різноманітних масових заходів. Музей є своєрідним методичним центром музеєзнавства в республіці.

Виконуючи рішення партійних з'їздів, пленумів і постанов ЦК КПРС, колектив Державного історичного музею УРСР досяг значних успіхів у науково-дослідній, збиральницькій, експозиційній і пропагандистсько-виховній роботі. Назустріч XXVII з'їзду КПРС і XXVII з'їзду Компартії України наукові працівники музею разом з групою художників Укрхуфонду створили на площі понад 500 кв. м нову повноцінну експозицію «Українська РСР на етапі розвинутого соціалізму», яку було відкрито для відвідувачів 10 січня 1986 р. Більш як 1500 її експонатів висвітлюють життя і діяльність радянського народу за чверть віку — з 1960 р. по 1985 р.

Перший розділ експозиції присвячено дальшому зростанню керівної ролі КПРС у розвитку суспільства. Нині вона об'єднує в своїх рядах понад 19 млн. комуністів — майже одинадцятую частину всього дорослого населення країни.

Центральне місце в експозиції зайняли партійні документи — звіти і рішення XXII—XXVII з'їздів КПРС і Компартії України, матеріали пленумів її ЦК, всесоюзних науково-практичних конференцій з питань партійної роботи. У вітринах — матеріали про делегатів з'їздів КПРС і Компартії України, зокрема, про двічі Героя Соціалістичної Праці М. Х. Савченко з Сумщини — знатну доярку, завідуючу фермою колгоспу ім. Леніна Лебединського району, депутата Верховної Ради Союзу РСР; про Героя Соціалістичної Праці, голову колгоспу О. Г. Бузницького з Миронівського району на Київщині; майстра заводу «Укркабель» С. І. Дев'ятову; гірника з Дніпропетровської області В. К. Мироненка; народну артистку СРСР А. М. Роговцеву; академіка АН УРСР В. Г. Бар'яхтара та багатьох інших передовиків виробництва, кращих синів і дочок нашої республіки.

Значний комплекс матеріалів присвячено одному з бойових загонів КПРС — Компартії України. Експозиційні документи свідчать, що в складі Комуністичної партії України нині налічується 3,2 млн. членів, які представляють більш як 100 національностей і народностей Радянського Союзу (66% — українці). 70 тис. первинних партійних організацій республіки з великим ентузіазмом працюють нині над реалізацією курсу партії на всебічне прискорення соціально-економічного прогресу країни.

Вдосконалення організаторської і виховної роботи в масах, зростання авангардної ролі партійних організацій у трудових колективах показано на матеріалах відомого своїм досвідом на Львівщині й в усій республіці Кам'янсько-Бузького райкому Компартії України, зок-

рема, члена райкому партії Н. Я. Бурлаки — делегата XXVI з'їзду КПРС, депутата Верховної Ради Союзу РСР багатьох скликань, члена парламентської групи Верховної Ради СРСР, голови колгоспу «Україна», а також на матеріалах партійних комітетів запорізького автомобільного заводу «Комунар», чернігівського виробничого об'єднання «Хімволокно», на прикладі оператора крутильного цеху цього об'єднання, лауреата Державної премії СРСР 1984 р. А. Н. Якименко, яка з початку одинадцятої п'ятирічки виконала вже 12 річних завдань. До відкриття XXVII з'їзду КПРС вона завершила план ще одного року. Невтомність у праці, дух новаторства, активність життєвої позиції — ось характерні риси молодого комуніста А. Н. Якименко, обраної делегатом XXVII з'їзду Компартії України. В експозиції представлено цілий ряд листівок та буклетів, що свідчать про досвід партійних комітетів республіки по забезпеченню єдності ідейно-теоретичної, політико-виховної, організаторської і господарської роботи.

Велику роль у формуванні марксистсько-ленінського світогляду трудящих, в мобілізації їхньої духовної енергії, трудової і соціальної активності на виконання рішень партії покликані відіграти пропагандисти. Нині в УРСР їх працює понад 120 тис. Більш як 97% з них закінчили вищі навчальні заклади, кожен третій очолює трудовий колектив. 1200 кращих пропагандистів Радянської України відзначено Почесними Грамотами Президії Верховної Ради УРСР, почесними грамотами партійних комітетів, медаллю Маркса, Енгельса, Леніна «За багаторічну плідну пропаганду марксизму-ленінізму» та іншими відзнаками. Під їх керівництвом різними формами політичної і економічної освіти в республіці охоплено понад 13 млн. чол. Значний досвід партійної освіти, зміцнення її з життям, з практичними завданнями трудових колективів нагромаджено в Донецькій, Запорізькій, Вінницькій, Київській, Кримській областях. У вітринах — фотографії кращих пропагандистів, їхні нагороди, буклети, програми науково-практичних конференцій тощо.

Піднесенню свідомості трудящих сприяють праці класиків марксизму-ленінізму. За 68 років Радянської влади їх загальний тираж досяг близько 800 млн. примірників. Вони видавалися 114 мовами народів СРСР і світу. В експозиції — публікації Державного видавництва політичної літератури Української РСР, серед них — «Капітал» та «Громадянська війна у Франції» К. Маркса, що вийшли з нагоди 165-річчя з дня його народження. Тут також представлено «Нариси історії Комуністичної партії України», «Нариси історії Київських обласної і міської парторганізацій» — праці Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

У центрі залу експонуються матеріали, присвячені квітневому і жовтневому (1985 р.) пленумам ЦК КПРС. Вони, як відомо, стали важливими подіями в житті партії і народу. У вітринах — документи пленумів, проекти передз'їздівських документів, фотоінформація про перебування Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова на Дніпропетровському металургійному заводі, матеріали про делегата XXVI звітно-виборної партійної конференції виробничого об'єднання «Завод «Арсенал» ім. В. І. Леніна», Героя Соціалістичної Праці В. П. Щербини, про виступ на ній члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України В. В. Щербицького.

У відповідь на рішення квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС трудящі Радянської України широко розгорнули соціалістичне змагання за гідну зустріч XXVII з'їзду КПРС і XXVII з'їзду Компартії України. На стендах — матеріали про трудову діяльність колективу Хмельницького заводу трансформаторних підстанцій, який став на трудову вахту на честь партійного з'їзду, документи і матеріали про переможців всесоюзного змагання, зокрема, Героя Соціалістичної Праці, бригадира комплексно-наскрізної бригади складального цеху виробничого

об'єднання «Ворошиловградтепловоз» А. Д. Драголюнцева, який ще у квітні 1985 р., до 115-ї річниці з дня народження В. І. Леніна завершив п'ятирічку. В експозиції цього розділу представлено документи обласних ХХХ Харківської та ХХІІ Запорізької партійних конференцій, матеріали про трудову діяльність прославленого будівельника з Нікополя, лауреата Державної премії СРСР, Героя Соціалістичної Праці І. Д. Ганчева. Бригада, яку він очолює, виконала завдання двох п'ятирічок до ХХVІІ з'їзду КПРС. Протягом останніх п'яти років її колектив здав в експлуатацію 60 тис. кв. м житлової площі. Поряд — матеріали про лауреата премії ім. Ленінського комсомолу, токаря Новокраматорського машинобудівного заводу ім. В. І. Леніна С. Халайджу, про депутата Верховної Ради Союзу РСР, ткалю Дарницького ордена Леніна шовкового комбінату З. Ковшову, яка за роки одинадцяті п'ятирічки виконала 10 річних завдань, а до відкриття ХХVІІ з'їзду партії — план п'яти місяців 1986 р. В експозиції демонструються календар Трудової слави на честь ХХVІІ з'їзду партії Нікопольського Південнотрубного заводу, фотографія й інформація про директора вінницького ордена Трудового Червоного Прапора універмагу М. М. Малишенка — кавалера орденів Леніна, Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, делегата ХХVІІ з'їзду КПРС.

Про торжество радянського народовладдя свідчать представлені в експозиції матеріали про прийняття Конституції СРСР і Конституції Української РСР, а також Закону УРСР про вибори до Верховної Ради республіки, таблиці, що показують соціальний і національний склад її депутатів, регламент роботи і Положення про постійні комісії Верховної Ради Української РСР. Особливу увагу привертають матеріали, присвячені Герою Соціалістичної Праці О. Ф. Ватченку, який пройшов шлях від учителя фізики, директора школи в м. Дніпропетровську до члена Політбюро ЦК Компартії України, Голови Президії Верховної Ради УРСР, заступника Голови Президії Верховної Ради Союзу РСР. У вітрині — Грамота Президії Верховної Ради СРСР і золота медаль «Серп і Молот», ордени Леніна й Жовтневої Революції, Червоного Прапора та Олександра Невського, медаль «За бойові заслуги» й інші його нагороди та особисті речі. Поряд на стенді — інформація про трудову діяльність депутата Верховної Ради УРСР, бригадира житомирського виробничого об'єднання «Електро-вимірвач» В. А. Гурка, голови колгоспу «Комсомолец» на Волині В. П. Герасимчука, депутата Верховної Ради Союзу РСР, ткалі Чернігівського камвольно-суконного комбінату О. А. Кутиленко та багатьох інших.

На прикладах діяльності Київської міської Ради народних депутатів, а також бригадира слюсарів механоскладальних робіт заводу «Катіон», депутата Хмельницької міськради С. С. Рипневського та інших показано різнопланову роботу народних обранців, широке коло їхніх повноважень та шляхи їх реалізації.

Надійною опорою партії в масах, могутнім засобом розвитку демократії, залучення трудящих до управління державою завжди були профспілки, які налічують у своїх рядах 135 млн. членів. В експозиції — комплекс експонатів, що розповідають про участь майже 30-мільйонної армії профспілок Радянської України у розв'язанні завдань господарського, соціального і культурного розвитку країни. Це — і колективний звіт профспілкових груп республіки ХVІІ з'їзду профспілок СРСР, і фото групи делегатів ХVІІ з'їзду профспілок Української РСР, і матеріали ІV міської конференції профспілок м. Києва тощо. Про участь 7-мільйонного загону молодих помічників партії у розв'язанні завдань прискорення розвитку суспільства свідчать матеріали й документи комсомольських організацій сімферопольського заводу «Продмаш» та колгоспу «Авангард» Чернігівської області, а також інформація про діяльність лауреата премії ім. Ленін-

ського комсомолу, тістовода київського комбінату хлібопекарської промисловості № 1 Т. І. Васянович, депутата Верховної Ради СРСР, оператора київського ВО «Хімволокно» О. Фещенко, депутата Верховної Ради Союзу РСР, делегата XIX з'їзду ВЛКСМ, робітниці Вінницького заводу радіоапаратури О. Карплюк. Понад 82 тис. комсомольсько-молодіжних колективів України, в складі яких налічується більш як 1 млн. молодих працівників, у роки одинадцятої п'ятирічки брали участь у соціалістичному змаганні. У вітрині — інформація, присвячена комсомольсько-молодіжній бригаді плавильників печі № 1 Нікопольського феросплавного заводу на чолі з Є. Леліковим, про переможців трудової вахти на честь 50-річчя стахановського руху та багато інших експонатів.

Від ленінського Декрету про мир до сучасних нових мирних позицій Радянського уряду — тема інтер'єру центрального залу. В справі збереження миру радянські ініціативи дістають підтримку більшості людей на планеті. В експозиції подано різноманітний матеріал про діяльність Республіканського комітету захисту миру. Значне місце відведено роботі делегації Української РСР в Організації Об'єднаних Націй, членом якої наша республіка є ось уже 40 років. Велику увагу приділено питанням соціалістичної економічної інтеграції.

Експозицію останнього залу відкривають ленінські слова: «Ми цінимо комунізм тільки тоді, коли він обґрунтований економічно»¹. В Радянській країні створено міцну економічну, матеріально-технічну базу, необхідну для побудови комуністичного суспільства. Діють тисячі підприємств, змінилося обличчя міст і сіл, підвищився рівень культури, освіти, охорони здоров'я, поліпшилися житлові й побутові умови трудящих.

На сучасному етапі в центрі уваги партії і уряду знаходяться фактори інтенсивного економічного розвитку, максимальне використання економічного і науково-технічного потенціалу. В експозиції подано партійні й державні документи з питань НТП, матеріали про роль парторганізації республіки в його прискоренні, про виконання трудящими УРСР комплексних цільових науково-технічних програм.

В прискоренні науково-технічного прогресу провідна роль належить машинобудуванню. Воно забезпечує матеріалізацію найновіших досягнень науки і техніки. У вітринах — таблиці, які наочно ілюструють успіхи в цій галузі. Великий комплекс матеріалів присвячено, зокрема, відомому радянському авіаконструктору О. К. Антонову — Герою Соціалістичної Праці, члену ЦК Компартії України, делегату багатьох з'їздів, депутату Верховної Ради Союзу РСР. Він дуже багато зробив для розвитку вітчизняного літакобудування. Його «Ани», «Антей», «Руслан» добре відомі в усьому світі.

В експозиції представлено матеріали про кращі колективи транспортників республіки — Київського річкового порту, судна якого кожного року бувають в одинадцяти країнах Європи; Київського відділку Південно-Західної залізниці, що неодноразово відзначався перехідними Червоними Прапорами ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ.

В 1984 р. достроково завершено будівництво Байкало-Амурської магістралі ім. Ленінського комсомолу. В ньому брали участь і комсомольські загони з України. Одним з перших серед них хочеться назвати загін київського тресту «Укрбуд», партійну організацію у якому очолював О. І. Карунський. В експозиції — його каска з підписами членів загону, електродотримач, книга «Генерал Доватор» — приз переможця змагання всередині загону.

Підвищення темпів зростання і ефективності промислового й сіль-

¹ Ленін В. І. VIII з'їзд РКП(б), 18—23 берез. 1919 р.: Заключ. слово по доп. про парт. роботу, 19 берез. // Повне збір. творів.— Т. 38.— С. 174.

ськогогосподарського виробництва є одним з найбільш актуальних завдань, що стоять нині перед партією і народом. Воно безпосередньо пов'язане з досягненням вищої мети в діяльності КПРС — неухильним підвищенням добробуту трудящих.

Рішення XXII—XXVI з'їздів КПРС, березневого (1965 р.), липневого (1978 р.), травневого (1982 р.) пленумів ЦК КПРС відіграли важливу роль у створенні продовольчого потенціалу країни. Травневий (1982 р.) Пленум ЦК КПРС затвердив Продовольчу програму СРСР на період до 1990 р. Недавно прийнято важливу постанову про створення Держагропрому СРСР. Ці заходи покликані забезпечити даліше зростання виробництва сільськогосподарської продукції. Документи з'їздів і пленумів, а також матеріали, що свідчать про хід їх виконання колгоспами, радгоспами, передовиками виробництва, широко представлені в експозиції.

Наука — це «крила» технічного прогресу. В наш час вона стала виробничою силою суспільства. Кожного року збільшується кількість наукових розробок, що впроваджуються в народне господарство УРСР. І це природно, адже в республіці працює понад 80 академічних інститутів, 449 галузевих науково-дослідних і проектно-конструкторських організацій, в яких трудяться близько 200 тис. наукових працівників. Очолює їх роботу Академія наук, в складі якої налічується майже 80 тис. чол. В експозиції подано матеріали про двічі Героя Соціалістичної Праці, президента АН УРСР, академіка Б. Є. Патона; Героя Соціалістичної Праці, директора Інституту фізіології АН УРСР, академіка, академіка-секретаря Відділення фізіології АН СРСР П. Г. Костюка; завідуючого відділом Фізико-технічного інституту низьких температур АН УРСР, академіка О. В. Погорелова; Героя Соціалістичної Праці, академіка АН УРСР, члена-кореспондента АМН СРСР, завідуючого відділом біологічної кібернетики Інституту кібернетики АН УРСР, керівника клініки серцево-судинної хірургії КНДІ туберкульозу і грудної хірургії, заслуженого діяча науки УРСР М. М. Амосова; Героя Соціалістичної Праці, заступника директора Інституту технічної механіки АН УРСР, академіка АН УРСР В. С. Будника; Героя Соціалістичної Праці, директора Інституту теоретичної фізики АН УРСР, заслуженого діяча науки УРСР О. С. Давидова; Героя Соціалістичної Праці, завідуючу відділом Інституту фізики АН УРСР, академіка АН УРСР, заслуженого діяча науки УРСР А. Ф. Приходько; Героя Соціалістичної Праці, завідуючого відділом Інституту проблем машинобудування АН УРСР, академіка АН УРСР, заслуженого винахідника УРСР Л. О. Шубенко-Шубіна; директора Інституту математики АН УРСР, академіка, академіка-секретаря Відділення математики і кібернетики АН УРСР, заслуженого діяча науки УРСР Ю. О. Митропольського; директора Інституту економіки АН УРСР, академіка, голову Секції суспільних наук АН УРСР, віце-президента АН УРСР І. І. Лукінова; директора Інституту кібернетики АН УРСР, лауреата Державної премії УРСР, академіка АН УРСР В. С. Михалевича.

В експозиції — рапорт Академії наук УРСР XXVII з'їздові Компартії України. За роки одинадцяті п'ятирічки в народне господарство країни впроваджено 7,5 тис. розробок з економічним ефектом понад 3 млрд. крб. На весь світ прославився своїми відкриттями, зокрема, Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР, який координує діяльність 400 наукових і проектних організацій країни. В цьому інституті сконструйовано установку «Вулкан», за допомогою якої льотчик-космонавт СРСР В. М. Кубасов на станції «Союз-6» вперше в історії космонавтики провів космічне зварювання у вакуумі. Згодом колектив інституту розробив нову установку, завдяки якій космонавти станції «Салют-6» одержали близько 200 зразків покриттів із золота, срібла, міді та інших металів. У 1984 р. С. Є. Савицька і В. О. Джанібеков у відкритому космосі працювали уже з іншим універсальним

апаратом «Випаровувач», макет якого й зразки продукції плавок демонструються в експозиції.

Основними напрямками економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року передбачається дальше піднесення добробуту радянського народу. Великі заходи соціального характеру належить здійснити і в Українській РСР. Піднесення економіки й підвищення її ефективності дадуть змогу у дванадцятій п'ятирічці направити безпосередньо на споживання населення, житлове і соціально-культурне будівництво понад 380 млрд. крб., що в 1,2 раза більше, ніж за 1981—1985 рр.

В новій експозиції відведено цілий розділ розвитку духовної культури українського народу на етапі розвинутого соціалізму. У Радянській країні завершено перехід до загальної обов'язкової середньої освіти. 99% усіх середніх шкіл організували трудове навчання учнів на підприємствах, у спеціальних навчально-виробничих комбінатах. У республіці налічується понад 1100 профтехучилищ, які здійснюють підготовку кваліфікованих робітників більш як з 650 професій. В 1985 р. заклади профтехосвіти випустили з своїх стін 427,2 тис. кваліфікованих робітників.

Вагомий вклад у здійснення величних накреслень партії вносять письменники Української РСР. Вони стали її вірними помічниками у вихованні радянського патріотизму й пролетарського інтернаціоналізму, в формуванні активної життєвої позиції будівників нового суспільства. В республіці щороку видається 9 тис. назв книжок загальним тиражем майже 160 млн. примірників. В експозиції — привітання ЦК Компартії України VIII з'їздові письменників України, медалі, випущені на честь ювілеїв Г. Сковороди, І. Котляревського, Т. Шевченка, твори М. Рильського, П. Тичини, О. Корнійчука, О. Гончара, П. Загребельного, Ю. Збанацького, В. Канівця, Б. Олійника, фото письменників, дипломи лауреатів державних премій УРСР.

В експозиції знаходяться також привітання ЦК Компартії України VII з'їздові художників республіки, Почесні Грамоти Президії Верховної Ради УРСР на звання народного художника УРСР — О. М. Лопухова, народного художника СРСР — М. Г. Дерегуса, матеріали VII пленуму правління Спілки художників України, інформація про мітинг на київській кіностудії ім. О. П. Довженка, присвячений 90-річчю з дня народження всесвітньовідомого кінорежисера, тощо.

Невід'ємною складовою частиною єдиної багатонаціональної культури народів СРСР, важливим фактором комуністичного виховання трудящих є масова художня самодіяльність. Нині при будинках культури й клубах республіки створено 148 тис. аматорських гуртків і колективів, які об'єднують 21 млн. учасників. Щороку вони організують для трудящих 650 тис. концертів і спектаклів на досить високому художньому рівні. В експозиції відображено, зокрема, успіхи заслуженого самодіяльного ансамблю танцю УРСР «Ятрань», який гастролював у США, Канаді, Англії тощо.

Значне місце в експозиції відведено матеріалам, що висвітлюють діяльність театрів республіки. Тут демонструються Почесна Грамота, якою Президія Верховної Ради УРСР нагородила колектив Донецького Державного академічного російського театру опери та балету, фотографії артистів, документи про присвоєння їм почесних звань народних, медалі лауреатів міжнародного конкурсу артистів балету В. П. Ковтуна та Т. С. Таякіної, інші документи.

Велику роль у справі комуністичного виховання трудящих покликані відіграти культурно-освітні заклади Української РСР. В республіці налічується понад 26 тис. клубів і будинків культури, близько 69 тис. бібліотек. За рішенням XXVI з'їзду Компартії України в сільських місцевостях створюються районні культурно-спортивні комплекси. Про досвід такої роботи розповідають, зокрема, матеріали, представлені

з м. Павлограда (Донецька область), на базі спортивного комплексу якого в 1985 р. проводилася республіканська нарада.

Виконуючи постанову червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС про посилення роботи по вихованню трудящих в дусі братерської дружби народів СРСР, патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, працівники музею в 1984 р. підготували нову експозицію — «Дружба народів». Їй відведено цілий зал, в якому зібрано понад 500 експонатів, що свідчать, як гартувалася дружба українського, російського, інших народів Радянського Союзу, як вона зміцнювалася в період будівництва соціалізму, у роки Великої Вітчизняної війни та післявоєнний період. Тут демонструються герби СРСР, РРФСР та УРСР — подарунок трудящих Російської Федерації українському народові на честь відзначення 300-річчя воз'єднання України з Росією, виготовлений з уральських самоцвітів, прапор Союзу РСР і прапори 15 союзних республік, текст Гімну Радянського Союзу. За допомогою відеотелеустановки демонструються невеликі, тривалістю 5—7 хвилин фільми, присвячені інтернаціональним зв'язкам народів соціалістичних країн.

В ході підготовки до святкування 40-річчя великої Перемоги було проведено реекспозицію розділу «УРСР в Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу». В ньому з'явилось 200 нових експонатів, що дало можливість глибше висвітлити подвиг радянського народу. Заново переобладнано і відкрито розділ експозиції, присвячений післявоєнній відбудові народного господарства Української РСР.

Дирекція, партійна та профспілкova організації музею значну увагу приділяють створенню тематичних і ювілейних стаціонарних та пересувних документально-речових виставок. Так, до 60-ї річниці Союзу Радянських Соціалістичних Республік в музеї було підготовлено стаціонарну виставку на тему «В сім'ї єдиній». Свої експонати для неї передали Історичний музей у Москві, Центральний музей Революції СРСР, Історичний музей Білоруської РСР. У свою чергу, експонати нашого музею побували на виставці у Москві, присвяченій 60-річчю Союзу РСР.

В музеї діяли пересувні виставки «Агітплакат (1917—1921 рр.)», «Ленін завжди живий», «СРСР — 60 років», «Союз непорушний», «Збройні Сили СРСР на захисті миру і соціалізму».

У червні 1983 р. в музеї на площі 500 кв. м було відкрито стаціонарну документально-речову виставку «Партія — розум, честь і совість нашої епохи», понад тисячу експонатів якої висвітлювали героїчний шлях боротьби і перемог, пройдений партією за 80 років, показували, як під керівництвом В. І. Леніна створювалася партія більшовиків, як вона привела трудящих до перемоги в період Великої Жовтневої соціалістичної революції, до перемоги соціалізму. Виставка експонувалася більш як два роки. Її відвідали понад 300 тис. чол., для яких було проведено понад 2 тис. екскурсій. «Найтепліші слова вдячності — всім творцям виставки. Як потрібні нам такі виставки про нашу рідну партію, про наш чудовий радянський народ, про нашу працю», — написав у книзі відгуків робітник Литвиненко. А ось слова студентів з Анголи, Беніну, Лаосу і Мозамбіку, що навчаються в Київському геологорозвідувальному технікумі: «...Спасибі трудовому колективу і адміністрації за те, що вони так турботливо й любовно несуть у маси вчення Великого Леніна — вождя світового пролетаріату. Нас вразили багатство і цінність історичного матеріалу, підбраного на стендах, присвячених 80-річчю КПРС. Нам вдалося взнати історію партії, її становлення, боротьбу на всіх етапах».

В 1984—1985 рр. колектив Державного історичного музею УРСР взяв участь у створенні разом з Історичним музеєм у Москві стаціонарної виставки «Магістральний газопровід Уренгой — Помарі — Ужгород — траса миру і дружби народів». З фондovих колекцій музею

було створено також виставки: «Мистецтво, народжене Жовтнем», «Велика Вітчизняна війна в творах образотворчого мистецтва», «Великий подвиг радянського народу», «50-річчя стахановського руху», «Наш радянський спосіб життя», «Слово о полку Ігоревім».

Працівники музею здійснили значний обсяг робіт, пов'язаних з впровадженням в практику наукових досліджень у галузі прикладної голографії. В рамках програми використання досягнень останньої з метою якісного поліпшення пропаганди пам'яток матеріальної і духовної культури в провідних музеях республіки створені і продовжують створюватися спеціальні лабораторії, які здійснюють голографічні зйомки музейних цінностей. Розробкою нових методів у цій справі і підготовкою спеціалістів займається створена в 1980 р. опорна міжгалузева голографічна лабораторія Державного історичного музею УРСР та Інституту фізики АН УРСР.

Нині практично в усіх обласних музеях республіки демонструються голографічні виставки. Лише за минулий рік їх оглянули понад 1 млн. чол. Особливою популярністю у населення користуються пересувні голографічні виставки, створені музеєм в агітпоїзді ЦК ВЛКСМУ «Комсомолец України» і нашому власному автобусі-музеї. Щороку з ними знайомляться близько 100 тис. чол.

Досягнення у галузі прикладної голографії сприяють посиленню міжнародних культурних зв'язків. Згідно з планами участі СРСР у заходах ЮНЕСКО в 1980 р. голографічна виставка музею демонструвалася у Белграді під час роботи XXI сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО. В 1981 р. вона експонувалася у Парижі. Там же було проведено Міжнародний семінар з питань голографії. Як відзначали в своїх виступах на ньому іноземні спеціалісти, а також автори публікацій у пресі й Секретаріат ЮНЕСКО, українські дослідники досягли великих успіхів у розвитку прикладної голографії. Згодом матеріали з цих питань вийшли окремим виданням, а в журналах «Курьер ЮНЕСКО» і «Музеум» були опубліковані статті. Великою популярністю користувалися також голографічні виставки, організовані музеєм у 1982 р. на Кубі, в 1984 р.— у Югославії, 1985 р.— у Польщі, Фінляндії та Англії.

Працівники музею і далі будуть приділяти значну увагу розвитку наукових досліджень у галузі прикладної голографії і використанню її досягнень в культурно-освітній роботі. Зокрема, передбачається освоїти кольорову голографію і голографічний портрет, налагодити випуск сувенірів, взяти участь у справі впровадження досягнень голографії в ілюстративну поліграфію і кінематографію.

Колектив музею приділяє значну увагу науково-освітній пропаганді. Основною формою виховної роботи є екскурсії — оглядові й тематичні. Щороку наукові співробітники проводять понад 9 тис. екскурсій по основній музейній експозиції. Ними охоплено 70% відвідувачів музею.

Червневий (1983 р.) Пленум ЦК КПРС націлив ідеологічних працівників на реалізм, правдивість, дієвість у показі досягнень, на вдумливий аналіз актуальних питань, свіжість думки і ясність викладу. Музейні експонати якраз і допомагають науковим працівникам і екскурсоводам переконливо пропагувати успіхи й переваги соціалістичного ладу, притаманні радянському суспільству дух колективізму і товариську взаємодопомогу, гуманізм, братерську дружбу народів.

Державний історичний музей УРСР здійснює широку лекційну пропаганду. Розмова з будь-якої теми ведеться простою доступною мовою з залученням цікавих матеріалів, що викликає живий відгук аудиторії. В лекційній пропаганді ми дедалі більше використовуємо такі форми роботи, як політичні читання, дні музею, лекторії тощо.

В музеї регулярно проводяться зустрічі з ветеранами партії, учасниками громадянської і Великої Вітчизняної воєн, передовиками

і новаторами виробництва. Так, під лозунгом «Працею стверджуємо мрії» відбулися зустрічі учнівської молоді з майстрами «Золоті руки», зокрема, з бригадиром плюсарів заводу «Ленінська кузня», Героєм Соціалістичної Праці П. П. Тарасенком (матеріал про його бригаду знаходиться в експозиції). В музеї проводяться дні молодого робітника, дні професій тощо. Однак у цьому плані його колективу ще є над чим працювати.

На 1984—85 навчальний рік було складено графік відвідання музею школами м. Києва. З багатьма з них укладено договори на спільне проведення масово-політичних заходів, присвячених знаменним датам, зустрічей із знатними людьми, організацію гурткової роботи. Розроблено тематику екскурсій, лекцій та практичних уроків для учнів 4—10 класів. Проводяться тематичні екскурсії з 38 тем шкільної навчальної програми курсів історії СРСР та УРСР. З метою дальшого поліпшення виховної і методичної роботи при музеї створено раду вчителів.

В музеї вже стали традиційними ленінські уроки, уроки трудової слави, лінійки, прийом у піонери та жовтенята. Цікавою формою виховної роботи з учнівською молоддю є семінари, під час яких вони готуються до вступу в ряди комсомолу.

У музеї організуються уроки мужності, пам'яті, піонерські збори, конференції. Тут проводяться комсомольські збори й творчі вечори для учнів СПТУ тощо.

Державний історичний музей Української РСР, зокрема науково-методичний відділ музеєзнавства, подає значну методичну та практичну допомогу іншим музеям республіки. Це насамперед Волинський та Черкаський краєзнавчі, музей історії м. Дніпродзержинська, Державний музей літератури УРСР, Київський державний літературно-художній музей Т. Г. Шевченка, Київський літературно-меморіальний музей М. Т. Рильського та ін. У 1985 р. працівники відділу 63 рази виїздили на місця.

Одним з основних видів роботи науковців є рецензування тематико-експозиційних планів, тематичних структур експозицій, путівників по музеях, методичних розробок. У 1985 р. було підготовлено 57 таких рецензій, у тому числі на тематико-експозиційні плани Львівського історичного, Івано-Франківського, Прилуцького, Феодосійського, Євпаторійського, Запорізького, Ніжинського та Кримського краєзнавчих музеїв, Республіканського та Євпаторійського музеїв історії релігії та атеїзму, залу дружби Закарпатського краєзнавчого музею, Державного музею літератури УРСР тощо.

В 1985 р. було видано і надіслано іншим музеям республіки 9 методичних рекомендацій, серед них — «Підготовка музеїв до XXVII з'їзду КПРС, до XXVII з'їзду Компартії України», «На допомогу історичним і краєзнавчим музеям у розробці тематичної структури експозиції по періоду розвинутого соціалізму» (разом з Харківським історичним музеєм), «З питань організації науково-освітньої роботи по військово-патріотичному вихованню молоді», «Підготовка лекцій і організації лекційної роботи музеїв», «Облік і збереження виробів з дорогоцінних металів», «Пропаганда екологічних знань у музеях», «Естетичне виховання молоді» та ін. Працівниками музею видано збірник наукових праць «Історія радянського суспільства в науково-дослідній і експозиційно-масовій роботі музеїв».

Чільне місце в роботі музею відводиться участі його співробітників у підготовці та проведенні курсів підвищення кваліфікації для музейних працівників республіки. Так, у жовтні 1985 р. було проведено навчання на курсах перепідготовки працівників музейних відділів історії радянського суспільства. На базі відділу природи Ждановського краєзнавчого музею було організовано стажування працівників відділів природи районних краєзнавчих музеїв.

Значна методична допомога подається музеям на громадських засадах. Так, у 1985 р. її одержали громадські музеї Кримської, Кіровоградської, Донецької, Вінницької, Київської, Закарпатської та Чернігівської областей. Надіслано методичні рекомендації музеям на промислових підприємствах.

Виконуючи рішення XXVII з'їзду КПРС і XXVII з'їзду Компартії України, колектив Державного історичного музею УРСР вносить гідний вклад у пропаганду з'їздівських документів — нової редакції Програми КПРС, змін у Статуті КПРС, Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року, спрямованих на планомірне і всебічне удосконалення соціалізму на основі прискореного соціально-економічного розвитку. В музеї вже відбулися зустрічі з делегатами з'їздів — Героєм Соціалістичної Праці, бригадиром слюсарів-добудовників заводу «Ленінська кузня» П. П. Тарасенком, бригадиром фаршескладального цеху Київського м'ясокомбінату М. Н. Бублієм, головою Київської організації Спілки художників України народним художником УРСР В. І. Знобою, першим секретарем Шевченківського районного комітету Компартії України С. В. Волошиною та ін.

Працівники музею докладають усіх зусиль до того, щоб виконати завдання, які ставить партія, щоб ще повніше розкрилися творчі сили народу, багатшою стала Радянська Батьківщина.

І. О. ДУДНИК (Київ)

З ІСТОРІЇ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК НА ЧЕРНІГІВЩИНІ (1917—1927 рр.)

Охорона пам'яток історії і культури є важливою складовою частиною справи культурного будівництва в Українській РСР. В її основу покладено ленінські вказівки про необхідність розвитку «...кращих зразків, традицій, результатів існуючої культури з точки зору світогляду марксизму»¹.

Діяльність Комуністичної партії і Радянської держави по збереженню історико-культурного надбання народу повною мірою дістала відображення на Чернігівщині, широко відомій своїми унікальними пам'ятками. Деякі аспекти цієї теми вже висвітлювалися дослідниками². Автор пропонованої публікації зробив спробу розглянути на матеріалах даного регіону процес формування органів охорони пам'яток у перші роки після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.

З перших же днів встановлення Радянської влади на території Чернігівської губернії органи революційної диктатури пролетаріату приділяли значну увагу питанням культурного будівництва, в тому числі й охороні пам'яток. Важливу роль у її здійсненні відіграло використання практичного досвіду Радянської Росії, нагромадженого в цій справі у період Великого Жовтня³, в тому числі відозви Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів⁴ і спеціального листа Всеросійської Надзвичайної комісії про заходи по збереженню худож-

¹ Ленін В. І. Начерк резолюції про пролетарську культуру // Повне збір. творів.— Т. 41.— С. 442.

² Див: Заремба С. З., Коваленко О. Б. Становлення радянського історичного краєзнавства на Чернігівщині // Укр. іст. журн.—1983.— № 4.— С. 104—112.

³ См.: Культурная жизнь в СССР, 1917—1927: Хроника.— М., 1975.— С. 19—21.

⁴ Охрана памятников истории и культуры: Сб. документов.— М., 1973.— С. 14.

ніх та історичних цінностей⁵. Спираючись на них, ряд революційних комітетів Чернігівщини (насамперед Прилуцький та Городнянський) уже на початку 1918 р. оголосив історико-культурні пам'ятки народним надбанням⁶.

Однак процес будівництва соціалістичної культури був перерваний іноземною військовою інтервенцією і відновився на Чернігівщині лише з січня 1919 р. Органи влади вживали заходів для ліквідації наслідків «господарювання» австро-німецьких окупантів та їх буржуазно-націоналістичних прислужників. Вони керувалися в своїй діяльності розпорядженнями створених при Народному комісаріаті освіти УСРР Всеукраїнського відділу мистецтв (ВУВМ) — січень 1919 р. та Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМІС) — лютий 1919 р., а також декретами РНК України від 1 квітня 1919 р.— «Про передання історичних та мистецьких цінностей у відання Народного комісаріату освіти» та від 7 травня того ж року — «Про знесення з площ і вулиць пам'ятників, споруджених на честь царів та їх слуг»⁷.

4 лютого 1919 р. ВУКОПМІС звернувся до Рад робітничих і солдатських депутатів Чернігова, Полтави та Катеринослава з проханням вжити невідкладних заходів до охорони пам'яток мистецтва й старовини. Для цієї мети їм було виділено 35 тис. крб.⁸ На початку березня на засіданнях комітету неодноразово слухалося питання про роботу по збереженню архівних документів на Чернігівщині. Поклавши це завдання на Чернігівську архівну комісію, ВУКОПМІС подав їй значну підтримку коштами⁹. Регулярно до Чернігова надсилалися інструкції по організації охорони пам'яток, а також щодо окремих з них. Так, у травні—червні 1919 р. ВУКОПМІС звертався до Борзнянського виконкому з проханням взяти під охорону садибу в с. Парфілівка і надіслав групу кваліфікованих спеціалістів для обстеження палацу й парку в с. Качанівка¹⁰. Спеціальна комісія ознайомила із станом археологічних пам'яток у Чернігові й визначила масштаби проведення в ньому розкопок¹¹.

Велику роботу по з'ясуванню стану справ з охороною пам'яток на місцях було проведено Всеукраїнським відділом мистецтв у ході III Всеукраїнського з'їзду Рад. Його учасникам пропонувалося відповісти на запитання анкети про наявність пам'яток на місцях, їх стан та заходи щодо охорони. Серед анкетованих виявилися й представники Чернігівської губернії. Вони вказали на наявність відомих їм 15 старовинних садиб, 12 дерев'яних церков та монастирів, ряду курганних могильників¹². Підсумки анкетування показали, що особливої уваги відповідних органів потребує справа пропаганди охорони пам'яток серед населення¹³.

На початку 1919 р. Чернігівський губвиконком видав наказ про охорону пам'яток старовини й мистецтва на всій території губернії¹⁴. Керуючись ним, Седнівський волосний виконавчий комітет порушив перед Наркоматом освіти УСРР клопотання про взяття на державний облік цінних пам'яток волості¹⁵. Остерський повітовий ревком у

⁵ Чернігів. обл. держ. арх., ф. Р-594, оп. 1, спр. 537, арк. 4 (далі — ЧОДА).

⁶ Історія міст і сіл Української РСР: Чернігівська обл.— К., 1972.— С. 523; ЧОДА, ф. Р-594, оп. 1, спр. 537, арк. 4.

⁷ Законодавство про пам'ятники історії та культури.— К., 1970.— С. 10, 21—23.

⁸ Центр. держ. арх. Жовтн. революції і соц. буд-ва УРСР, ф. 166, оп. 1, спр. 681, арк. 48 (далі — ЦДАЖР УРСР).

⁹ Там же, арк. 42.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же, спр. 680, арк. 1.

¹² Там же, арк. 7, 12.

¹³ Там же, арк. 684, арк. 7, 11, 13.

¹⁴ Укр. іст. журн.— 1983.— № 4.— С. 105.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, спр. 685, арк. 31—32.

свою чергу віддав розпорядження про охорону колишнього маєтку графа Коновніцина в с. Бірки¹⁶. Прилуцький повітовий ревком зобов'язав волосні революційні комітети взяти на облік, скласти опис усіх цінних споруд та вжити заходів до їх збереження. Він почав проводити роботу по врятуванню від руйнування й пограбування пам'яток історії та культури, виявленню й концентрації цінних предметів старовини й мистецтва в музеї Прилуччини¹⁷.

У лютому 1919 р. при губернському відділі народної освіти було створено секцію образотворчого мистецтва, на яку покладалося піклування про збереження історико-культурних об'єктів¹⁸. Згодом цю функцію було передано губернському Комітету по охороні пам'яток мистецтва й старовини (КОПМІСу), створеному 21 березня 1919 р.¹⁹ Першим його головою став Ю. С. Виноградський. Уже наступного дня відбулося перше засідання губКОПМІСу, на якому обговорювалося питання про взяття під охорону пам'яток історії і культури на території губернії. Особливу увагу передбачалося приділяти виявленню та обліку державних і приватних колекцій, історичних і художніх предметів та речей, врятуванню рідкісних книг і архівних документів²⁰. З цією метою губКОПМІС підготував і розіслав на місця 12 видів спеціальних анкет, які охоплювали різноманітні типи пам'яток²¹. Представники комітету брали участь в оглядах церковного й монастирського майна, прийомі приватних колекцій представників експлуататорських класів, що втекли за кордон, в обстеженні будинків і кватир Чернігова з метою виявлення і реєстрації історико-культурних цінностей. Державним і громадським організаціям, а також окремим особам видавалися так звані «охоронні грамоти», які засвідчували, що споруди й колекції даного власника перебувають під охороною держави²².

В результаті вжитих заходів до початку квітня 1919 р. на державний облік було взято найвизначніші пам'ятки Чернігова. У процесі складання облікових документів почалася також їх фотофіксація. Серед перших було описано всі архітектурні споруди комплексів Троїцько-Іллінського та Єлецького монастирів, а також могили, що знаходилися на їх території²³. На основі зібраних на місцях даних на облік були взяті й 63 старовинні садиби²⁴. Проте невеликий кількісний склад губКОПМІСу (усього 6 чол.) не дав йому змогу поширити свою діяльність далі Чернігова й Чернігівського повіту на тому етапі²⁵. Не вдалося тоді створити й розгалуженої мережі місцевих органів по охороні пам'яток — повітових та волосних КОПМІСів. У квітні 1919 р. розпочав роботу такий комітет лише в Прилуцькому повіті²⁶.

3 травня 1919 р. згідно з інструкціями ВУКОПМІСу в складі Чернігівського губернського комітету охорони пам'яток мистецтва й старовини було створено 5 секцій — архітектурну, археологічну, музейну, етнографічну й архівно-бібліотечну. Кількісний склад комітету збільшився до 18 чол.²⁷ Почало діяти 12 повітових КОПМІСів, у штатах яких працювали від 2-х до 5-ти співробітників²⁸. Значно розширилися

¹⁶ ЧОДА, ф. Р-7, оп. 1, спр. 12, арк. 1.

¹⁷ Прилуцький філіал ЧОДА, ф. Р-99, оп. 1, спр. 2, арк. 13; оп. 19, спр. 4, арк. 3—4 (далі — ПФ ЧОДА).

¹⁸ ЧОДА, ф. Р-593, оп. 1, спр. 54, арк. 18.

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, спр. 685, арк. 152; ЧОДА, ф. Р-593, оп. 1, спр. 54, арк. 3.

²⁰ ЧОДА, ф. Р-593, оп. 1, спр. 55, арк. 1, 37.

²¹ Там же, спр. 52, арк. 128—150.

²² Там же, арк. 11—14; спр. 54, арк. 18.

²³ Там же, спр. 55, арк. 4—7.

²⁴ Там же, спр. 52, арк. 121—126; спр. 54, арк. 11; спр. 55, арк. 1.

²⁵ Там же, спр. 54, арк. 2.

²⁶ ПФ ЧОДА, ф. Р-33, оп. 1, спр. 4, арк. 3—4.

²⁷ ЧОДА, ф. Р-593, оп. 1, спр. 52, арк. 133, 120.

²⁸ Там же, спр. 53, арк. 43.

географічні рамки діяльності губКОПМІСу. Його інструктори виїжджали в тривалі відрядження з метою обстеження пам'яток на місцях, проводили фотофіксацію, зарисовки, обміри курганів, городищ, старовинних споруд та їх внутрішнього опорядження, записували народні говірки, твори фольклору, виявляли рідкісні книги та архівні документи²⁹.

З метою охорони пам'яток археології губКОПМІСом було розіслано спеціальні розпорядження повітовим виконавчим комітетам Рад. Згідно з ними заборонялося розорювати рештки старовинних укріплень, курганів, могильників, а також виявлені місця давніх поселень людей³⁰. Було обстежено й зарисовано місцезнаходження кісток мамонта в с. Костянтинові Роменського повіту, почато розкопки давньоруської пам'ятки в басейні р. Стрижень, перенесено городні ділянки з курганів поблизу Троїцько-Іллінського монастиря та давньослов'янського могильника в Березнах, обстежено залишки Михайлівської церкви у Чернігові³¹.

Почали вживатися дійові заходи щодо збереження пам'яток архітектури. Так, було проведено ремонт Борисоглібського, Спасопреображенського соборів та будинка Лизогуба в Чернігові³². За участю представників ВУКОПМІСУ були детально обстежені Соборна, Катерининська, П'ятницька, Воскресенська, Воздвиженська церкви в губернському центрі³³. На облік було взято й такі пам'ятки архітектури, як будинок губернатора (Чернігів), палаци Розумовського та Румянцева (Батурин, Вишеньки), кам'яницю Лизогуба та Воскресенську церкву (Седнів), собор Різдва Богородиці (Козелець), церкву Трьох святих (с. Лемеші) та ін.³⁴ КОПМІСи приділяли увагу і відомим своїм історичним та архітектурним значенням садибам. Так, було взято на облік садиби: Тарновських — у Качанівці, Галаганів — в Ічні, Кочубеїв — у Тиниці, Марковичів — в с. Хижки, Ге — у Івангороді³⁵.

Було зроблено перші кроки в пропаганді пам'яток історії і культури, їх використанні у виховних цілях. Для цього виготовлялися засоби наочної агітації, читалися лекції, практикувалися виступи з трибун з'їздів місцевих працівників народної освіти. ГубКОПМІС поширив серед населення надіслані Наркомосом республіки 100 плакатів, присвячених охороні пам'яток. Тільки навесні — влітку 1919 р. співробітниками комітету було проведено 300 екскурсій для робітників, службовців, учнів і бійців Червоної Армії³⁶.

І хоча спеціалістами ще не охоплювалися пам'ятки, які відображали боротьбу трудящих губернії за соціальне й національне визволення, а також життя і діяльність видатних наукових і культурних діячів, а робота, що проводилася з пам'ятками, обмежувалася їх виявленням, описом, обліком і контролем за збереженням від руйнування, вжиті заходи значно активізували справу охорони народного надбання. Незважаючи на труднощі воєнного часу, нестачу коштів тощо, до літа 1919 р. на Чернігівщині було виявлено і взято на державний облік 344 пам'ятки археології, 11 — давньоруської архітектури, 64 — архітектури XVI—XIX ст., а також зібрано унікальні колекції музейних та архівних цінностей³⁷.

У липні 1919 р. над Чернігівщиною нависла загроза денікінської окупації. У зв'язку з цим значно скоротилися асигнування на прове-

²⁹ Там же, спр. 57, арк. 9; спр. 59, арк. 2.

³⁰ Там же, спр. 55, арк. 9; спр. 52, арк. 116.

³¹ Там же, спр. 54, арк. 12; спр. 55, арк. 16; спр. 59, арк. 7.

³² Там же, спр. 59, арк. 6; спр. 54, арк. 12.

³³ Там же, ф. Р-593, оп. 1, спр. 59, арк. 6; спр. 54, арк. 12.

³⁴ Там же, спр. 59, арк. 2.

³⁵ Там же, спр. 52, арк. 121—126.

³⁶ Там же, арк. 26; спр. 314, арк. 3.

³⁷ Там же, спр. 59, арк. 1—2.

дення охоронних заходів³⁸. ГубКОПМІС було перетворено в Секцію по охороні пам'яток мистецтва й старовини. Її очолив В. Шугаївський, який багато зробив в справі організації охорони пам'яток Чернігівщини. У десятих повітових центрах і містах Коропі, Сновську та Шостці при відділах наросвіти лишилося по одному інструктору з охорони пам'яток. Їх функції полягали у врятуванні лише музейних цінностей та архівних документів.

З відновленням Радянської влади роботу по збереженню пам'яток доводилося починати майже з початку — змінився кадровий склад органів охорони, були втрачені деякі раніше зібрані матеріали. Справа ускладнювалася тяжким економічним становищем країни, яка перенесла громадянську війну та іноземну інтервенцію.

За рішенням губернських радянських органів наприкінці 1919 р. знову було відновлено діяльність Чернігівського комітету охорони пам'яток мистецтва й старовини в складі 16 чол., а також створено інститут інструкторів по їх збереженню при повітових відділах народної освіти³⁹. В 1920 р.— на початку 1921 р. було зроблено спробу відновити роботу повітових КОПМІСів, подекуди вони називалися секціями охорони пам'яток. Так, 24 березня 1920 р. почала свою діяльність Городнянська секція охорони пам'яток мистецтва й старовини, 5 січня 1921 р. було створено Конотопський, 23 лютого 1921 р.— Чернігівський повітові КОПМІСи й т. д.⁴⁰ Однак, не маючи чіткої структури й укомплектованих штатів, реальних результатів у своїй діяльності вони не добилися. До того ж, створити КОПМІСи в кожному повітовому центрі тоді не вдалось.

У ході перебудови структури Наркомату освіти УСРР влітку — восени 1921 р. охорону пам'яток на місцях було покладено на завідуючого екскурсійно-виставочно-музейною частиною губернського відділу наросвіти, інструктора по охороні позамузейних пам'яток цього ж відділу та на працівників музеїв⁴¹. Особливу увагу передбачалося приділяти історико-культурним пам'яткам, придатним для екскурсійної та музейної роботи. Фактично з ліквідацією КОПМІСів музеї стали основними закладами по збереженню історико-культурних об'єктів.

У 1921—1922 рр. охорона пам'яток на Чернігівщині, незважаючи на проведену роботу⁴², не набула систематичного і результативного характеру. Через брак кваліфікованих кадрів більшість музеїв не змогла забезпечити належного рівня охоронних заходів, обмежуючись популяризацією пам'яток⁴³. Поза увагою органів охорони опинилася значна кількість історико-культурних об'єктів, не введених до сфери екскурсійної роботи. Про серйозні недоліки в охороні пам'яток говорилося на Всеукраїнській нараді з пропагандистської роботи, яка проходила в Харкові 2—7 липня 1922 р. На пропозицію завідуючого екскурсійно-виставочно-музейною секцією Чернігівського губернського відділу політосвіти В. Шугаївського учасники наради прийняли резолюцію, в якій йшлося про шляхи поліпшення справи охорони пам'яток. На необхідність вжиття термінових заходів у проведенні охорони позамузейних історико-культурних об'єктів звертав увагу Наркомосу також Археологічний комітет, створений у 1921 р. при Всеукраїнській Академії наук⁴⁴.

³⁸ Там же, спр. 54, арк. 24.

³⁹ Там же, спр. 101, арк. 18; спр. 205, арк. 7, 10; спр. 317, арк. 4.

⁴⁰ Там же, ф. Р-594, оп. 1, спр. 27, арк. 7.

⁴¹ Там же, спр. 1516, арк. 14; ЦДАЖР УСРР, ф. 14, оп. 1, спр. 3, арк. 52—59.

⁴² ЧОДА, ф. Р-593, оп. 1, спр. 696, арк. 29; спр. 351, арк. 9; ф. Р-596, оп. 1, спр. 518, арк. 34—41; спр. 219, арк. 72.

⁴³ ПФ ЧОДА, ф. Р-278, оп. 1, спр. 1318, арк. 28—29.

⁴⁴ ЧОДА, ф. Р-593, оп. 1, спр. 696, арк. 31—33; Культурне будівництво в Українській РСР, 1917—1927: 36. документів і матеріалів.— К., 1979.— С. 229.

Однак водночас на початку 20-х років намітився ряд якісно нових тенденцій, що стосувалися власне історичних пам'яток. У 1922 р. були взяті під охорону садиби М. М. Коцюбинського в Чернігові, К. Д. Ушинського в с. Богданка Глухівського повіту, а також могили Л. Глібова, В. Білозерського та ін.⁴⁵ У ході підготовки до святкування 5-ї річниці Великого Жовтня здійснювалися заходи щодо виявлення, обліку й дослідження «червоних могил», площ, вулиць та будинків, пов'язаних з революційними подіями⁴⁶. Проводилися їх опис і фотографування, записувалися розповіді очевидців. У цій роботі поряд з працівниками органів охорони пам'яток брали участь іспарти, клубні заклади.

Успіхи у відбудові народного господарства країни стали міцною основою для поліпшення справи охорони пам'яток. У 1923 р. на Чернігівщині було проведене укрупнення музеїв, значно розширилися їхні штати. В 14-ти музеях, які діяли на період 30 серпня 1923 р., було запроваджено посади інструктора по охороні пам'яток та реставратора⁴⁷. Це значно підвищило роль музеїв у здійсненні охорони пам'яток⁴⁸. Особливо активно в цьому напрямі працювали Новгород-Сіверський, Глухівський, Остерський, Конотопський та Сосницький музеї. Зросли й асигнування, що виділялися губвиконкомом на збереження народного надбання. За його ініціативою в 1923 р. неодноразово заслуховувалося питання про охорону археологічних пам'яток, було створено комісії по обстеженню окремих історико-культурних об'єктів⁴⁹. Для залучення до охорони пам'яток широких верств населення в багатьох повітах Чернігівщини було проведено серію короткострокових курсів та інструктажів⁵⁰. Особливе значення мала прийнята губвиконкомом 14 червня 1924 р. спеціальна постанова про охорону позамузейних цінностей.

З метою поліпшення охорони археологічних пам'яток в губернії було розгорнуто роботу по складанню археологічної карти⁵¹. Для цього здійснювалося експедиційне обстеження водорозділу між річками Десною і Дніпром, давньоруських могильників та поселень у Чернігові, в селах Євминці та Шестовиці, а також ряду неолітичних та ранньослов'янських стоянок тощо⁵². Ці дослідження охопили всю територію Чернігівщини. На місця був розісланий наказ губернської прокуратури про охорону пам'яток археології. Губнаросвіти направив відділу місцевого господарства список найвизначніших пам'яток, що потребували охорони⁵³. На основі цих документів було заборонено розорювання могильника IX—XI ст. поблизу Чернігова, перенесено городні ділянки з курганів у районі Болдиних гір, а також встановлено охоронні зони для ряду пам'ятників⁵⁴.

Велика робота проводилася Тимчасовою комісією по археологічних і архітектурних обстеженнях історичних пам'яток Чернігова, створеною при губвиконкомі у 1923 р. До неї входили представники ВУАН, Головополітосвіти, Губнаросвіти, Чернігівського наукового товариства, історико-архівного гуртка Ніжинського інституту народної освіти. Влітку — восени 1923 р. нею було обстежено територію Спасопреображенського собору, уточнено дані про його конструктив-

⁴⁵ ЧОДА, ф. Р-593, оп. 1, спр. 526, арк. 14; ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 456, арк. 149; Укр. іст. журн.—1983.—№ 4.—С. 106.

⁴⁶ ЧОДА, ф. Р-593, оп. 1, спр. 1126, арк. 134—137.

⁴⁷ Там же, спр. 1378, арк. 79.

⁴⁸ Там же, спр. 1850, арк. 9—15.

⁴⁹ Там же, спр. 1699, арк. 137—138; спр. 1015, арк. 416; спр. 1850, арк. 17.

⁵⁰ Там же, спр. 342, арк. 9.

⁵¹ Там же, спр. 1516, арк. 109.

⁵² Там же, спр. 1850, арк. 14—15; спр. 1806, арк. 53; Укр. іст. журн.—1983.—№ 4.—С. 106.

⁵³ ЧОДА, ф. Р-996, оп. 1, спр. 366, арк. 2—4.

⁵⁴ Там же, ф. Р-593, оп. 1, спр. 1516, арк. 2; спр. 1806, арк. 54.

ні особливості, датування, а також розроблено рекомендації щодо охорони⁵⁵. Результати обстежень широко висвітлювалися в місцевій, республіканській і центральній пресі.

Значною активністю відзначалася робота по охороні пам'яток в 1923—1925 рр. У цей період було знято плани й зроблено фотознімки всіх старовинних споруд Чернігова⁵⁶. На основі докладного обстеження було складено новий детальний опис Борисоглібського собору, П'ятницької, Катерининської, Казанської, Воздвиженської та Вознесенської церков, Троїцько-Іллінського монастиря, а також пам'яток архітектури у Конотопському, Глухівському, Чернігівському, Борзнянському та інших районах губернії⁵⁷. В ході обстеження Успенського собору Єлецького монастиря в Чернігові було виявлено надзвичайно цінні фрескові розписи, а також 4 поховання великокнязівської епохи⁵⁸. Значно в ширших масштабах тоді ж почалася робота по відновленню й ремонту ряду пам'яток. Зокрема, здійснювалася відбудова названого вище Успенського собору та стін Єлецького монастиря, було вжито заходів для попередження ерозії ґрунтів поблизу нього⁵⁹. Охоронні роботи проводилися також у палаці Розумовського в Батурині. Було відновлено палац у садибі Тарновських в Качанівці⁶⁰. Під контролем спеціалістів перебував ремонт ряду старовинних церков⁶¹.

Затверджене постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 16 червня 1926 р. «Положення про пам'ятники культури й природи» покладало справу їх охорони на Управління науковими установами Наркомату освіти республіки. Воно закріпило роль окружних і районних виконавчих комітетів Рад у цій сфері*. Ним передбачалися спеціальні статті бюджету на проведення охоронних заходів, а також запроваджувався розподіл пам'яток на республіканського й місцевого значення⁶². У 1927 р. на місцях — у Харкові, Києві, Одесі та Дніпропетровську були створені інститути крайових інспекторів по збереженню пам'яток культури й природи, на базі яких створювалися крайові комісії. Питання охорони історико-культурних об'єктів на Чернігівщині входили до компетенції Київської крайової комісії охорони пам'яток культури і природи, яку очолював Ф. Ернст⁶³.

Рішення ВУЦВК й уряду УСРР стали основою до розгортання у республіці широкої кампанії по виявленню, обліку й охороні історико-культурних об'єктів. Активно вона проходила в Чернігівському та Прилуцькому округах. У липні 1927 р. Чернігівський окружком, зокрема, затвердив список виявлених 15 архітектурних ансамблів та пам'яток, що потребували термінових охоронних заходів. На Прилуччині було виявлено 87 пам'яток архітектури, близько 30 — історії і кілька — археологічних⁶⁴. Усього на той час на Чернігівщині було взято на облік близько 600 пам'яток⁶⁵. Значну частину з них становили історико-революційні.

У 1927 р. трудящі Чернігова взяли активну участь в обговоренні на сторінках друкованого органу окружкому КП(б)У, окрвиконкому та окрпрофради — газети «Червоний стяг» проекту декрету РНК УСРР,

⁵⁵ Там же, спр. 1378, арк. 91—92; ф. Р-1844, оп. 1, спр. 1, арк. 1—58.

⁵⁶ Там же, ф. Р-593, оп. 1, спр. 1516, арк. 3.

⁵⁷ Там же, спр. 1894, арк. 53; спр. 1806, арк. 53; ф. Р-65, оп. 1, спр. 294.

⁵⁸ Там же, ф. Р-65, оп. 1, спр. 620, арк. 141.

⁵⁹ Там же, ф. Р-593, оп. 1, спр. 1850, арк. 1415; спр. 1806, арк. 64.

⁶⁰ Там же, ф. Р-65, оп. 1, спр. 294, арк. 99.

⁶¹ Там же, ф. Р-593, оп. 1, спр. 1516, арк. 43.

* У 1923—1925 рр. в Українській СРР було затверджено новий адміністративно-територіальний поділ на округи та райони. Замість Чернігівської губернії було утворено Конотопський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Сновський та Чернігівський округи. Тоді ж з Прилуцького і Пирятинського повітів створено Прилуцький округ.

⁶² Законодавство про пам'ятники історії та культури.— С. 27—32.

⁶³ ЧОДА, ф. Р-65, оп. 1, спр. 620, арк. 147; спр. 208, арк. 267.

⁶⁴ Там же, спр. 554, арк. 14; ПФ ЧОДА, ф. Р-278, оп. 1, спр. 1626, арк. 1.

⁶⁵ ЧОДА, ф. Р-593, оп. 1, спр. 1850, арк. 9—15.

яким ряд історико-культурних об'єктів міста оголошувався пам'ятками республіканського значення. За підсумками обговорення до Наркомату освіти УСРР було направлено пропозиції включити до цього списку комплекси Троїцько-Іллінського та Єлецького монастирів і Катерининську церкву⁶⁶. У той же час в місті було здійснено значний обсяг реставраційних робіт⁶⁷. Почала також свою діяльність комісія по увіковіченню пам'яті М. М. Коцюбинського⁶⁸.

Тісно пов'язувалися з охороною пам'яток завдання монументальної пропаганди. Так, за планом образотворчої секції губернського відділу політичної освіти на 1921 р. передбачалося відкриття у Чернігові пам'ятників К. Марксу, В. І. Леніну, Т. Г. Шевченку, І. Я. Франку й М. М. Коцюбинському⁶⁹. У травні того ж року на засіданні Колегії губполітосвіти було прийнято рішення про створення ряду символічних зображень у громадських місцях⁷⁰.

26 лютого 1921 р. губернський відділ народної освіти оголосив конкурс на проекти пам'ятників Т. Г. Шевченку і М. М. Коцюбинському. Конкурсна комісія визнала кращими роботи І. І. Рашевського та Г. В. Нероди. Макети їхніх проектів були виставлені для показу широкій громадськості⁷¹. Згодом почалося їх практичне виконання⁷². 7 липня 1922 р. на засіданні художньої комісії при Городнянському повітовому відділі народної освіти було прийнято рішення про спорудження пам'ятника на братській могилі червоноармійців і жертв денікінського терору в Городні⁷³. Під час святкування 5-ї річниці Великого Жовтня у Ніжині відбулося відкриття пам'ятника полеглим борцям революції, спорудженого студентами Інституту народної освіти⁷⁴.

Особливе місце у здійсненні монументальної пропаганди займав образ вождя світового пролетаріату, засновника першої у світі соціалістичної держави В. І. Леніна. Створення першого пам'ятника Володимиру Іллічу було доручено Г. В. Нероді та А. Г. Редниковій. В процесі підготовчих робіт вони їздили у відрядження до Москви для одержання консультацій. У липні 1921 р. бюст В. І. Леніна було відлито. 7 листопада в Чернігові відбулося урочисте відкриття пам'ятника, виготовленого з цементу і встановленого на восьмиметровому постаменті⁷⁵.

Бодем відізналася в серцях радянських людей звістка про смерть В. І. Леніна. У постанові II з'їзду Рад СРСР від 26 квітня 1924 р. «Про спорудження пам'ятників В. І. Леніну» відзначалося: «Ім'я Першого Голови робітничо-селянського Уряду буде завжди жити в умах і серцях як його сучасників, так і майбутніх поколінь... Образ великого вождя має бути увіковічений для всіх майбутніх поколінь і служити постійним нагадуванням і закликком до боротьби...»⁷⁶. За рішенням органів Радянської влади вже в середині 1924 р. у великих населених пунктах Чернігівщини почалося спорудження пам'ятників Володимиру Іллічу. Так, їх було відкрито в самому Чернігові на площі Диктатури пролетаріату, у селищі Срібне та на території цукрозаводу в Бобровиці⁷⁷. В лютому 1925 р. пам'ятник В. І. Леніну було відкрито у Сновську в спеціально розбитому з цією метою сквері⁷⁸. З 1925 р. проекти

⁶⁶ Там же, ф. Р-65, оп. 1, спр. 620, арк. 140, 144—145.

⁶⁷ Там же, спр. 820, арк. 168; спр. 1072, арк. 308.

⁶⁸ Там же, ф. Р-600, оп. 1, спр. 182, арк. 1.

⁶⁹ Там же, ф. Р-593, оп. 1, спр. 749, арк. 44.

⁷⁰ Там же, арк. 4.

⁷¹ Там же, спр. 353, арк. 77.

⁷² Там же, спр. 814, арк. 60—62.

⁷³ Там же, ф. Р-594, оп. 1, спр. 65, арк. 187.

⁷⁴ Там же, ф. Р-593, оп. 1, спр. 453, арк. 198.

⁷⁵ Там же, спр. 353, арк. 21, 34, 59; Історія міст і сіл Української РСР: Чернігівська обл.— С. 116.

⁷⁶ Охрана памятников истории и культуры.— С. 40—41.

⁷⁷ Історія міст і сіл Української РСР: Чернігівська обл.— С. 116, 165, 647.

⁷⁸ ЧОДА, ф. Р-792, оп. 2, спр. 240, арк. 2.

пам'ятників вождю були затверджені у окружних центрах і багатьох населених пунктах. Їх встановлення набуло масового характеру.

Таким чином, у перше десятиліття Радянської влади в Українській СРР, зокрема на Чернігівщині, було закладено основи формування системи охорони пам'яток історії й культури. На зміну філантропічним і приватним ініціативам любителів старовини прийшла загальнодержавна політика бережливого ставлення до історико-культурного надбання народу, яка спиралася на широку участь трудящих мас. Було досягнуто значних успіхів у виявленні, дослідженні й організації охорони пам'яток, забезпеченні їх схоронності; були зроблені перші кроки в проведенні ремонтно-відновлювальних і реставраційних робіт. Крім археологічних та давніх історико-архітектурних об'єктів, під охорону держави було взято пам'ятки монументальної, цивільної і житлової архітектури по ХІХ ст. включно, а також історико-культурні об'єкти, пов'язані з революційною боротьбою трудящих, життям та діяльністю видатних представників вітчизняної науки та культури. Було покладено початок реалізації ленінських ідей монументальної пропаганди, використання пам'яток історії та культури в комуністичному вихованні трудящих.

С. І. КОТ (Київ)

ДО 400-РІЧЧЯ З ЧАСУ ЗАСНУВАННЯ НА УКРАЇНІ ПЕРШОГО БРАТСТВА

За умовами Люблінської унії 1569 р. більша частина українських земель, що раніше входила до складу Великого князівства Литовського, відійшла до Королівства Польського. Тим самим були усунуті останні перешкоди для польсько-шляхетської експансії на Україні. Правлячі кола Речі Посполитої, намагаючись економічно і політично утвердитися на українських землях, взяли на озброєння ідею церковної унії, яку проповідували апологети католицизму. Це призвело до посилення соціального та національно-релігійного гніту й викликало опір народних мас, що переріс у широкий визвольний рух проти польсько-шляхетського панування. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. цей рух набув різноманітних форм. Найвищим його проявом стали селянсько-козацькі повстання.

Однією з форм боротьби міського населення України за свої станові та національно-релігійні права стали братства — громадські організації міщанства, які виникали на основі здавна існуючих церковних об'єднань прихожан. Проте зміст їх діяльності далеко вийшов за межі релігії. Братства внесли значний вклад у консолідацію міського населення в боротьбі проти панування польської шляхти, відіграли велику роль у розвитку культури українського народу, зміцненні його зв'язків з братніми російським і білоруським народами.

Початок масовій боротьбі міщанства України за свої права поклало Львівське братство. В 1586 р. антиохійський патріарх Йоахим, зупинившись у Львові на шляху до Москви, затвердив його статут¹. Виникнувши на основі об'єднань прихожан навколо Успенської церкви, братство накреслило широку програму боротьби за станові й національно-релігійні інтереси населення міста.

Статут Львівського братства проголошував, що його членами можуть бути всі бажані міщани, передміщани, посполиті, шляхта. Кожний з членів вносив у братську казну 6 вступних грошів². Для ведення справ братство обирало чотирьох старшин. Щомісяця його члени збиралися на збори, де вирішували важливі питання своєї діяльності, вносили в казну ще по півгроша. З цих коштів братство організувало касу взаємодопомоги, надавало позики та матеріальну допомогу своїм біднішим членам. Організаторами Львівського братства були ремісники — сідлярі Юрій та Іван Рогатинці, кравець Дмитро Красовський, крамарі Іван Красовський, Олесь Малецький, Хома Бабич й ін. З часом до нього вписалися грецькі купці, молдавські господарі, один з найбільших українських магнатів К. Острозький. Вони матеріально підтримували діяльність братства, проте не відігравали істотної ролі в його повсякденній роботі.

Змістом діяльності Львівського братства була боротьба проти національно-релігійного гніту. Воно відстоювало станові інтереси українського міщанства, яке обмежувалось у правах щодо вступу до цехів, зайняття торгівлею та ремеслами. В окружному посланні 1608 р. Львівське братство писало про тяжке становище міського населення³. Воно закликала до згуртованості, єднання у боротьбі за існування української народності.

¹ Monumenta confraternitatis stauropigianae Leopoliensis.— Leopoli, 1895.—Т. 1.—Р. 1.—С. 114.

² Там же.—С. 115.

³ Архив Юго-Западной России. — К., 1904. — Т. 12. — Ч. 1. — С. 527.

В своїй діяльності братство прагнуло відмежуватися від місцевого єпископату. Воно обирало священника, слідкувало, щоб це місце займали освічені люди. Згодом братство добилося так званої стовропігії — невіддільності місцевого єпископа й безпосереднього підпорядкування константинопольській патріархії. Безперечно, це викликало незадоволення з боку львівського єпископа Гедсона Балабана, який повів проти братства тривалу боротьбу. Вона завершилася в 1602 р. компромісом між ними, але єпископ усе ж не залишав надій підкорити його своєму впливу.

Наприкінці XVI — на початку XVII ст. слідом за Львівським братства виникли у багатьох містах Галичини, на Підляшші, Холмщині⁴. На Волині одним з найбільших і впливових стало Луцьке братство, засноване в 1617 р.⁵ Значною подією у громадському та культурному житті України стала організація в 1615 р. його у Києві. Матеріальну основу діяльності останнього склало пожертвування шляхтянкою Гальською Гулевичівною плацу на Подолі⁶, де було організовано Братський богоявленський училищний монастир. Його членами були православне духовенство, міщани, шляхта. В 1620 р. до братства увійшли запорізькі козаки на чолі з гетьманом реєстрового козацтва П. Сагайдачним. Після цього авторитет організації значно зріс.

Виникнення й діяльність братств стало також характерним явищем культурного і громадського життя Білорусії. Вони були організовані у багатьох містах — Бресті, Могильові, Полоцьку, Мінську та ін.⁷ Одним з найбільших і організованих стало Віленське братство, яке об'єднувало православне населення столиці Великого князівства Литовського. Між українськими і білоруськими братствами встановилися тісні контакти. Вони обмінювалися книгами, педагогами, об'єднували свої зусилля в організації ідейної відсічі католицької експансії.

Необхідно зазначити, що соціальний склад братств був неоднорідним. У Київському перевагу мало православне духовенство, в Луцькому — шляхта, що, безперечно, позначалося на їх діяльності. Окремі магнати, шляхта, заможне міщанство в братствах на чільне місце висували легальні засоби боротьби проти національно-релігійного гніту, використовуючи для цього сейми і сеймики Речі Посполитої. Представники Львівського і Луцького братств від імені міщанства вимагали рівних прав з католицьким населенням міст, припинення релігійних гонінь, що особливо посилювалися після проголошення та насильницького насадження Брестської унії 1596 р. Так, в інструкції послам Львівського братства на варшавський сейм 1609 р. наказувалося просити у короля «рівні права і вольності, які має народ польський», тобто вступати в цехи, купувати будинки й крамниці у центрі міста, зберігати свої обряди та віру, вільно переходити до міщанського стану, мати своє самоврядування. В зверненні до короля братчики повинні були сказати, що вони українці, «стародавній народ Львова, що це їхнє місто, а вони терплять неволю, знаходяться у польському ярмі, що їх гублять без меча, але гірше, ніж мечем, забороняючи займатися ремеслами і торгівлею»⁸. Посли мали застерегти короля, що таке становище не може бути вічним. Проте істотних результатів це не дало.

Одним з найголовніших своїх завдань братства вважали боротьбу проти наступу католицизму й уніатства. На сеймах та сеймиках їх члени рішуче виступали з протестами проти дій уніатів, що силою захоплювали

⁴ Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст.—К., 1966.—С. 37.

⁵ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — К., 1898.—Т. 1.—С. 3.

⁶ Там же.—Т. 2.—С. 386.

⁷ Копытский З. Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI—первой половине XVII в. — Минск, 1975.—С. 159—165.

⁸ Крыловский А. Львовское старообрядческое братство: Опыт церковно-исторического исследования.—Киев, 1904.—Додаток.—С. 36.

православні церкви і монастирі. Серед інших засобів боротьби були й такі, як відмова визнавати уніатське духовенство, друкування полемічної літератури, ідейно спрямованої проти католицької експансії. Так, київські міщани при підтримці братства повели боротьбу проти уніатського намісника Антона Грековича і вбили його у 1618 р.⁹ Уніатський митрополит Веніамін Рутський боявся навіть з'явитися в Києві. Він змушений був визнати, що перешкодою на шляху до введення у місті унії було братство¹⁰. При підтримці останнього та запорізького козацтва в 1620 р. було відновлено православну митрополію, ліквідовану після Брестської унії 1596 р. Однак цей акт не був визнаний королівським урядом, і релігійні переслідування продовжувалися.

Братства внесли великий вклад у розвиток української культури. Вони організовували школи, друкарні, згуртовували навколо себе передових культурно-освітніх діячів того часу. Так, у статуті Львівського братства відзначалося, що одним з основних завдань своєї діяльності воно вважає організацію школи нового типу¹¹. Адже елементарні школи при церквах, де навчали читати й писати церковнослов'янською мовою, рахувати та співати, були досить звичайним явищем в культурному житті українського народу. Братство прагнуло організувати школу, яка не поступалася б своєю програмою єзуїтській і водночас зберігала б у своїй основі давні культурні традиції, виховувала б молодь у дусі глибокого патріотизму, здатності відстоювати загальнонародні інтереси.

Львівська братська школа почала діяти в 1586 р. До її програми входило вивчення церковнослов'янської, грецької, латинської мов і так званих «семи вільних наук» — граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, астрономії, музики. Організаторами школи були львівські міщани, члени братства Юрій Рогатинець, Дмитро Красовський, відомі педагоги й культурно-освітні діячі Стефан і Лаврентій Зизанії.

Наприкінці XVI — на початку XVII ст. братські школи були засновані у деяких містах Галичини¹², в Києві, Луцьку, Кременці, Кам'янці-Подільську та ін. Вони були позастановими навчальними закладами, оскільки створювалися на основі внесків їх членів. У них могли навчатися діти міщан, духовенства, козацтва, шляхти, посполитих. Так, у Львівській братській школі в 1586—1590 рр.¹³ серед учнів були діти ремісників, крамарів, священників, а також сироти, які вчилися на кошти братства.

Основні принципи діяльності Львівської школи, програма й методика навчання були викладені в її статуті 1586 р., який називався «Порядок шкільний». У ньому відбиті гуманістичні засади, на яких ґрунтувалися навчальний і виховний процеси в братських школах. Це насамперед усвідомлення цінності людської особистості, громадської значимості освіти та виховання. Статут Львівської школи, яким керувалися також інші подібні навчальні заклади, покладав на вчителя велику відповідальність за виховання дітей. Він мав бути високоморальною людиною. Ставлення вчителя до учня визначалося успіхами останнього. У статуті підкреслювалося, що «учити й любити дидаскал маєт дѣти вси заровно, як сынов богатых, так и сирот убогих»¹⁴. На школу, як видно із статуту Луцької школи (1624 р.), покладались обов'язки визначати здібності дітей, їх нахили до вивчення тих чи інших предметів. Братства здійснювали контроль за діяльністю вчителів та шкіл. У свою чергу, школи підтримували контакти з батьками.

⁹ История Киева. В 3-х томах.—К., 1982.—Т. 1.—С. 289.

¹⁰ Ісаєвич Я. Д. Вказ. праця.—С. 90.

¹¹ Monumenta confraternitatis stauropigianae Leopoliensis.—Т. 1.—Р. 1.—С. 139.

¹² Ісаєвич Я. Д. Вказ. праця.—С. 138.

¹³ Архив Юго-Западной России. — Т. 10. — Ч. 1. — С. 57—60.

¹⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.—СПб., 1865.—Т. 2.—С. 182.

Рівень цих навчальних закладів не скрізь був однаковий. Він залежав від матеріальних можливостей братств, наявності підготовлених вчителів. Поряд з Львівською виділялися Київська й Луцька братські школи. В Київській школі, заснованій разом з братством, як це видно з дарчого запису Гальшки Гулевичівни, могли вчитися як шляхетські, так і міщанські діти¹⁵. Школу очолювали відомі культурно-освітні діячі того часу. Її першим ректором став Іван (Йов) Борецький — до того ректор та вчитель латинської і грецької мов у Львівській школі. Серед вчителів і ректорів Київської школи були Мелетій Смотрицький — письменник-полеміст, автор «Граматики» (1696 р.) — основного підручника для вивчення церковнослов'янської мови не лише на Україні, а й у Білорусії та Росії. Вона була відома також і серед південних слов'ян. Протягом 1620—1624 рр. школу очолював Касіян Сакович — поет, автор відомого твору «Вършь на жалосний погреб зацного рицера Петра Канашевича Сагайдачного» (1622 р.), очевидно, викладач філософії й автор ряду наукових трактатів. У 1628—1631 рр. ректором школи був виходець з Могильова Хома Євлевич — автор віршованого твору «Лабіринт», виданого в Кракові польською мовою у 1625 р., в якому прославлялися мудрість і знання, висловлювалася віра у те, що слов'янські народи повернуть собі минулу славу. Ймовірно, з Київською школою була пов'язана діяльність відомого вченого-богослова, письменника-полеміста Захарія Копистенського, поета й редактора друкарні Києво-Печерського монастиря Тарасія Земки. Високий рівень викладання в Київській братській школі та широта навчальної програми послужили основою для створення у 1632 р. шляхом її злиття з організованою Петром Могилою Лаврською школою Київського колегіуму¹⁶, який згодом став вищим учбовим закладом.

Заснована у 1617 р. Луцька братська школа називалася «греко-латино-славенської». Там вивчалися мови — «розные диалекты», а також читався курс «семи вільних наук». При братствах розвивався тип нової школи — «слов'яно-греко-латинської». Основу її було закладено у 70-х роках XVI ст. в Острозькій школі, де поєднувалися давні «греко-слов'янські» культурні традиції з передовими досягненнями польської й західноєвропейської школи. Такі школи стали характерними для східнослов'янських земель у перехідний період від середньовіччя до нового часу. В братських школах України і Білорусії «відбувався синтез «греко-латинсько-слов'янської» культури, важливий для дальших шляхів розвитку Західної та Московської Русі»¹⁷.

Братські школи відіграли велику роль в ідеологічній підготовці визвольної війни українського народу й возз'єднання України з Росією. Вони об'єднували діячів культури, які проповідували ідею східнослов'янської єдності, виходячи з усвідомлення етнічної спорідненості та духовної близькості українського, російського і білоруського народів.

Поряд з організацією шкіл братства надавали великого значення розвитку книгодрукування. Так, одним з перших заходів Львівського братства була організація збору коштів для викупу заставленого після смерті Івана Федорова його друкарського обладнання. Вже в 1587 р. братству вдалося викупити друкарню. Воно стало продовжувачем справи першодрукаря, маючи намір видавати не лише «часословцы, псалтыри, апостолы...», а й «и училищу потребнии и нужние сырѣч граматику, пѣитику, реторику и философию»¹⁸. У 1591 р. друкарня Львівського братства видала паралельну греко-слов'янську граматику, укладену ректором

¹⁵ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — Т. 2.—С. 386.

¹⁶ Там же.—С. 412.

¹⁷ Голеніщев-Кутузов І. Н. Славянские литературы: Статьи и исследования.—М., 1973.—С. 175.

¹⁸ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — К., 1898.— Т. 3.— С. 17.

школи, ученим греком Арсенієм Еласонським разом з учнями. Вона стала одним з перших підручників для вивчення церковнослов'янської та грецької мов у школах України і Білорусії. Протягом 1519—1616 рр. друкарня Львівського братства опублікувала 16 видань, з яких лише четверту частину становила богословська література¹⁹. Серед інших видань були віршовані твори — панегірик «Просфонима» (1591 р.), опублікований грецькою та книжною українською мовою того часу. Його прочитали учні на честь київського митрополита Михайла Рогози. Побачили також світ вірші Памви Беринди — гравера, друкаря Львівської друкарні, вченого-лексикографа, а також Іоанікія Волковича — поета й, очевидно, викладача школи та ін. В 1609 р. друкарня опублікувала збірник текстів на теми виховання дітей «О воспитаніи чад». Невідомий автор віршованої передмови до цього збірника підкреслював велику роль освіти і виховання не лише у житті кожної людини, а й усього суспільства. Він вважав науку джерелом, з якого походить усе добре й завдяки якій людина стає людиною. Львівська друкарня, як і братство, проіснувала до кінця XVIII ст. Вона видавала церковну та світську літературу, зокрема букварі, граматики, вірші. Видання друкарні поширювалося не лише на Україні, а й у Білорусії, Росії, Молдавії, були відомі південним слов'янам. Луцьке братство також мало свою друкарню, де публікувалися віршовані твори.

Братства відіграли велику роль у зміцненні не лише культурних, а і політичних контактів з Росією та Молдавією. Львівське й Київське братства неодноразово зверталися до російського уряду з проханням подати їм матеріальну допомогу, підтримати в боротьбі проти католицизму та уніатства. Вони одержували гроші, книги, ікони для опорядження церков. Львівське братство мало тісні контакти з молдавськими господарями, які записувалися до нього, давали гроші на будівництво Успенської церкви, запрошували зі Львова переписувачів книг, купували папір, друкарський шрифт, маючи намір розпочати книгодрукування у Молдавії.

Отже, братства виникли в конкретно-історичних умовах розвитку українських земель кінця XVI — початку XVII ст. Вони внесли великий вклад у боротьбу народу України проти соціального й національно-релігійного гніту, розвиток культури, сприяли зміцненню зв'язків з братніми російським та білоруським народами, а також з молдавським. Після возз'єднання України з Росією братства фактично виконали свою роль і перетворилися на організації взаємодопомоги. На території Правобережної України й Галичини, які продовжували перебувати під гнітом шляхетської Польщі, вони зберігали певною мірою свої попередні функції, брали участь у боротьбі проти католицизму та уніатства.

О. М. ДЗЮБА (Київ)

¹⁹ Исаевич Я. Д. Преемники первопечатника.—М., 1981.—С. 29.

АКТУАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ПРОБЛЕМ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Жилин П. А.

О войне и военной истории.

Москва, «Наука». 1984.—544 с.

Історико-теоретичні дослідження у вигляді узагальнюючих праць, створених визначними вченими-істориками, — назріле питання у розвитку радянської історичної науки. У цьому плані звертає на себе увагу книга члена-кореспондента АН СРСР, лауреата Ленінської й Державної премій СРСР П. А. Жилина «Про війну та воєнну історію». Вона зразу ж зайняла визначне місце у сучасній марксистсько-ленінській історіографії. Відомий радянський історик розглядає широке коло проблем воєнної історії й теорії війн.

Звернення до воєнної історії, яка є ареною запеклої ідеологічної війни, необхідне насамперед для успіхів в боротьбі за мир, проти мілітаризму й наліїв третьої світової війни. Вихідний пункт досліджень П. А. Жилина — воєнно-теоретична й історична спадщина К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Його праці — «Класики марксизму-ленінізму про війну і воєнну історію», «Марксизм-ленінізм про захист соціалістичної Вітчизни», «Воєнно-теоретична спадщина В. І. Леніна», «Основні методологічні принципи дослідження воєнної історії» стали значним кроком вперед у глибокому освоєнні радянської історичної й воєнної науки марксистсько-ленінського вчення про війну й армію, розумінні істориками соціально-класового змісту цих найскладніших суспільних явищ.

Основну увагу в своїх працях автор приділяє розвитку радянського воєнного мистецтва, його стратегії й тактики. Ґрунтовно досліджено ці проблеми в працях, присвячених вивченню воєнного досвіду пролетарської революції, характерних рис воєнної стратегії молододі Червоної Армії в роки громадянської війни, дій Радянських Збройних Сил по захисту соціалістичної Батьківщини у передвоєнний період.

Ряд нарисів присвячено найвидатнішим полководцям. Серед них привертають до себе увагу такі, як «Військово-теоретична спадщина Суворова», «М. І. Кутузов — полководець і воєнний теоретик», «Наполеон як полководець», «Б. М. Шапошиков як воєнний історик». Безперечний інтерес викликають роздуми автора щодо проблем, на яких слід зосереджувати увагу істориків КІПС, що займаються питаннями воєнно-історичної науки.

Найбільший цикл у книзі склали праці, присвячені історії Великої Вітчизняної й другої світової війн. Фундаментальним

дослідженням, побудованим у значній мірі на новому документальному матеріалі, є праця «План Барбаросса» («Як готувалася війна проти Радянського Союзу»). Разом з нарисом про роль німецького фашизму в підготовці й розв'язанні другої світової війни у ній розглянуті основні етапи й форми підготовки фашистською Німеччиною агресії проти СРСР, даються аналіз фашистських ідеологічних, політичних та воєнно-стратегічних концепцій агресивної війни, ґрунтовні оцінки воєнних можливостей імперіалістичного блоку. Автор простежує і те, як фашистські злочинці планомерно й ретельно реалізовували свої плани, готуючись до війни. Докладно розглядаючи найважливіші події Великої Вітчизняної й другої світової війн, П. А. Жилин зумів сказати своє вагомe слово у дальшому дослідженні таких кардинальних проблем, як воєнополітичне й міжнародне значення краху фашистської доктрини бліцкригу, уроки й наслідки великих перемог Червоної Армії під Москвою, Сталінградом, на Курській дузі та Дніпрі.

Розкриттю закономірності й всесвітньо-історичного значення Перемоги Радянського Союзу над фашизмом, ролі ленінської партії як натхненника й організатора розгрому гітлерівської Німеччини та мілітаристської Японії присвячено праці «Політика і стратегія Радянського Союзу в роки другої світової війни», «КІПС — організатор перемоги над фашизмом», «Всесвітньо-історична перемога над фашизмом».

Радянські воєнні історики традиційно проявляли постійне піклування про збагачення джерельної бази проблематики, що охоплювала коло їх інтересів. Плідні результати в цьому напрямі дав авторський пошук П. А. Жилина. Дасить вказати на публікацію ним матеріалів з особистого архіву фельдмаршала Паулюса, джерелознавчий аналіз цих документів і воєнного щоденника Гальдера.

Цілком обґрунтованим виявилось включення в книгу творів, що висвітлюють подвиг російського й братніх народів у Вітчизняній війні 1812 року. Історичний досвід подій початку ХІХ століття викликає постійний інтерес у кожного покоління вчених. П. А. Жилин значно розширив наші знання про ту епоху, включивши в рецензовану книгу праці про воєнне мистецтво російської армії у Вітчизняній війні 1812 року, роль російських військ у визволенні народів Західної Європи від наполеонівського гніту та інші. Автор показав традиції спільної боротьби народів проти ворожої агресії. Можна впевнено сказати, що головна мета багатоплайової книги П. А. Жилина — всебічний аналіз взаємозв'язку подій історичної давнини, наших днів і майбутнього.

Чимало цінних положень висловлює автор, розглядаючи такі теми, як «Друга світова війна. Історія і сучасність», «Воєнна історія й сучасність» та ін. Піклуванням про збереження й примноження досвіду історії збройної боротьби нашого народу з численними ворогами протягом багатьох віків пройняті всі твори, що ввійшли до книги.

Друга важлива риса рецензованої книги — ґрунтовний аналіз основних концепцій буржуазної історіографії минулої війни. На величезному фактичному матеріалі автором розкрито взаємозв'язок і взаємозалежність основних постулатів геббельсівських і сучасних антикомуністичних ідеологічних диверсантів — про «радянську небезпеку», «радянську експансіоністську політику», їх маскування у тогу «рятівників» Європи й всього світу від комунізму, намагання зняти з імперіалізму й фашизму відповідальність за підготовку й розв'язання війни, фальсифікація радянської воєнної історії тощо. На думку П. А. Жиліна, передісторія та історія другої світової війни свідчать, що великою небезпекою для справи миру й мирного співіснування є пасивність у боротьбі з різного роду ідеологічними концепціями мілітаристського толку. Недостатня ідеологічна боротьба з расистськими теоріями, претензіями на «світове панування арійської раси», завоювання нею «життєвого простору», як підкреслює автор, дозволила гітлерівцям одурманити значну частину німецького народу й штовхнути людство у вир війни. Автор вказує на необхідність рішуче викривати сьогодні «теорії» мілітаризму й фашизму, концепції, спрямовані на обґрунтування гегемоністського курсу реакційних кіл США «на світове лідерство» тощо. Протягом ба-

гатьох років автор знаходиться на передньому краї боротьби за історичну правду, проти всякого роду фальсифікацій минулого. Виходячи з того, що всі важливі проблеми воєнної історії новітнього часу нерозривно зв'язані з сучасністю, гострою ідеологічною боротьбою, він у кожній своїй праці дає відсіч тим, хто намагається шельмувати перемоги Збройних Сил СРСР, аргументовано, конкретними фактами спростовує наклепи і перекручення буржуазних авторів. Прикладом цього може бути праця «Про «фатальні рішення» Гітлера», в якій автор нагадав чудові слова Ернста Тельмана: «Правда не піддається фальсифікації на тривалий час, бо немає нічого незаперечнішого, ніж факти» (с. 424). Підтвердженням цього є вся рецензована книга.

Наукові праці П. А. Жиліна, без сумніву, — взірць для радянських воєнних істориків. Але, констатуючи це, не можна не закинути авторові, що більшої його уваги як історіографа заслуговують досягнення історичної науки в національних республіках, зокрема праці українських істориків, які внесли вагомий вклад у радянську історіографію взагалі й воєнну зокрема.

У рецензованій книзі П. А. Жилін ставив перед собою завдання показати на історичному фоні різних епох могутні народні сили, що піднімалися у важливий для нашої Батьківщини час на її захист, узагальнити незрівнянний досвід цієї боротьби, показати, як героїчне минуле зливається з героїчним сучасним. Автору вдалося досягти поставлених цілей.

М. І. КРАВЧУК (Київ)

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ НА СТОРІНКАХ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ПРЕСИ

В. Г. Сарбей.

Історія України

в дожовтневій більшовицькій пресі.—

К. : Наукова думка, 1986.— 182 с.

З'ясування джерелознавчого і історіографічного значення більшовицької преси у висвітленні історії революційного руху трудящих України в дожовтневий період давно назріла проблема української радянської історичної науки. Досі висвітлювалися лише окремі її аспекти¹. Поява

¹ Іскровские организации на Украине. Сб. документов и материалов.— К., 1950.— 388 с.; Демченко М. В. Більшовицька преса на Україні в роки століпінської реакції (1907—1910).— Вісн. Київ. ун-ту. Серія історії і філософії.— 1958.— Вип. 2.— С. 99—112; Волянчук М. Ленінська «Искра» в Галичині.— Львів, 1958.— 51 с.; Ктитарев С. О.

спеціальної монографії про відображення історії України на сторінках дожовтневої більшовицької преси напевне викличе інтерес у дослідників, журналістів, пропагандистів, студентів.

Якже задовольняє цей інтерес рецензована праця?

Структура книги проста і раціональна.

Ленінська «Искра» і піднесення революційного руху на Україні.— К., 1959.— 375 с.; Добровольський Л. Газета «Правда» і робітничий рух на Україні в 1912—1914 р.— К., 1960.— 112 с.; Суярко Л. Осаяні «Искрой». Друкована пропаганда і агітація іскрівських організацій на Україні.— К., 1967.— 282 с.; Алексеев Л. Д. Печать большевиков Украины в период реакции (1907—1910 гг.).— Киев, 1972.— 242 с.; Варгатюк П. Л., Шморгун П. М. Ленінська газета «Правда» і Україна (1912—1914 рр.).— К., 1972.— 48 с.; Документи героїчних свершень (Об источниках по истории Коммунистической партии Украины).— Киев, 1985.— 425 с. та ін.

В першому розділі розглядається зміст більшовицьких газет, якими безпосередньо керував В. І. Ленін, у другому — проблематика місцевих соціал-демократичних, більшовицьких газет, що видавалися в Катеринославі, Києві, Одесі, Миколаєві та інших містах. В ній показано зв'язки місцевих організацій України з ленінськими газетами, тематику їх кореспонденцій і статей, які публікувалися на сторінках «Искры» (1900—1903 рр.), «Новой жизни» (1905) і «Правды» (1912—1914 рр.). В книзі з'ясовано значення цих матеріалів як історичного джерела, висвітлено перехід робітничого класу до політичної боротьби, проведення загального політичного страйку на Півдні Росії в 1903 р., найвищий рівень революції 1905 р., піднесення революційного руху в 1910—1914 рр. Разом з тим проаналізовано історіографічні матеріали згаданих газет, зокрема ленінські статті, Г. В. Плеханова «Загальний страйк на Півдні», дано оцінку стану соціал-демократичних організацій, розвитку робітничого, селянського і студентського руху на Україні (кореспонденції, листівки, звіти та ін.). Висвітлено також історіографічні матеріали, вміщені в газетах «Новая жизнь» і «Правда».

Із місцевих газет у рецензованій праці досліджені «Южный рабочий», катеринославський «Летучий листок» і «Киевский социал-демократический листок», які виходили в період, що передував II з'їздові РСДРП. Значну увагу приділено «Киевскому слову» (1905), кільком газетам, які видавалися кївськими, одеськими і миколаївськими більшовиками в роки реакції. Поряд з джерелознавчим аналізом матеріалів, опублікованих у них, дано також історіографічну оцінку, підкреслено їх роль в озброєнні трудящих історичними знаннями.

Читач з інтересом сприйме конкретні відомості про журналістську діяльність В. В. Воровського, В. В. Вакара, П. М. Керженцева, Л. М. Кнунича, К. І. Чекеруль-Куша, О. Г. Шліхтера та інших більшовиків, названих у книзі.

Однак, аналізуючи книгу В. Г. Сарбея, не можна не бачити її деяких слабких сторін, невикористаних можливостей. Насамперед відзначимо, що обране автором питання висвітлено неповністю. Взнявши об'єктом дослідження всю більшовицьку пресу, не слід обмежувати її лише газетами, треба також проаналізувати журнали і листівки. Книга ж не дає характеристики матеріалів, опублікованих у журналах «Заря», «Мысль», «Просвещение», «Металлист», «Вопросы страхования» і «Работница». Дослідник виключив з об'єкту дослідження II з 14 основних газет, якими керував В. І. Ленін, зокрема «Вперед» (1905), «Пролетарий» (1905), «Пролетарий» (1906—1909), «Волна», «Вперед», «Эхо», «Наше эхо», «Новый луч» (1906—1907), «Социал-демократ», «Звезда» і «Рабочая газета». Самого застереження про те, що газети періоду 1905—1907 рр. потребують спеціального дослідження, не досить.

Ще меншою мірою охоплює рецензована праця місцеву пресу. В ній не згаду-

ються 7 з 10 «Летучих листков» та інших місцевих газет соціал-демократичних комітетів України, які виходили до II з'їзду РСДРП. Прикро, що обійдені увагою «Бюллетень боевого стачечного комитета» (Катеринослав), «Известия Федеративного Совета харьковских комитетов РСДРП», «Работник» (Київ), «Жизнь солдата» (Катеринослав), «Голос солдата», «Известия Совета депутатов печатного дела» (Київ), «Письма к крестьянам» (Одеса), «Текущий момент» (Луганск — Катеринослав), не показано використання більшовиками в 1905—1907 рр. легальних газет «Коммерческая Россия» (Одеса), «Южная Русь» (Катеринослав), «Донецкий колокол». Нічого не сказано і про такі видання, як полтавська газета «Рабочий листок» (1908), харківський журнал «Голос труда» (1908—1909), кївські журнали «Гудок» (1911) і «Печатное слово» (1914), «Одесский профессиональный вестник» (1909), «Одесский печатник» (1910—1913) та ін. Належне місце в книзі мав би зайняти аналіз газет «Пролетарий», «Южная правда», «Правда труда» і «Голос социал-демократа», які в кількості 1—2 номерів нелегально випускалися в Катеринославі, Харкові і Донбасі в період імперіалістичної війни.

Складається враження, що В. Г. Сарбей звів воедино лише свої раніше опубліковані матеріали про окремі газети, не подбавши про спеціальне дослідження всіх органів більшовицької преси, яке б дало повне висвітлення проблеми. Така прогалина в об'єкті дослідження суперечить запевненням автора про те, що його книга є першою спробою комплексного історіографічного вивчення ролі більшовицької преси в становленні і розвиткові марксистсько-ленінської концепції історії України (с. 5). Неправомірне й твердження, що в такому плані проблема досі не досліджувалася (с. 6). Нагадаємо, що в минулому році вийшла спеціальна праця, в якій цій темі відведена чільне місце².

Але справа не тільки в тому, що автор не охопив усіх більшовицьких газет дожовтневого періоду, чим звужив об'єкт дослідження. Йдеться також про характер їх аналізу. З нього не видно, які конкретно проблеми історіографії України були підняті і вирішені на сторінках цих газет, якими здобутками збагатила більшовицька преса наукові знання з історії України, її більшовицьких організацій у початковий період розвитку марксистсько-ленінської історіографії. І вже зовсім дивно, що в заключній частині праці («Висновках») історія України навіть не згадується (с. 149—162).

Аналізуючи газету «Южный рабочий», В. Г. Сарбей зробив спробу переглянути давно встановлену оцінку цієї газети в ленінській спадщині, в історико-партійній літературі. Відомо, що «Южный рабочий» виник як орган Катеринославського комітету РСДРП і в перших двох-трьох но-

² Партийная и советская печать: — В кн.: Документы героических свершений. — С. 268—318.

мерах дотримувався революційно-соціал-демократичного напрямку. Пізніше, коли газета стала органом нестійкої в принциповому відношенні літературної групи, вона зайняла центристські позиції. Виступаючи проти «економізму» і зблизившись на цій основі з «Искрой», ця група і її орган разом з тим переслідували свої окремі організаційні плани, розходились з «Искрой» у ряді політичних питань (ставлення до ліберальної буржуазії, до селянського руху та ін.).

Не рахуючись з цими фактами, автор твердить, що всі номери «Южного рабочего» дотримувалися одного ідейно-політичного напрямку, а «концепція різкого розмежування ідейних напрямів перших і всіх наступних номерів» газети була «народжена в антиіскрівських колах» і «засуджена на сторінках ленінської «Искры» (с. 84). Щодо «засудження», то № 36 «Искры», на який посилається автор, його не підтверджує³. Там опублікований лист редакції «Южного рабочего» із спростуванням інсинуації Воронежського комітету (складався з «економістів»), який заявив, що «Южный рабочий», змінивши свій напрям, після № 3 став послідовником «Искры», не спитавши про це думку всієї редакції і південних комітетів РСДРП. У відповідь на це, «Южный рабочий» твердив, що завжди дотримувався однієї лінії, не визнавав «Искру» своїм керівним органом, а тільки висловлював з нею солідарність.

Отже, в «антиіскрівських колах» була народжена «концепція», зовсім протилежна тій, яку критикує В. Г. Сарбей. Його ж концепція повної ідейної єдності всіх номерів «Южного рабочего» (с. 84—94) запозичена із звіту групи «Южного рабочего» II з'їзду РСДРП, до якого автор мав би поставитися критично⁴.

Характеристику «Южного рабочего» автор намагається підкріпити посиланнями на В. І. Леніна, але бере у нього не всі оцінки, а лише частину з них, вириває з контексту окремі фрази, подає їх поза часом. Насамперед, йдеться про відому примітку В. І. Леніна щодо «Южного рабочего», вміщену в § «е» 4-го розділу книги «Що робити?»⁵. На основі примітки В. Г. Сарбей пише, що Ленін назвав газету «винятково хорошим місцевим органом» і відносить цю оцінку до всіх семи номерів газети, які вийшли на час завершення написання ленінської праці (с. 84). Ще одну фразу з примітки автор подає на іншій сторінці (с. 87), щоб довести, ніби В. І. Ленін, незважаючи на опортуністичні хитання «Южного рабочего», вважав, що це — «прекрасна газета, зовсім невинна в принциповій нестійкості».

Таке ставлення до ленінської цитати веде до її перекутчення. Не слід забувати, що згадана примітка зроблена в тому місці, де В. І. Ленін розвиває думку про

актуальність загальноросійських політичних викривтів існуючого ладу, про переваги в цьому відношенні центральної преси над місцевою. «Ось чому,— пише Володимир Ілліч,— навіть приклад винятково хороших місцевих органів цілком підтверджує нашу точку зору»⁶. Головне тут — не оцінка місцевих газет, а те, що їх існування підтверджувало думку В. І. Леніна про необхідність зосередитися на загальноросійській газеті. В. Г. Сарбей, до того ж, «підправив» цю оцінку так, щоб віднести її лише до «Южного рабочего». Неправильно зрозумів зін і наступну фразу: «Наприклад, «Южный рабочий» — прекрасна газета, зовсім невинна в принциповій нестійкості»⁷. Надавши цій фразі універсального значення, доводячи ідейну стійкість газети, автор не помітив, що по Леніну принципова невинність «Южного рабочего» полягала в тому, що він займався місцевими проблемами і не торкався кардинальних питань соціал-демократичного руху. Що це саме так, свідчить наступне місце в примітці В. І. Леніна: «Те, що найбільш настійне для партії в даний момент,— принципова постановка корінних питань руху і всебічна політична агітація,— виявилось не під силу місцевому органі»⁸. Автор обійшов цю оцінку мовчанням. До того ж, перша ленінська оцінка «Южного рабочего» зроблена на основі знайомства не з 7, а з 3, принаймні, номером газети, про що упорядники 6-го тому Повного зібрання творів В. І. Леніна зробили відповідну примітку⁹.

У рецензованій праці не взяті до уваги ленінські підсумкові характеристики групи «Южного рабочего» і його органу, складені з врахуванням тривалого досвіду співробітництва і боротьби. В. І. Ленін відносив «Южный рабочий» до тих організацій, «які, визнаючи «Искру» керівним органом на словах, на ділі переслідували свої особливі плани і відзначались нестійкістю в принциповому відношенні...»¹⁰. Якби автор виходив з сукупності ленінських висловлювань і точного аналізу їх, він би переконався, що включати №№ 4—10 «Южного рабочего» до революційних соціал-демократичних видань немає підстав.

У книзі зустрічаються фактичні неточності. Відзначимо головні з них. «Новая жизнь» була більшовицькою газетою, але в ній співробітничали не тільки більшовики. Так, статтю В. П. Волгіна В. Г. Сарбей проаналізував як твір більшовицький (с. 42), а її автора назвав визначним істориком-більшовиком. Проте В. П. Волгін тоді був меншовиком, більшовиком став у 1920 р., визначним істориком — пізніше¹¹.

В. Г. Сарбей двічі зупиняється на статті «Севастопольське подолання», припу-

⁶ Там же.

⁷ Там же.

⁸ Там же.

⁹ Там же.— С. 521.

¹⁰ Ленін В. І. Крок вперед, два кроки назад // Там же.— Т. 8.— С. 187.

¹¹ БСЭ.— М., 1928.— Т. 12.— С. 710, 711.

³ Искра.— 1903.— № 36.— 15 марта.

⁴ Доклад «Южного рабочего».— В кн.: Второй съезд РСДРП: Протоколы.— М., 1959.— С. 554—555, 565.

⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 6.— С. 141.

скаючи, що її автором був В. В. Воронський, який ховався за псевдонімом «Н. Адамович» (с. 33, 42). Але таке припущення треба серйозно аргументувати, тим більше, що була реальна особа, яка могла бути автором статті,— Микола Адамович, близький до меншовиків¹². Автор дотримується версії, вже зафіксованої в літературі, ніби на сторінках «Искры» публікувалися статті І. Я. Франка і М. М. Коцюбинського (с. 11, 28), але не підкріплює її фактами.

Книга містить неточності в цифрових матеріалах. Зокрема, на с. 7 вказано, що в «Искре» було вміщено 46 статей В. І. Леніна, а насправді — близько 60. Неточно названа й кількість ленінських публікацій у «Новой жизни» (с. 31). В одному місці сказано, що вийшло 28, в іншому — 27 номерів цієї газети (с. 30, 45).

¹² Деятеля революционного движения в России: Библиограф. словарь.— М., 1931.— Т. V. Вып. 1.— С. 29.

ПОГЛИБЛЕННЯ КРИЗИ ЗАРУБІЖНИХ УКРАЇНСЬКИХ БУРЖУАЗНО-НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ УГРУПОВАНЬ

М. Є. Горелов

Криза організацій
українського буржуазного націоналізму
на сучасному етапі.

Київ: Наук. думка, 1985.— 133 с.

Останніми роками радянська історіографія поповнилася рядом праць, присвячених викриттю антинародної діяльності українських буржуазних націоналістів, їх прислужництва найреакційнішим імперіалістичним силам. Серед них привертає увагу рецензована монографія М. Є. Горелова.

Як й інші радянські суспільствознавці, автор критично використав багато буржуазно-націоналістичних публікацій. Як відомо, характерною рисою жовто-блакитних видань є те, що в них іноді містяться вимушені визнання, які дають можливість розкрити нібито зсередики справжнє обличчя націоналістичної емігрантщини. Марксистсько-ленінський підхід до використання таких джерел забезпечив ґрунтовне висвітлення запеклої міжособної боротьби між конкуруючими націоналістичними організаціями, неодноразових марних намагань об'єднати всі антирадянські сили роздертого чварами буржуазно-націоналістичного табору.

Разом з тим у монографії недостатньо, на наш погляд, проаналізована новітня буржуазна література (особливо монографічного характеру) з досліджуваної проблеми. Йдеться, зокрема, про третє видання (1980 р.) книжки Дж. Армстрон-

У книзі перебільшені дані про кількість жертв чорносотенного погрому в Одесі (с. 36), учасників мітингу в Києві (с. 42), число безробітних у Катеринославі (с. 95). Трапляються неточності в написанні назв окремих творів В. І. Леніна і К. Маркса (с. 26, 112), в оцінці значення I і II з'їздів РСДРП (с. 140).

У рецензованій праці широко вживається прийом, коли оцінка подій і висновки авторів газетних кореспонденцій подаються як оцінки газет, які їх опублікували (с. 12, 13, 14, 19, 53, 56 та ін.). Внаслідок цього літературного прийому їх висновки перетворюються в думку редакції ленінських газет, що неправомірно.

Отже, значення рецензованої книги полягає в тому, що вона започаткувала комплексне вивчення важливої історико-партиїної проблеми. Будемо сподіватися, що автор в майбутньому серйозніше підійде до її розробки, щоб дати повноцінне дослідження.

П. Л. ВАРГАТЮК (Київ)

га «Український націоналізм», праці К. Дойча, Г. Кона, Дж. Епштейна, Р. Вірсінга, Е. Марка, Дж. Газарда, Р. Салліванта та ін.

Як зазначається в дослідженні, головними факторами, які у сучасних умовах зумовлюють поглиблення кризи зарубіжних буржуазно-націоналістичних формувань, є «безоглядне слугування українських буржуазних націоналістів капіталістичному ладові, найчорнішим силам антикомунізму, абсолютна ворожість українському народові, життєвим інтересам трудящих країн поселення, в тому числі українського походження, апологетика екстремальних проявів класового диктату буржуазії та репресивних антиробітничих законодавств» (с. 9).

До таких факторів слід віднести також теоретичну неспроможність та політичну реакційність ідейних засад українського буржуазного націоналізму, що об'єктивно сприяє відходу переважної більшості громадян українського походження на Заході від націоналістичних організацій (с. 107—108). На жаль, ідея на деградація українських буржуазно-націоналістичних угруповань показана в монографії лише побіжно. Автору слід було, на наш погляд, не обмежуватися загальними фразами, а на конкретних прикладах і фактах довести марність намагань сучасної буржуазно-націоналістичної пропаганди зобразити справу так, ніби у повоєний час ідейні засади українського буржуазного націоналізму зазнали «суттєвого» корегування в напрямі їх «демократизації». Аналіз проблеми, безумовно, дав би можливість М. Є. Горелову дійти висновку про те, що ідейно-політична платформа сучасного закордонного українського буржуазного націоналізму пов-

ністю наслідує його профашинстські ідеологічні та політичні постулати 20—40-х років.

Значне місце в праці займає критичний розгляд деяких нових аспектів підривної антирадянської, антикомуністичної діяльності націоналістів, що виявилися на початку 80-х років. Автор цілком слушно наголошує, що пошуки буржуазно-націоналістично верхівкою нових форм ідеологічних та політичних диверсій проти СРСР свідчать про її марні намагання знайти вихід з глибокої кризи.

В зв'язку з цим у монографії дається класова оцінка спроб буржуазних націоналістів зобразити себе «друзями» робітників. З'ясовуючи суть цього маневру, М. Є. Горелов робить екскурс в історію. Як відомо, специфіка українського буржуазного націоналізму полягала в тому, що соціальною базою його виникнення і розвитку було куркульство. Не випадково соціально-економічні програми українських буржуазно-націоналістичних партій і організацій, які діяли в період соціалістичної революції та громадянської війни, а на західноукраїнських землях і в міжвоєнні роки, були спрямовані на захист інтересів насамперед куркульства. Водночас сконструйована буржуазно-націоналістичними «теоретиками» напередодні другої світової війни на зразок фашинстської модель корпоративного устрою «самостійної України» передбачала застосування до робітників найбільш жорстоких засобів примусу та експлуатації.

Автор наводить ряд конкретних прикладів, які показують класову ненависть українських буржуазних націоналістів до робітників. Йдеться, зокрема, про звірячу розправу петлюрівських банд над робітниками героїчного «Арсеналу» в 1918 р., коли націоналісти вбили й закатували кількесот чоловік.

З монографії дізнаємося, що у повоєнний період в підривну тактику українських буржуазних націоналістів було внесено певні корективи. Так, після спроби контрреволюційного путчу в Угорщині (жовтень — листопад 1956 р.), коли реакції вдалося ввести в оману частину політично незрілих робітників, тодішній ватажок так званих «закордонних частин» ОУН С. Бандера виступив із закликком, щоб українські буржуазні націоналісти в антирадянських підступах приділяли увагу і «робітничому фактору» (с. 34). Ретельно вивчався націоналістами і «досвід» діяльності контрреволюційних сил у Польщі в 1980—1981 рр. Саме на його основі ватажки зарубіжних буржуазно-націоналістичних формувань, остаточно втративши почуття реальності, розробили авантюристичну «програму» ідеологічного проникнення в середовище радянських робітників.

В праці доводиться, що зміна акцентів у тактиці підривної діяльності емігрантських націоналістичних угруповань аж ніяк не свідчить про появу нових моментів, які б стосувалися соціальної суті і спрямованості українського буржуазного націоналізму. Намагання ж націоналістів

зобразити себе «друзями» робітників слід розглядати в загальному контексті посилення ідеологічних диверсій імперіалізму та його прислужників саме проти робітничого класу соціалістичних країн як найбільш організованої суспільної сили, що відіграє вирішальну роль у революційному оновленні світу.

Велику увагу в монографії приділено викриттю українських буржуазних націоналістів як злісних ворогів миру і соціального прогресу, апологетів ядерної війни. Ставка на ядерну війну чи не найкрасномовніше засвідчує цілковите ідейно-політичне виродження та моральне падіння українських буржуазних націоналістів.

Однак з деякими твердженнями автора навряд чи можна погодитися. Наприклад, на с. 44 він пише: «Українські буржуазно-націоналістичні ватажки та «ідеологи», перебуваючи в стані глибокої моральної та ідейно-політичної деградації, вбачають у термоядерній війні останню можливість досягти своїх класових цілей — реставрувати капіталістичні порядки на Україні і знаходять у цьому підтримку з боку імперіалістичної реакції. В цьому й полягає найбільша небезпека, цим пояснюється необхідність постійного викриття націоналістичних паліїв війни».

Щодо цього висновку в рецензента виникає принаймні два зауваження. По-перше, хто ж кого використовує? Ясно, що імперіалістична реакція українських буржуазних націоналістів, а не навпаки. По-друге, автор припускається перебільшення і тоді, коли називає націоналістів паліями війни. Насправді вони є лише зряддям імперіалістичних паліїв війни.

В праці проаналізовано та узагальнено цікаві факти про кампанію, спрямовану націоналістами на підтримку підривної діяльності таємних відомств США, насамперед ЦРУ. Автор правильно відзначає глибинну причину зацікавленості українських буржуазних націоналістів у зміцненні позицій імперіалістичних спецслужб. Це пов'язано з самим існуванням зарубіжної буржуазно-націоналістичної контрреволюції, в таборі якої шпигунство та диверсії завжди розглядалися як один з головних засобів привернення до себе інтересу з боку імперіалістичних хлібодавців. У довоєнний період і роки війни ця настанова зумовила злочинне слугування українських буржуазних націоналістів гітлерівській розвідці і контррозвідці — абверу, а після війни — новому покровителю — ЦРУ США.

Автор розглядає джерела фінансування українських буржуазно-націоналістичних угруповань. Це, насамперед, надходження від імперіалістичних шпигунсько-розвідвальних служб та центрів ідеологічних диверсій. На кошти ЦРУ існує, наприклад, так зване «Закордонне представництво української головної визвольної ради» у Нью-Йорку. Американська розвідка значною мірою фінансує періодичні видання українських буржуазних націоналістів. Автор наводить досить показове визнання одного з націоналістичних діячів І. Овечка, який відверто заявив: «Збанкрутіли б всі наші газети і журнали, якби

вони розраховували виключно на підтримку читачів-передплатників або якщо б життя кожного українського пресового органу залежало виключно від того, оплачує себе цей орган чи ні» (с. 91).

Безсумнівним досягненням автора є ґрунтовний аналіз соціальної бази зарубіжних організацій українських буржуазних націоналістів. З цією метою в монографії наводяться новітні статистичні дані про кількість громадян українського походження в капіталістичних країнах, розглядаються процеси їх соціально-класового розшарування та асиміляції, відходу молоді від націоналістичних угруповань. Нині за межами СРСР проживає значна кількість етнічних українців. За даними офіційного перепису (1980 р.), у США, наприклад, назвали себе українцями 730 056 чол., у Канаді — близько 530 тис. Майже 400 тис. етнічних українців мешкають у Південній Америці. Українські етнічні групи існують в Австралії, країнах Західної Європи. Абсолютна більшість зарубіжних українців — це нащадки передреволюційної й міжвоєнної трудової еміграції із Західної України: робітники, дрібні фермери, працівники сфери обслуговування. Вони беруть активну участь в антивоєнному русі, в боротьбі проти засилля монополій і реакційної політики правлячих класів, виступають за розвиток співробітництва з СРСР та дружніх зв'язків з Радянською Україною.

Водночас М. Є. Горелов наводить дані, які свідчать про те, що у середовищі української еміграції, особливо в повоєнний період, коли вона поповнювалася гітлерівськими колабораціоністами, виділився прошарок буржуазії, передусім дрібної. Це — кілька тисяч крамарів і спекулянтів, власників барів, готелів, ресторанів, дрібних та середніх підприємств і житлових будинків, середніх фермерів. Вони, а також так звані «професійні» функціонери, що повністю перебувають на утриманні імперіалістичних спецслужб, та деякі

верстви антикомуністично настроєної емігрантської інтелігенції становлять живильне середовище зарубіжних організацій українських буржуазних націоналістів. На основі критичного аналізу буржуазно-націоналістичних джерел автор показує, що лише близько 1% зарубіжних українців беруть більш-менш активну участь у підривній антирадянській діяльності (с. 106).

Червоною ниткою проходить через усю монографію думка про те, що існування й антикомуністичні підступи українського буржуазного націоналізму визначаються насамперед загостренням класової боротьби на міжнародній арені, одним з проявів чого є протистояння двох непримиренних ідеологій — соціалістичної та буржуазної. Без підтримки з боку впливових антикомуністичних сил, які використовують буржуазних націоналістів у своїх інтересах, без дотацій західних спецслужб зарубіжні організації українських буржуазних націоналістів швидко припинили б навіть нинішнє животіння.

Зрозуміло, не всі питання висвітлено в праці з однаковою повнотою. В ній фактично відсутній сюжет про кризу клерикальних угруповань. Її показ важливий насамперед тому, що українські буржуазні націоналісти розглядають церкву як один з головних засобів консолідації роздертого внутрішніми чварами націоналістичного зарубіжжя, його здатності й надалі вести підривну антирадянську діяльність. З огляду на такі розрахунки занепад так званих українських емігрантських церков, дедалі зростаючий відхід від них віруючих наочно свідчать про становище, в якому опинився сьогодні український буржуазний націоналізм.

Загалом у книзі М. Є. Горелова здійснено вдалу спробу показати прояви кризи сучасних зарубіжних організацій українських буржуазних націоналістів.

В. П. ТРОЩИНСЬКИЙ (Київ)

ПРАВДА ІСТОРІЇ ТА БЕЗСИЛЛЯ ФАЛЬСИФІКАТОРІВ

*Критика фальсифікацій
національних отношений в СССР.—*

М.: Политиздат, 1984.— 496 с.

На сучасному етапі загострилося протистояння двох полярно протилежних світоглядів, двох політичних курсів — соціалізму та імперіалізму. Серед завдань, поставлених ХХVII з'їздом КПРС у галузі ідеологічної роботи, виділяється настанова на активізацію боротьби з буржуазною ідеологією і мораллю, антирадянщиною і антикомунізмом. Однією з гострих ділянок цієї боротьби є проблеми розвитку націй і національних відносин, ленінські принципи національної політики КПРС та її втілення в життя. Досить сказати, що

вже до середини 70-х років на Заході було випущено близько 800 книг, які в перекрученому вигляді трактують питання теорії і практики національної політики Комуністичної партії¹.

У радянській літературі приділяється значна увага викриттю вигадок буржуазних ідеологів. В одних дослідженнях викриваються фальсифікаторські перекручення важливих аспектів марксистсько-ленінської теорії і програми з національного питання, спростовуються хибні методологічні основи антикомуністичних концепцій, в інших — критикується «праця» буржуазних авторів з важливих проблем історії

¹ Судю Л. Б. Об изменении методов буржуазной фальсификации национальной политики КПСС в Средней Азии.— В кн.: Вопросы современной идеологической борьбы.— Ашхабад, 1976.— С. 18.

здійснення ленінської національної політики, в тому числі в окремих регіонах і республіках нашої країни. Проте незважаючи на велику кількість публікацій, ще не вистаєє узагальнюючих фундаментальних досліджень.

У світлі викладеного значний інтерес становить підготовлена в Інституті марксизму-ленінізму при ЦК КПРС колективна монографія «Критика фальсифікацій національних відносин в СРСР». У ній вперше в радянській історіографії зроблена спроба розглянути в комплексі основні напрями протиборства марксистсько-ленінської і буржуазної ідеологій з ключових проблем теорії і політики КПРС у галузі національних відносин, розкрити як концептуальний арсенал буржуазного суспільствознавства, так і перевернене зображення в «працях» фальсифікаторів вузлових питань історії й сучасного розвитку націй і народностей на всій території СРСР.

Рецензована монографія написана на значній джерельній основі, з урахуванням останніх досягнень радянської історіографії з цієї проблеми. Критичному аналізу піддається велика кількість праць «радянологів», причому основна увага приділяється літературі, що відображає панівні, найбільш характерні течії в буржуазній, буржуазно-націоналістичній і ревізіоністській фальсифікації національної політики КПРС і Радянської держави. У монографії в основному розглядається антирадянська література, що вийшла на Заході в 70-і і на початку 80-х років.

Системний аналіз у рецензованій монографії теоретичного змісту буржуазних концепцій у національному питанні та їх класових основ і соціальної спрямованості дав можливість переконливо показати, що ці концепції характеризуються ідеалізмом, свідомим відривом явищ національного життя і взаємовідносин народів від економічних і соціальних факторів суспільного розвитку і протиставленням їх економічним і соціальним факторам.

Наведений у монографії значний фактичний матеріал розкриває реальні процеси всебічного розквіту і неухильного зближення справді вільних націй і народностей СРСР у всіх найважливіших сферах громадського життя. Це дало змогу авторам показати реакційний характер і неспроможність спроб фальсифікаторів перевернути положення основоположників наукового комунізму про нації і національні відносини при соціалізмі, спотворити результати здійснення ленінської національної політики.

Заслугує схвалення наступальний характер викладу матеріалу, увага авторів до тих проблем, які мають важливе практичне значення в сучасних умовах гострої ідеологічної боротьби. В монографії викриваються такі ходові на Заході фальсифікаторські теорії, як теорія «денационалізму» («русифікації»), «експлуатації» національних районів. Проте ряд модних у буржуазній історіографії теорій, зокрема «етнічної стратифікації» та інші, висвітлюються, на жаль, коротко. В цілому авторському колективу

вдалося внести значний вклад у викриття сучасної тактики наших класових ворогів — діяти більш диференційовано, намагатися справляти антисоціалістичний, націоналістичний вплив на народи СРСР з метою послаблення інтернаціональної єдності радянського суспільства.

Говорячи про структуру монографії, варто відзначити, що назви двох частин, на наш погляд, потребують уточнення. Перша частина називається «Проблеми теорії і методології...», а друга — «Проблеми політики і практики...». При цьому питання першої частини розкриваються на багатому фактичному матеріалі, що показує історичний досвід КПРС у справі здійснення ленінської національної політики в масштабі країни; в свою чергу матеріал другої частини, в якій викриваються вигадки фальсифікаторів з ряду ключових проблем історії і сучасного життя народів усіх союзних республік, вимагає відповідного теоретичного узагальнення.

Слід також відзначити, що в монографії недостатньо розкрита еволюція концепцій буржуазної історіографії останнього часу в зв'язку із зміною стратегії імперіалізму щодо реального соціалізму наприкінці 70-х — початку 80-х років з приходом до влади у провідних капіталістичних країнах ставників найреакційніших кіл імперіалістичної буржуазії, посиленням найбільш консервативних теорій. Це б дало змогу наочніше показати службові функції «радянологів», її місце в «психологічній війні», розв'язаній імперіалістами проти соціалістичних країн.

Багатоплановість, великий обсяг і складність поставлених авторським колективом завдань не дали змоги глибоко розкрити і ряд інших важливих аспектів теми. Зокрема, не приділяється належна увага аналізові ідеологічних диверсій, початих на Заході у зв'язку з підготовкою та святкуванням 60-ої річниці утворення Союзу РСР. Крім того, на перших сторінках монографії виділяються основні напрями буржуазної історіографії національної політики КПРС і національних відносин в СРСР (с. 13—14), при розгляді конкретних питань рідко показуються відмінності в підходах, оцінках і висновках буржуазних авторів залежно від їх ідейно-політичних позицій і поглядів. Як відомо, диференційований підхід до існуючих різних течій у буржуазному суспільствознавстві, репрезентуючих різні верстви і групи буржуазії, — неодмінна умова боротьби з фальсифікаціями історії КПРС і радянського суспільства.

Рецензована монографія, думається, значно виграла б, якби в ній на конкретних прикладах була показана джерельна база, методи її використання буржуазними авторами, тобто розкрита їхня лабораторія («кухня»). Читачам цікаво було б познайомитися з тією боротьбою проти фальсифікаторів національних відносин у СРСР, яку ведуть прогресивні дослідники, перш за все марксистки, в капіталістичних країнах. Цікаво було б також знати думку авторів про можливі напрями дальшого розвитку буржуазної

історіографії з проблеми, що мало б важливе значення для посилення ідеологічної боротьби.

У другій частині монографії авторам не повністю вдалося витримати єдиний підхід до критики буржуазної історіографії, зустрічаються дуже прості прийоми критики, коли окремо взятому положенню буржуазного автора протиставляються відомі матеріали з радянських джерел, тобто критика ведеться на основі окремих прикладів, без аналізу класових, гносеологічних, джерельних основ фальсифікаторських концепцій.

Слід також сказати, що такому фундаментальному дослідженню не вистачає ґрунтовного історіографічного огляду, в

якому б підводилися основні підсумки, досягнуті радянськими дослідниками в цій галузі критики буржуазної фальсифікації, тим самим зрозумілішим став би задум книги, її місце в радянській історіографії. При перевиданні монографії (а необхідність цього, думається, незабаром виникне) в авторського колективу з'явиться можливість внести необхідні доповнення і корективи.

У цілому ж рецензована монографія — цінний і своєчасний посібник для всіх, хто вивчає історію і політику КПРС, цікавиться проблемами ідеологічного протиставлення на сучасному етапі.

М. О. МАЛИНОВСЬКИЙ (Харків)

До уваги авторів

«Український історичний журнал» приймає рукописи в двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису.

Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

Рецензії приймаються разом з рецензованою книгою.

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ХХVII З'ЇЗД КПРС ПРО АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СВІТОВОГО РОЗВИТКУ»

24—26 квітня 1986 р. у Києві проходила науково-теоретична конференція «ХХVII з'їзд КПРС про актуальні проблеми світового розвитку». Вона була організована Міністерством вищої й середньої спеціальної освіти УРСР, Київським державним університетом ім. Т. Г. Шевченка та Інститутом соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР (ІСЕПЗК АН УРСР).

Голова Оргкомітету, директор ІСЕПЗК АН УРСР, акад. АН УРСР А. М. Шлепаков, відкриваючи конференцію, відзначив її важливість, зумовлену значенням ХХVII з'їзду КПРС не тільки для радянського народу, народів соціалістичного світу, а й всього міжнародного комуністичного, робітничого й національно-визвольного руху, всіх прогресивних людей планети.

На пленарних засіданнях були заслухані доповіді д-ра іст. наук, проф. КДУ Г. М. Цветкова «ХХVII з'їзд КПРС про основні напрями міжнародної стратегії партії» та заст. директора Інституту економіки світової соціалістичної системи АН СРСР, д-ра екон. наук В. М. Шаститка «ХХVII з'їзд КПРС про розвиток світової системи соціалізму».

На конференції працювало 5 секцій: «ХХVII з'їзд КПРС про інтенсифікацію інтеграційного співробітництва країн-членів РЕВ», «Світове капіталістичне господарство та сучасні міжнародні економічні відносини», «ХХVII з'їзд КПРС про зовнішньополітичну стратегію партії», «Інтернаціоналізм у дії (досвід історії та сучасність)» та «ХХVII з'їзд КПРС про ідеологічне протиборство на міжнародній арені». На засіданнях цих секцій були розглянуті актуальні теоретичні проблеми світового розвитку сучасної епохи, епохи переходу від капіталізму до соціалізму, історичного змагання двох світових соціально-політичних систем, соціалістичних і національно-визвольних революцій, епохи краху колоніалізму, боротьби головних рушійних сил суспільного розвитку — світового соціалізму, робітничого і комуністичного руху, народів держав, що визволилися, масових демократичних рухів — проти імперіалізму, його політики агресії й гноблення, за мир, демократію і соціальний прогрес.

Проблеми міжнародної солідарності трудящих були в центрі обговорення IV секції конференції. В її роботі взяли участь вчені провідних наукових центрів і університетів Москви, Києва, Дніпропетровська, Одеси, Ужгорода та інших міст республіки. У доповідях д-ра іст. наук В. Н. Гулевича «Європейська безпека і проблеми

солідарності в антивоєнному русі», д-ра іст. наук І. Ф. Чернікова «Питання інтернаціональної солідарності з країнами, що визволилися, в матеріалах ХХVII з'їзду КПРС», канд. іст. наук Б. М. Забарка «ХХVII з'їзд КПРС і актуальні проблеми інтернаціональної солідарності» (всі — ІСЕПЗК АН УРСР) було показано все-світньо-історичне значення ХХVII з'їзду КПРС, його ленінський інтернаціоналістський курс у галузі внутрішньої політики та на міжнародній арені. На цій секції були заслухані також повідомлення, з якими виступили канд. екон. наук В. І. Гусаров «ХХVII з'їзд КПРС та революційний процес в країнах Близького Сходу й Північної Америки» (Ін-тут Африки АН СРСР, Москва); канд. іст. наук, доц. В. В. Іваненко «З досвіду інтернаціональної солідарності трудящих Радянської України з робітничим класом європейських країн» (Дніпропетровський держуніверситет); канд. іст. наук, доц. А. А. Кравченко «Історичний досвід діяльності МОДР та сучасність» (Мелітопольський ін-т механізації сільського господарства); Т. М. Ковальчук «Трудящі НДР в інтернаціональних зв'язках з країнами Азії, Африки та Латинської Америки, що розвиваються» (Ужгородський держуніверситет); В. О. Вradій «Міжнародна солідарність на захист жертв американської реакції» (ІСЕПЗК АН УРСР).

50-річчю антифашистської боротьби іспанського народу проти заколотників Франко й німецько-італійських загарбників (1936—1939 рр.) були присвячені доповіді д-ра іст. наук, проф. Київського ін-ту культури ім. О. Є. Корнійчука С. М. Сирцова «Солідарність трудящих Радянської України з національно-визвольною боротьбою іспанського народу» та виступи канд. іст. наук О. Б. Романова (ІСЕПЗК АН УРСР) «Міграційні процеси в Іспанії та інтернаціональна солідарність трудящих» й І. В. Лебедева (Одеська облпрофрада) «Інтернаціональна солідарність з боротьбою іспанського народу за ліквідацію франкістської диктатури, демократичні права і соціалізм».

Доповіддю доц. Київського ін-ту театального мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого С. В. Кушинецької «Участь трудящих Країни Рад у міжнародній кампанії боротьби за визволення Е. Тельмана» конференція відзначила 100-річчя від дня народження видатного діяча міжнародного та німецького комуністичного й робітничого руху, полум'яного революціонера і справжнього інтернаціоналіста Ернста Тельмана.

На спільному засіданні секції та Наукової ради АН УРСР з проблеми «Історія міжнародного робітничого й національно-визвольного руху» була обговорена доповідь ученого секретаря ради канд. іст. наук М. Д. Несука про діяльність Наукової ради і прийнято координаційний план досліджень по проблемі на 1986—1990 рр., а також заслухана доповідь ученого секретаря Наукової ради АН СРСР з проблем Африки, канд. іст. наук Ю. М. Ільїна «Африка сьогодні: соціально-економічні, політичні, культурні проблеми і завдання

їх вивчення та координації наукових досліджень».

Закриваючи конференцію, А. М. Шлепачков відзначив, що обговорення актуальних проблем світового розвитку, його основних тенденцій і протиріч, питань, які характеризують тісний зв'язок суспільного прогресу із зміцненням соціалізму, сприятимуть далшому спрямуванню зусиль суспільствознавців на виконання завдань, поставлених XXVII з'їздом КПРС перед радянською наукою.

Б. М. ЗАБАРКО (Київ)

МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ ІСТОРИКІВ СРСР І НДР

21—22 травня 1986 р. у Москві відбулася XXXV конференція Комісії істориків СРСР і НДР з проблеми «Ернст Тельман і боротьба німецьких комуністів проти фашизму і війни. Історія і сучасність». У її роботі взяли участь делегація істориків Академії наук СРСР на чолі з головою радянської секції Комісії начальником Інституту воєнної історії МО СРСР, чл.-кор. АН СРСР П. А. Жиліним і делегація вчених НДР, очолювана проректором Лейпцигського університету ім. К. Маркса, проф. Х. Піаццою. На конференції також були присутні історики Москви, Києва, Липецька, Дніпропетровська, представники журналів «Новая и новейшая история» і «Вопросы истории», «Ежегодника германской истории», наукові співробітники інститутів загальної історії та історії СРСР АН СРСР.

Пленарне засідання відкрив П. А. Жилін. На ньому з доповідями виступили: чл.-кор. АН СРСР П. А. Жилін («Ернст Тельман — полум'яний інтернаціоналіст, незламний борець проти фашизму і реакції»), директор наукового відділення історії Вищої партійної школи ім. К. Маркса, проф. З. Фітцке («Вклад Е. Тельмана в аналіз процесу фашизації і суті фашистської диктатури»), д-р іст. наук Д. С. Давидович («Ернст Тельман і Радянський Союз»), зав. відділом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК СЄПН, проф. Г. Хорчанський («Заповіти Тельмана»).

Далі робота конференції була продовжена в двох секціях. У першій з доповідями виступили: зав. сектором Інституту загальної історії АН СРСР, канд. іст. наук Б. М. Туполев («Боротьба Е. Тельмана за єдність міжнародного робітничого руху»), проф. Х. Піацца («Е. Тельман і міжнародний національно-визвольний рух»), зав. сектором Інституту міжнародного робітничого руху АН СРСР, д-р іст. наук М. І. Семиряга («Боротьба тельманівців проти фашизму на окупованих гітлерівськими військами територіях у роки другої світової війни»), заст. голови німецької секції Комісії істориків СРСР і НДР, д-р Е. Лаббор («Боротьба Е. Тель-

мана проти німецького милітаризму»), д-р іст. наук Д. Є. Мельников («Е. Тельман і антифашистський рух Опору в Німеччині»), співроб. Інституту марксизму-ленінізму при ЦК СЄПН, д-р Б. Шиндлер («Боротьба Е. Тельмана проти фашистської загрози»), ст. наук співроб. Інституту історії АН УРСР, д-р іст. наук І. М. Кулинич (Київ) («Е. Тельман і Україна»), співроб. Центрального інституту історії АН НДР, д-р Х. Готшліх («Політична полеміка Е. Тельмана з питань воєнної політики соціал-демократів у роки Веймарської республіки»), ст. наук співроб. Інституту економічних і соціальних проблем зарубіжних країн АН УРСР, канд. іст. наук Б. М. Забарко (Київ) («Міжнародна кампанія за визволення Е. Тельмана з тюрми»), директор меморіального музею німецьких антифашистів у м. Красногорську, канд. іст. наук А. А. Крупенников («Е. Тельман і Червона Армія»), ст. наук співроб. Інституту загальної історії АН СРСР, канд. іст. наук С. Р. Сухоруків («Е. Тельман і радянсько-німецькі відносини в роки Веймарської республіки»).

На засіданні другої секції з науковими доповідями виступили: проф. Академії суспільних наук при ЦК КПРС, д-р іст. наук М. Є. Овчаренко («Е. Тельман і пролетарський інтернаціоналізм»), заст. директора Інституту загальної історії АН СРСР, д-р іст. наук І. І. Жигалов («Е. Тельман і Англія»), заст. директора Інституту воєнної історії НДР, проф. П. Хайдер («Е. Тельман і боротьба проти війни, на захист Радянського Союзу»), ст. наук співроб. Інституту загальної історії АН СРСР, д-р іст. наук Я. С. Драбкін («Останні дні життя Е. Тельмана»), д-р іст. наук Л. А. Безименський («Крефельдський процес вбивці Тельмана — Отто»), д-р іст. наук А. С. Зав'ялов (Дніпропетровськ) («Е. Тельман — борець за демократичну Німеччину»), ст. наук співроб. Інституту слов'язнознавства і балканістики АН СРСР, канд. іст. наук В. І. Цапанов («Е. Тельман, ліквідація розколу робітничого класу і створення СЄПН у Східній Німеччині»), директор Інституту робітничого руху Академії суспіль-

них наук при ЦК СЕПН, проф. Р. Ріхтер («Використання антифашистської спадщини при будівництві розвинутого соціалістичного суспільства в НДР»), канд. іст. наук О. І. Борозняк (*Липецьк*) («Радянська історична література про Ерста Тельмана»), співроб. Інституту марксизму-ленінізму при ЦК СЕПН З. Том («Боротьба Е. Тельмана за мир»), ст. наук співроб. Інституту загальної історії АН СРСР, канд. іст. наук А. Б. Чернов

(«Е. Тельман і боротьба комуністів ФРН проти неонацизму і реваншизму, за мир і демократію»).

На об'єднаному засіданні радянської і німецької секцій Комісії істориків СРСР і НДР було підбито підсумки роботи конференції і затверджено тему наступної XXXVI конференції — «Велика Жовтнева соціалістична революція і проблеми війни і миру». Вона відбудеться у 1987 р. в НДР.

І. М. КУЛИНИЧ (Київ)

II МІЖНАРОДНИЙ КОНГРЕС БОЛГАРИСТІВ

25—30 травня 1986 р. в Софії проходив II Міжнародний конгрес болгаристів. У його роботі взяли участь понад 550 зарубіжних вчених з 55 країн світу та 300 болгарських дослідників. Представницькою (60 чол.) була делегація радянських фахівців, очолювана директором Інституту загальної історії АН СРСР, чл.-кор. АН СРСР З. В. Удальцовою. До неї входили вчені академії наук СРСР, Української РСР, Молдавської РСР, Вірменської РСР, викладачі університетів: Московського, Ленінградського, Київського, Мінського, Тбіліського, Харківського, Казанського, Краснодарського, Вищої парт. школи при ЦК Компартії України, Харківського ін-ту культури та інших вузів.

Заступник Голови Державної ради НРБ акад. Г. Джагаров зачитав привітання Генерального секретаря ЦК БКП, Голови Державної ради НРБ Т. Живкова учасникам конгресу. Відкрив конгрес президент Болгарської Академії наук акад. А. Балевський.

На пленарному засіданні були заслухані доповіді відомих болгарських учених, академіків В. Георгієва «Одинадцять віків болгарської мови», П. Зарева «Національне і універсальне значення болгарської літератури», П. Дінекова «Література і народна доля», Х. Христова «Створення, утвердження і розквіт болгарської нації», В. Хаджініколова «Традиційна культура в сучасній культурі НРБ», а також зарубіжних болгаристів — професорів, докторів іст. наук з СРСР Г. Г. Літавіна «Слов'яни і праболгари. Традиції та реальність» і Г. Й. Чернявського «Роль Георгія Димитрова у створенні марксистсько-ленінської концепції новітньої історії Болгарії», проф. Р. Пікіо (Італія) «Літературні і мовні аспекти староболгарської традиції», проф. Р. Бернара (Франція) «Дослідження морфології іменників жіночого роду в сучасній болгарській літературі», проф. П. Кірая (УНР) «Деякі питання болгарської видавничої справи періоду відродження».

Головна проблема конгресу «Болгарія в минулому і сьогодні. Мова, історія, культура» розглядалася в шести секціях («Мова», «Історія», «Література», «Історія науки», «Культура і мистецтво», «Сучасна

Болгарія»), поділених на 29 тематичних підсекцій. Тут загалом було заслухано понад 1000 доповідей.

Найчисленнішою була історична секція. У шести її підсекціях — «Болгарські землі в давнину і створення Болгарської держави», «Болгарія в середньовіччі», «Болгарія XV—XIX ст.», «Болгарія після визволення (1878 р.)», «Болгарія періоду соціалізму», «Етнографія» — було виголошено понад 340 доповідей. З них близько третини — зарубіжними дослідниками. Крім того, історики виступали з доповідями в секціях «Сучасна Болгарія», «Культура і мистецтво», «Історія науки», де висвітлювали історичні аспекти розглядуваних там проблем.

У складі радянської делегації були представлені вчені з України — заст. директора Інституту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР П. С. Сохань і ст. наук співроб. того ж інституту, канд. іст. наук В. В. Павленко, викладачі вузів республіки: Київського ін-ту — д-р іст. наук, проф. А. К. Мартиненко, Харківського ін-ту — д-р іст. наук, проф. Г. М. Попов та канд. іст. наук С. Ю. Страшнюк, Донецького ін-ту — д-р іст. наук, проф. М. І. Турівненко і канд. іст. наук, доц. О. В. Крапівін, Харківського ін-ту культури — д-р іст. наук, проф. Г. Й. Чернявський, Вищої парт. школи при ЦК Компартії України — д-р іст. наук, проф. В. Й. Голуб. В їх доповідях аналізувалися питання впливу російської революції 1905—1907 рр. на російсько-болгарські дипломатичні відносини, підтримки радянською дипломатією антифашистського руху в Болгарії у 1923—1944 рр., громадсько-політичних відносин Радянської України і Болгарії в міжвоєнний період, висвітлення сучасною радянською історіографією селянського руху в Болгарії кінця XIX — початку XX ст., радянсько-болгарського співробітництва в галузі культури, взаємовідносин між громадськими організаціями СРСР і НРБ, розкривалася зростаюча роль Болгарської комуністичної партії в соціалістичному будівництві.

В рамках конгресу проводилися також симпозіум з кириломефодієвістики, круглий стіл «Болгаристика: стан і перспективи» та колоквиум молодих болгаристів, у якому брали участь студенти і молоді нау-

кові співробітники. На симпозіумі, зокрема, були розглянуті кирило-мефодіївські традиції у слов'янському світі, в тому числі на Україні, які глибоко проаналізував чл.-кор. АН УРСР П. С. Сохань. В ході роботи «круглого столу» вчені з 22 країн прочитали 40 доповідей про розвиток болгаристики в їхніх країнах, форми співробітництва з зарубіжними колегами. Про розвиток цього напрямку науки в Радянському Союзі, зокрема на Україні, різні наукові школи та їх вклад у розвиток радянської болгаристики розповіли д-р іст. наук, проф. Г. Г. Літаврін, чл.-кор. АН УРСР П. С. Сохань, д-р іст. наук, проф. В. Г. Карасьов, д-р філос. наук Є. І. Дьоміна. В доповідях болгарських учених д-ра іст. наук, проф. Л. Павлова і д-ра іст. наук С. Радева характеризувалися історичні корені, суть, роль і значення болгаристики як комплексної науки та розкривалася діяльність Центра болгаристики у період між двома конгресами болгаристів (1981—1986 рр.).

На заключному пленарному засіданні учасники конгресу заслухали доповідь д-ра

іст. наук, проф. М. Сємова (НРБ) «Болгарський досвід у політичному світі соціалізму» і звіти керівників секцій. Від імені зарубіжних гостей виступила З. В. Удальцова, яка дала високу оцінку форуму болгаристів, щиро подякувала його організаторам за гостинність, чудові умови роботи, підкреслила ділову, доброзичливу атмосферу конгресу, відзначила наявність молоді наукової зміни — гарантії майбутнього болгаристики. В заключному слові акад. А. Балевський, наголосивши на великій користі від спілкування вчених, сказав, що II Міжнародний конгрес вніс значний вклад у розвиток болгаристики.

Цей представницький форум мав велике значення у справі координації досліджень учених-болгаристів. Він виявив ступінь вивченості окремих проблем, сприяв розширенням й активізації зв'язків між фахівцями різних країн, які працюють у цій галузі, виявив тенденцію до перетворення болгаристики в комплексну систему знань, що охоплює все ширше коло суспільствознавчих наук.

В. В. ПАВЛЕНКО (Київ)

ІСТОРИКО-ПАРТІЙНІ АСПЕКТИ КОНЦЕПЦІЇ ПРИСКОРЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КРАЇНИ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД, ПРОБЛЕМИ, ДЕЯКІ ЗАВДАННЯ

Даній проблемі було присвячено засідання Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва, яке відбулося 20 червня 1986 р. в Інституті історії партії при ЦК Компартії України — філіалі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. У його роботі взяли участь зав. сектором суспільних наук відділу науки і учбових закладів ЦК Компартії України В. Ю. Мельниченко, начальник Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР О. Г. Мітюков, заступник міністра освіти УРСР В. М. Курило, відповідальні працівники Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, апарату Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, видавництва республіки, вчені Інституту історії партії при ЦК Компартії України, Інституту історії АН УРСР, Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті ім. Т. Г. Шевченка, завідувачі кафедрами історії КПРС вузівських центрів України, історики партії вузів Києва.

З доповіддю «Історико-партійні аспекти концепції прискорення соціально-економічного розвитку країни: історичний досвід, проблеми, деякі завдання» виступив голова Республіканської ради, директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України, член-кор. АН УРСР В. І. Юрчук.

Прискорення соціально-економічного розвитку країни, відзначив доповідач, найактуальніше завдання поставлене XXVII

з'їздом КПРС перед радянськими суспільствознавцями. Концепція і стратегія прискорення, розроблена квітневим (1985 р.) Пленумом ЦК КПРС, підготовлена всім ходом будівництва нового суспільства з жовтня 1917 р. В новаторському, спадкоємному розв'язанні питань теорії і практики наукового комунізму, партійний форум спирався на марксистсько-ленінське вчення про будівництво комуністичної формації, на багатий історичний досвід КПРС, історичну суспільну практику.

Історичний досвід переконливо підтверджує, що Велика Жовтнева соціалістична революція, яка поклала початок всесвітньо-історичному повороту людства до соціалізму, стала могутнім локомотивом соціального прискорення. В короткий історичний строк наша країна пройшла шлях, рівний для інших народів і держав століття, розв'язала завдання соціального будівництва.

На XXVII з'їзді КПРС по-новому поставлено питання про активне використання історичного досвіду КПРС. Найбільш цінне і значиме із всього того, що пройшло перевірку часом, підкреслив В. І. Юрчук, повинно бути поставлене на службу комуністичного будівництва. Нині важливо повернути фронт історико-партійних досліджень до назрілих сучасних проблем, в першу чергу, до стратегії прискорення соціально-економічного розвитку країни. «Багатогранні завдання прискорення, його взаємозв'язані аспекти — політичні, економічні, науково-технічні, соціальні, куль-

турно-духовні та психологічні, — відзначив М. С. Горбачов, — потребують дальшого глибокого і всеосяжного аналізу. Ми відчуваємо настійну потребу в серйозних філософських узагальненнях, обґрунтованих економічних і соціальних прогнозах, глибоких історичних дослідженнях»¹.

Далі доповідач зупинився на деяких практичних завданнях дослідників по дальшому вивченню і пропаганді історичного досвіду КПРС в інтересах прискорення соціально-економічного розвитку країни, якісного поновлення всіх сторін суспільного життя. Відзначивши певний вклад істориків партії республіки у дослідження цієї важливої для практики будівництва комуністичного суспільства проблеми, він підкреслив, що в світлі цих завдань необхідно привертати більшу увагу істориків партії до вивчення питань партійного керівництва народним господарством в умовах планомірного і всебічного вдосконалення соціалізму, його форм і методів, реалізації сучасної економічної політики партії, орієнтованій на вищий рівень організації і ефективності.

В центрі уваги істориків мають бути питання роботи партії по забезпеченню високої ефективності праці і якості продукції, розвитку соціалістичного змагання, посиленню режиму економії, перебудові господарського механізму, формуванню виробничих і науково-виробничих об'єднань в промисловості, територіально-промислових комплексів, міжгосподарських об'єднань і агропромислових комплексів в сільському господарстві, фірм в торгівлі і т. д. Завдання координаційної ради, опорних кафедр, особливо великих промислових центрів республіки, орієнтувати дослідників на розробку науково-технічної політики КПРС, таких її аспектів, як об'єктивні основи зростання ролі КПРС в керівництві науково-технічним прогресом, науково-технічною творчістю трудящих, зміцненні зв'язку науки з виробництвом та інших.

Вчені повинні активно розширювати і поглиблювати дослідження соціальної політики партії, яка розглядається XXVII з'їздом КПРС як могутній засіб прискорення розвитку країни.

Предметом постійної уваги дослідників повинна бути дальша розробка питань національних відносин в сучасних умовах на основі висунутого партією методологічного положення про об'єктивно зростаючий процес зближення націй, який пронизує всі сфери життя радянського суспільства. Звідси необхідність більш глибокого аналізу об'єктивних процесів інтернаціоналізації економічного життя, впливу науково-технічної революції на розвиток національних відносин, взаємозв'язку економічної, науково-технічної і національної політики КПРС, перспектив зміцнення єдиного народногосподарського комплексу країни, діяльність партійних і радянських органів по поглибленню співробітництва націй і народностей СРСР.

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 100—101.

Доповідач вказав на рішучий поворот істориків партії республіки до вивчення питань ідеологічного забезпечення прискорення соціально-економічного розвитку нашого суспільства. Вимагають більшої уваги дослідження про роботу партії по формуванню економічного мислення кадрів на різних етапах будівництва нашого суспільства, глибокого розуміння трудящими питань науково-технічної політики КПРС, вдосконалення форм і методів їх виховання на трудових традиціях, показ кращих досягнень в галузі науки і техніки. Слід приділити увагу вивченню досвіду роботи партійних організацій по активізації людського фактора.

Значні завдання істориків партії і в плані дальшої розробки проблеми партійного будівництва. Потребує, зокрема, уваги дослідження теоретичних і практичних питань зростання керівної ролі КПРС, розвитку самої партії, а також вдосконалення стилю, методів, організації всієї роботи. Важливо зосередити увагу також на висвітленні діяльності партії по розвитку місцевої ініціативи, самодіяльності і активності всіх її організацій, узагальненню досвіду КПРС по керівництву масовими організаціями трудящих, вдосконаленню соціалістичної демократії, здійсненню ленинських принципів кадрової політики.

В обговоренні доповіді взяли участь доктори історичних наук, професори В. М. Орлов (Київ), М. Я. Варшавчик (Київ), А. М. Черненко (Дніпропетровськ), Я. С. Калакура (Київ), Б. І. Корольов (Київ), В. Ф. Панібудьласка (Київ). Вони порушили ряд важливих питань про роль історико-партійної науки у висвітленні історичного досвіду КПРС, його використання в інтересах прискорення соціально-економічного розвитку країни. Були висловлені пропозиції щодо поліпшення координаційної роботи по розробці актуальних проблем історико-партійної науки, зв'язаних з концепцією прискорення.

На засіданні ради також розглянуто і затверджено план найважливіших досліджень і приміра їх проблематика в галузі історії КПРС і партійного будівництва на дванадцять п'ятирічку. З характеристикою плану-проекту виступив заступник голови Республіканської координаційної ради, докт. істор. наук, проф. І. Ф. Кураєв. План найважливіших досліджень, відзначив він, необхідно доопрацювати в напрямі скорочення внесених в нього наукових тем за рахунок не актуальних тем і повторень.

З обговорюваних питань рада прийняла постанову, яка зобов'язала президію, її секції, опорні кафедри історії КПРС вузів покласти в основу всієї наступної роботи рішення XXVII з'їзду КПРС і XXVII з'їзду Компартії України. Звернуто увагу опорних кафедр на необхідність розробки актуальних проблем, які впливають з рішень XXVII з'їзду партії, підвищення відповідальності за визначення тем монографій, докторських і кандидатських дисертацій. При цьому важливо не допускати дублювання, локальної, вузькогалузевої

постановки проблем, вузькості хронологічних і територіальних рамок досліджень. Рада схвалила план досліджень і примірну проблематику актуальних розробок в галузі історії КПРС і партійного будівництва на дванадцять п'ятирічку.

Учасники засідання ознайомилися з поновленим складом Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва на новий п'ятирічний термін. До складу Республіканської ради ввійшли:

Юрчук В. І. — директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, член-кор. АН УРСР.

Курас І. Ф. — заст. директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України, докт. істор. наук, проф.

Каніщенко Л. О. — перший заст. міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, канд. економ. наук, доцент.

Варгачук П. Л. — ст. наук. співроб. Інституту, історії партії при ЦК Компартії України, докт. істор. наук, проф.

Варшавчик М. Я. — проф. кафедри історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті, докт. істор. наук, проф.

Грущенко І. П. — ректор Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, канд. екон. наук, проф.

Дяченко Ю. П. — перший заст. голови Державного комітету Ради Міністрів УРСР у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі.

Єрхов Г. П. — секретар Донецького обкому Компартії України, докт. істор. наук.

Калакура Я. С. — проректор Київського держуніверситету, докт. істор. наук, проф.

Кондуфор Ю. Ю. — директор Інституту історії АН УРСР, академік АН УРСР

Корольов Б. І. — директор Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті, докт. істор. наук, проф.

Кирилова С. К. — директор Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна

Курило В. М. — заст. міністра освіти УРСР, докт. істор. наук, проф.

Макаров А. М. — зав. сектором науково-го комунізму Інституту історії партії при ЦК Компартії України, канд. філософ. наук

Матвійчук М. М. — зав. кафедрою історії КПРС природничих факультетів Київського держуніверситету, докт. істор. наук, проф.

Мельниченко В. Ю. — зав. сектором суспільних наук відділу науки і учбових закладів ЦК Компартії України, канд. істор. наук

Мітюков О. Г. — начальний Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР, канд. істор. наук.

Михайлов В. О. — секретар Ворошиловградського обкому Компартії України, докт. істор. наук.

Михайловський В. І. — секретар Київського міського Компартії України, канд. екон. наук.

Мяловицький А. В. — головний редактор

журналу «Комуніст України», канд. філософ. наук

Нагорна Л. П. — Зав. сектором історії партії Інституту історії партії при ЦК Компартії України, докт. істор. наук.

Немазаній Г. Ф. — директор Політвидавву УРСР

Нем'ятий В. М. — керівник проблемної групи по розробці питань Великої Вітчизняної війни Інституту історії партії при ЦК Компартії України, докт. істор. наук.

Орлов В. М. — зав. кафедрою партійного будівництва Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, докт. істор. наук, проф.

Панібудьласка В. Ф. — зав. кафедрою історії КПРС і наукового комунізму Київського інженерно-будівельного інституту, докт. істор. наук, проф.

Панчук М. І. — ст. наук. співроб. Інституту історії партії при ЦК Компартії України, докт. істор. наук.

Пелих О. Д. — заст. зав. відділом організаційно-партійної роботи ЦК Компартії України, канд. екон. наук.

Польовий Л. П. — ст. наук. співроб. Інституту історії партії при ЦК Компартії України, вчений секретар Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва, канд. істор. наук.

Пономаренко Г. Я. — ректор Донецького держуніверситету, докт. істор. наук, проф.

Солдатенко В. Ф. — зав. кафедрою історії КПРС Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, докт. істор. наук, проф.

Сухарев В. В. — вчений секретар Інституту історії партії при ЦК Компартії України, докт. істор. наук, доцент.

Танцюра В. І. — зав. кафедрою історії КПРС Харківського держуніверситету, канд. істор. наук, доцент.

Тараник В. П. — генеральний директор видавничого об'єднання «Вища школа», канд. істор. наук.

Шевчук В. П. — зав. кафедрою історії КПРС гуманітарних факультетів Київського держуніверситету, докт. істор. наук, проф.

Шморгун П. М. — зав. кафедрою історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті, докт. істор. наук, проф.

Черненко А. М. — зав. кафедрою історії КПРС Дніпропетровського держуніверситету, докт. істор. наук, проф.

Чуприна В. М. — зав. кафедрою історії КПРС Львівського держуніверситету, докт. істор. наук, проф.

Якупов Н. М. — зав. кафедрою історії КПРС Одеського держуніверситету, докт. істор. наук, проф.

Яремчук Д. А. — секретар Львівського обкому Компартії України, канд. істор. наук.

ПРЕЗИДІЯ РАДИ

Юрчук В. І. — член-кор. АН УРСР, докт. істор. наук, проф., директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України — голова.

Курас І. Ф. — докт. істор. наук, проф., заст. директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України — заступник голови.

Каніщенко Л. О. — канд. екон. наук, доцент, перший заст. міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР — заступник голови.

Варшавчик М. Я. — докт. істор. наук, проф. кафедри історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті.

Дяченко Ю. П. — перший заст. голови Державного комітету Ради Міністрів УРСР у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі.

Калакура Я. С. — докт. істор. наук, проф., проректор Київського держуніверситету.

Кондуфор Ю. Ю. — академік АН УРСР, докт. істор. наук, проф., директор Інституту історії АН УРСР.

Корольов Б. І. — докт. істор. наук, проф., директор Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті.

Курило В. М. — докт. істор. наук, проф., заст. міністра освіти УРСР.

Мельниченко В. Ю. — канд. істор. наук, зав. сектором суспільних наук відділу науки і учбових закладів ЦК Компартії України.

Орлов В. М. — докт. істор. наук, проф., зав. кафедрою партійного будівництва Вищої партійної школи при ЦК Компартії України.

СКЛАД ПРОБЛЕМНИХ СЕКЦІЙ РАДИ

I секція.

*Партія більшовиків
в період боротьби за перемогу
буржуазно-демократичної революції
(1883 — лютий 1917 рр.)*

Шморгун П. М. — докт. істор. наук, проф., зав. кафедрою історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті — голова.

Варгатюк П. Л. — докт. істор. наук, проф., ст. наук. співробіт. Інституту історії партії при ЦК Компартії України.

Гребенніков В. М. — канд. істор. наук, доц. кафедри історії КПРС Київського інституту інженерів цивільної авіації.

Козицький М. Ю. — канд. істор. наук, доц. кафедри історії КПРС гуманітарних факультетів Київського держуніверситету — заступник голови.

Крижановський В. П. — канд. істор. наук, доц. кафедри історії КПРС гуманітарних факультетів Київського держуніверситету.

Сарбей В. Г. — докт. істор. наук, зав. відділом Інституту історії АН УРСР.

Червінський В. І. — канд. істор. наук, доц. кафедри історії КПРС природничих факультетів Київського держуніверситету.

II секція.

*Комуністична партія
в період боротьби за перемогу
Великої Жовтневої соціалістичної революції
і громадянської війни
(1917—1920 рр.)*

Варгатюк П. Л. — докт. істор. наук, проф., ст. наук. співробіт. Інституту історії партії при ЦК Компартії України — голова.

Корольов Б. І. — докт. істор. наук, проф., директор Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті.

Курас І. Ф. — докт. істор. наук, проф., заст. директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України.

Гошуляк І. Л. — канд. істор. наук, ст. наук. співробіт. Інституту історії партії при ЦК Компартії України.

Мельниченко В. Ю. — канд. істор. наук, зав. сектором суспільних наук відділу науки і учбових закладів ЦК Компартії України.

Солдатенко В. Ф. — докт. істор. наук, проф., зав. кафедрою історії КПРС Вищої партійної школи при ЦК Компартії України — заступник голови.

Щусь О. Й. — канд. істор. наук, ст. наук. співробіт. Інституту історії АН УРСР.

III секція.

*Комуністична партія
в роки мирного соціалістичного будівництва
і перемоги соціалізму в СРСР
(1921—1941 рр.)*

Панчук М. І. — докт. істор. наук, ст. наук. співробіт. Інституту історії партії при ЦК Компартії України — голова.

Горбань Ю. А. — докт. істор. наук, доц. кафедри історії КПРС природничих факультетів Київського держуніверситету.

Даниленко В. М. — канд. істор. наук, співробіт. Інституту історії АН УРСР.

Діброва С. С. — канд. істор. наук, ст. наук. співробіт. Інституту історії партії при ЦК Компартії України.

Коломіїченко І. І. — докт. істор. наук, ст. наук. співробіт. Інституту історії партії при ЦК Компартії України.

Коновалов М. А. — докт. істор. наук, проф., зав. кафедрою історії КПРС Київського технологічного інституту харчової промисловості.

Кульчицький С. В. — докт. істор. наук, ст. наук. співробіт. Інституту історії АН УРСР — заступник голови.

IV секція.

*Комуністична партія
в період Великої Вітчизняної війни
(1941—1945 рр.)*

Нем'ятий В. М. — докт. істор. наук, керівник проблемної групи по розробці питань історії Великої Вітчизняної війни Інституту історії партії при ЦК Компартії України — голова.

Григорович Д. П. — докт. істор. наук, ст. наук. співробіт. Інституту історії партії при ЦК Компартії України.

Замлинський В. О. — докт. істор. наук, проф., зав. кафедрою архівознавства і спеціальних історичних дисциплін Київського держуніверситету — заступник голови.

Клоков В. І. — докт. істор. наук, членкор. АН УРСР, зав. відділом Історії Великої Вітчизняної війни Інституту історії АН УРСР.

Коваль М. В. — докт. істор. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР.

Лозицький В. С. — канд. істор. наук, заст. директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України.

Мінгазутдінов О. Ф. — канд. істор. наук, доц. кафедри історії КППС гуманітарних факультетів Київського держуніверситету.

Мултих Г. М. — канд. істор. наук, проф. кафедри історії КППС Вищої партійної школи при ЦК Компартії України.

Сафонова Є. В. — канд. істор. наук, доц. кафедри історії КППС природничих факультетів Київського держуніверситету.

V секція.

Комуністична партія в боротьбі за відбудову народного господарства і розвиток соціалістичного суспільства (1946—1961 рр.)

Матвійчук М. М. — докт. істор. наук, проф., зав. кафедрою історії КППС природничих факультетів Київського держуніверситету — голова.

Беренштейн Л. Ю. — докт. істор. наук, проф., зав. кафедрою історії КППС Української сільськогосподарської академії.

Білик Б. І. — докт. істор. наук, доц. кафедри історії КППС природничих факультетів Київського держуніверситету.

Гальський К. Є. — канд. істор. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії партії при ЦК Компартії України.

Ковалевський Б. П. — докт. істор. наук, проф., зав. кафедрою історії КППС Київського автодорожного інституту.

Кожукало І. П. — канд. істор. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії партії при ЦК Компартії України — заступник голови.

Мойсеєнко В. Д. — докт. істор. наук, проф. кафедри історії КППС Української сільськогосподарської академії.

Романцов В. О. — докт. істор. наук, проф., зав. кафедрою історії КППС Київського технологічного інституту легкої промисловості.

Сухарев В. В. — докт. істор. наук, доц., вчений секретар Інституту історії партії при ЦК Компартії України.

VI секція.

Комуністична партія в період планомирного і всебічного вдосконалення соціалізму

Панібудьласка В. Ф. — докт. істор. наук, проф., зав. кафедрою історії КППС і наукового комунізму Київського інженерно-будівельного інституту — голова.

Гаврилюк О. Ю. — канд. істор. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії партії при ЦК Компартії України.

Гайдуков Л. Ф. — докт. істор. наук,

проф. кафедри історії КППС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті — заступник голови.

Клапчук С. М. — докт. істор. наук, проф. кафедри історії КППС природничих факультетів Київського держуніверситету.

Лихолат О. В. — докт. істор. наук, виконуючий обов'язки проф. кафедри історії КППС Вищої партійної школи при ЦК Компартії України.

Остафійчук В. Ф. — докт. істор. наук, виконуючий обов'язки проф. кафедри історії КППС природничих факультетів Київського держуніверситету.

Плющ М. Р. — докт. істор. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР.

Польовий Л. П. — канд. істор. наук, вчений секретар Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КППС і партійного будівництва Інституту історії партії при ЦК Компартії України.

Шевчук В. П. — докт. істор. наук, проф., зав. кафедрою історії КППС гуманітарних факультетів Київського держуніверситету.

Шульга І. В. — докт. істор. наук, проф. кафедри історії КППС Київського технологічного інституту легкої промисловості.

VII секція.

Проблеми партійного будівництва

Орлов В. М. — докт. істор. наук, проф., зав. кафедрою партійного будівництва Вищої партійної школи при ЦК Компартії України — голова.

Василенко В. К. — канд. істор. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії партії при ЦК Компартії України.

Гордієнко Л. М. — канд. істор. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії партії при ЦК Компартії України.

Горшков В. П. — докт. істор. наук, проф., зав. кафедрою історії КППС історичного факультету Київського держуніверситету — заступник голови.

Позняк В. Т. — докт. істор. наук, проф. кафедри історії КППС історичного факультету Київського держуніверситету.

Шевченко В. Ф. — докт. істор. наук, проф., зав. сектором партійного будівництва Інституту історії партії при ЦК Компартії України.

Шиловцев Ю. В. — докт. істор. наук, проф. кафедри партійного будівництва Вищої партійної школи при ЦК Компартії України.

VIII секція.

Методологія, історіографія та джерелознавство історії КППС

Варшавчик М. Я. — докт. істор. наук, проф. кафедри історії КППС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті — голова.

Волковинський В. М. — канд. істор. наук, заст. головного редактора журналу «Архів України».

Калакура Я. С. — докт. істор. наук, проф., проректор Київського держуніверситету.

Мусієнко В. В. — канд. істор. наук, доцент, зав. кафедрою історії КППС Київського медичного інституту.

Нагорна Л. П. — докт. істор. наук, зав. сектором історії партії Інституту історії партії при ЦК Компартії України — заступник голови.

Савельєв В. Л. — канд. істор. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії партії при ЦК Компартії України.

Санцевич А. В. — докт. істор. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР.

Соловйова А. А. — канд. істор. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії партії при ЦК Компартії України.

Швед В. О. — канд. істор. наук, доцент кафедри партійно-політичної роботи в органах внутрішніх справ Київських вищих курсів МВС СРСР.

IX секція.

Історія ВЛКСМ

і комуністичне виховання молоді

Ковальов І. Я. — докт. істор. наук, проф. кафедри марксизму-ленінізму Київського вищого військового авіаційно-інженерного училища — голова.

Бура П. Л. — канд. істор. наук, ст. викладач кафедри комсомольського будівництва Республіканської комсомольської школи при ЦК ЛКСМУ.

Врублевський В. Г. — канд. істор. наук, доцент кафедри партійного будівництва Вищої партійної школи при ЦК Компартії України.

Назимко П. С. — канд. істор. наук, доцент, зав. кафедрою комсомольського будівництва Республіканської комсомольської школи при ЦК ЛКСМУ — заступник голови.

Ничкало Н. Г. — докт. істор. наук, зав. лабораторією професійно-технічної освіти науково-дослідного інституту педагогіки Міністерства освіти УРСР.

Просяник М. П. — канд. істор. наук, доцент кафедри історії КППС Вищої партійної школи при ЦК Компартії України.

Роїк В. Г. — канд. істор. наук, доцент кафедри історії КППС гуманітарних факультетів Київського держуніверситету.

Серіщев Я. М. — докт. істор. наук, проф., зав. кафедрою історії СРСР Київського держуніверситету.

Стоян О. М. — канд. істор. наук, доцент, нач. відділу комуністичного виховання студентів управління викладання суспільних наук Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти УРСР.

Цимбал М. І. — зав. відділом по роботі з науковою молоддю ЦК ЛКСМУ.

Л. П. ПОЛЬОВИЙ (Київ)

МОЛОДІ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЦІ — 50-РІЧЧЮ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР

Головне завдання, що стоїть перед колективом Інституту історії АН УРСР у дванадцятій п'ятиріччі, — створення багатомної «Історії класів і соціальних верств Української РСР». Велика увага в її підготовці приділяється участі молодих наукових кадрів та спеціалістів. Свідченням цього стали суспільно-політичне читання на тему: «Історія класів і соціальних груп Української РСР». Вони були організовані комітетом комсомолу та радою молодих вчених спільно з партбюро й радою наставників Інституту історії АН УРСР. Читання відбулися 27 травня 1986 р. і були присвячені 50-річчю Інституту історії АН УРСР. До їх відкриття була приурочена виставка праць молодих науковців інституту.

У роботі пленарного засідання взяли участь провідні вчені, зав. відділами й секторами, члени ради наставників Інституту історії АН УРСР: академіки АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор, П. Т. Тронько, чл.-кореспонденти АН УРСР І. М. Мельникова, В. І. Клоков, д-ри іст. наук І. М. Кулинич, С. В. Кульчицький, Ю. О. Курносов, А. В. Санцевич, канд. іст. наук І. М. Хворостяний.

Вітальним словом читання відкрив директор Інституту історії АН УРСР, акад. АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор. У своєму виступі він звернув увагу на теоретичне й методологічне значення сформульованого

в новій редакції Програми КППС положення про важливу закономірність розвитку соціальних відносин на сучасному етапі — зближення робітничого класу, колгоспного селянства й народної інтелігенції, становлення безкласової структури суспільства при вирішальній ролі в цьому процесі робітничого класу. Він також підкреслив, що наріжним каменем політики Комуністичної партії Радянського Союзу є постійна турбота про зміцнення союзу робітничого класу, селянства й інтелігенції.

У доповідях відповідальних редакторів томів: зав. відділом, д-ра іст. наук, проф. С. В. Кульчицького «Робітничий клас як будівник безкласового суспільства» та зав. сектором, д-ра іст. наук, проф. Ю. О. Курносова «Завдання й перспективи вивчення питань формування радянської інтелігенції» говорилося про актуальність вивчення соціально-класової структури радянського суспільства й тенденцій її розвитку, важливе значення аналізу проблем взаємовідносин класів, суспільних груп для марксистсько-ленінської теорії та практики удосконалення соціалізму.

В обговоренні доповідей взяли участь молоді вчені і спеціалісти Інституту історії АН УРСР, Інституту місцевознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, Запорізького держуніверситету та Полтавського педінституту ім. В. Г. Короленка.

Спроба визначити основні закономірності та особливості формування й розвитку соціалістичної природи робітничого класу була здійснена у виступах Д. Б. Яневського «Робітничий рух на Україні напередодні Великої Жовтня», В. М. Устименка «Робітничий клас України й зміцнення тилу Червоної Армії (1918—1920 рр.)» та С. А. Кокіна «Закономірності розвитку соціалістичної свідомості радянського робітничого класу: історичний досвід 20—30-х років».

Про роль робітничого класу в соціально-класовому, міжнаціональному й інтернаціональному зближенні трудящих ішлося в повідомленнях Ю. А. Баумана «Виховання робітничого класу України в дусі радянського патріотизму й дружби народів СРСР у процесі побудови фундаменту соціалізму — необхідна умова становлення його як класу соціалістичного суспільства (1926—1932 рр.)», Ю. А. Черченка «Провідна роль робітничого класу СРСР у формуванні загону робітничого класу західних областей України (1944—1950 рр.)», канд. іст. наук С. В. Віднянського «До питання про вивчення історії інтернаціональних зв'язків робітничого класу України», Н. В. Кривець «Участь молодих робітників України в розвитку виробничих зв'язків з трудящими Німецької Демократичної Республіки в умовах соціалістичної економічної інтеграції».

Питання формування й розвитку селянства як класу в період феодалізму висвітляли канд. іст. наук В. М. Ричка — «Про формування класу феодально залежного селянства в епоху Київської Русі», канд. іст. наук О. І. Гуржій — «Еволюція селянського класу-стану на Україні в системі феодальної суспільно-економічної формації», В. О. Щербак — «Еволюція козацького стану у феодальному суспільстві України», П. М. Сас — «Про класовий характер соціальних концепцій церковно-релігійної ідеології на Україні в другій половині XVI — першій половині XVII століть» та В. М. Сироткін — «Етико-правові

звичаї в трудовому побуті селян Лівобережної України (друга половина XVII — початок XIX ст.)».

Канд. іст. наук В. І. Марочко розповів про вивчення соціальної психології трудячого селянства України 20—30-х років, С. М. Тимченко і канд. іст. наук Т. В. Клінченко у своїх виступах — «Соціальна структура колгоспного селянства УРСР на сучасному етапі» та «Соціалістичне селянство у соціально-класовій структурі соціалістичної держави на сучасному етапі (на прикладі Угорщини)» спинилися на питаннях місця й ролі селянства в соціалістичному суспільстві в ході його вдосконалення. Про деякі особливості становлення радянської технічної інтелігенції в 1926—1935 рр. доповів Г. В. Касьянов.

До програми читань були включені повідомлення, в яких викривались облудність й реакційність буржуазних концепцій суспільного розвитку (В. С. Горак — «Неспроможність буржуазних фальсифікацій революційної ролі українського трудячого селянства в роки громадянської війни й іноземної воєнної інтервенції (1918—1921 рр.)»; О. В. Горань — «Неспроможність буржуазної схеми «модернізація — зростання націоналізму»; К. О. Шкода — «Неспроможність буржуазних інтерпретацій добробуту класів і соціальних груп Української РСР на сучасному етапі»).

Після виступів розгорнулася жвава дискусія, в якій взяли участь С. К. Асатуров, В. П. Бондаренко, Н. О. Герасименко, канд. іст. наук В. М. Даниленко, В. В. Кононенко, А. М. Машкін та ін.

Підбиваючи підсумки роботи суспільно-політичних читань, заст. директора Інституту історії АН УРСР, голова ради наставників, канд. іст. наук І. М. Хворостяний відзначив змістовність й наукову цінність представлених повідомлень і висловив впевненість, що проведення таких диспутів у майбутньому стане школою наукового зростання молоді.

С. К. АСАТУРОВ (Київ)

ВЧЕНА ІЗ США У КИЄВІ

З 11 по 24 травня 1986 р. у Києві перебувала науковий співробітник Українського дослідного інституту при Гарвардському університеті (США) Патріція Кеннеді Грімстед.

Вона неодноразово відвідувала Радянський Союз, встановила контакти з рядом наукових закладів Української РСР.

Вчена приїхала до Києва для роботи в архівах та бібліотеках, а також консультацій з питань, які її найбільше цікавлять, — архівна справа та діловодство на Україні.

20 травня Патріція Кеннеді Грімстед зустрілася із заст. директора Інституту історії АН УРСР канд. іст. наук І. М. Хворостяним. У бесіді взяли участь зав. відділами д-р іст. наук, проф. І. С. Хміль та д-р іст. наук А. В. Санцевич, канд.

іст. наук В. В. Панашенко, О. І. Гуржій, І. М. Шекера. Було обговорено актуальні питання розвитку історичної науки. Зокрема, особливу увагу приділено допоміжним історичним дисциплінам. У свою чергу, американська вчена розповіла про основні напрями науково-дослідної роботи, яку ведуть в Українському дослідному інституті при Гарвардському університеті, детально спинилася на проблемі використання комп'ютерної електронно-обчислювальної техніки в науковій роботі.

Перебування Патріції Кеннеді Грімстед у Києві, її зустрічі та консультації з радянськими вченими можна розглядати як певний вклад у зміцнення наукових зв'язків між дослідниками СРСР та США.

Н. О. ТЕРЕНТЬЄВА (Київ)

ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЙ І МОНОГРАФІЙ

20 червня 1986 р. президія Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва розглянула й схвалила теми таких кандидатських дисертацій:

КАНДИДАТСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ

Григорова Н. А. (Дніпропетровськ) — Роль з'їздів і конференцій РСДРП у вихованні партійних кадрів у дожовтневий період.

Конончук І. Н. (Ніжин) — Діяльність більшовицьких організацій України по залученню студентської і учнівської молоді до боротьби проти царизму (1905—1914 рр.).

Резніков А. В. (Київ) — Боротьба більшовиків України проти меншовиків за пролетарські маси в роки першої світової війни (1914—лютий 1917 рр.).

Тимошенко Л. В. (Київ) — Боротьба В. І. Леніна проти фальсифікацій історії більшовизму в період між двома буржуазно-демократичними революціями в Росії.

Товстуха П. В. (Київ) — Більшовицька преса в боротьбі за здійснення ленінської тактики «лівого блоку» в період революції 1905—1907 рр.

Григор'єва Л. В. (Миколаїв) — Діяльність політорганів і партійних організацій по політичному вихованню червоноармійців у роки громадянської війни. (На матеріалах Південного і Південно-Західного фронтів).

Жабоврицький М. С. (Одеса) — Партійне керівництво діяльністю Рад України в роки громадянської війни і іноземної воєнної інтервенції.

Мезеря О. А. (Київ) — Роль партійно-радянської преси в ідейно-політичному вихованні трудящих у період громадянської війни і іноземної воєнної інтервенції. (На матеріалах України).

Михайлюк А. В. (Дніпропетровськ) — Діяльність Комуністичної партії по посиленню ролі робітничого класу в зміцненні тилу Червоної Армії (1919—1920 рр.). (На матеріалах України).

Бакуменко О. П. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по здійсненню нової економічної політики (1926—1933 рр.). (На матеріалах Української РСР).

Грибкова Є. А. (Одеса) — Діяльність партійних організацій України по підвищенню громадсько-політичної активності робітничої молоді (1926—1937 рр.).

Задирака Ю. В. (Київ) — Ленінська національна політика Комуністичної партії — вирішальний фактор формування соціалістичних націй (1917—1937 рр.). (На матеріалах Української РСР).

Левін О. Л. (Дніпропетровськ) — Досвід Комуністичної партії України по залученню старої інтелігенції до соціалістичного будівництва.

Фільчаков В. В. (Київ) — Досвід Компартії України по пропаганді трудового героїзму робітничого класу в роки довоєнних п'ятирічок.

Ендебері Н. Д. (Київ) — Партійне ке-

рівництво технічною реконструкцією промисловості (1926—1937 рр.). (На матеріалах України).

Озерський Ю. І. (Харків) — Роль військових рад, політорганів і парторганізацій Радянської Армії у відбудові народного господарства на Україні (1943—1944 рр.).

Чуфаров Б. В. (Київ) — Діяльність політорганів і парторганізацій Чорноморського флоту по ідейно-політичному вихованню воїнів (1941—1944 рр.).

Шахрайчук І. А. (Дніпропетровськ) — Діяльність комсомольських організацій партизанських формувань України в роки Великої Вітчизняної війни.

Захарченко О. О. (Миколаїв) — Комуністична партія — організатор зриву грабіжницької аграрної політики гітлерівських загарбників на Україні у роки Великої Вітчизняної війни.

Амірбеєв Г. С. (Київ) — Партійне керівництво культурним співробітництвом братерських народів СРСР (1955—1961 рр.).

Альоксин Ю. І. (Донецьк) — Комуністична партія — організатор активної участі воїнів Радянської Армії у військово-патріотичному вихованні трудящих (1975—1985 рр.). (На матеріалах військ дислокованих на території УРСР).

Булава М. М. (Київ) — Партійне керівництво впровадженням і розвитком бригадного підряду в колгоспах України (1981—1985 рр.).

Годованець В. Ф. (Київ) — Діяльність Компартії України по підвищенню активності трудящих в охороні громадського порядку (1976—1985 рр.).

Захаркевич С. М. (Київ) — Діяльність КПРС по керівництву соціалістичним змаганням будівельних трудових колективів в 1981—1985 рр. (На матеріалах Компартії України).

Каплуновська Є. І. (Харків) — Діяльність Комуністичної партії України по формуванню екологічної культури трудящих (1971—1980 рр.).

Кучер Н. М. (Київ) — Діяльність Компартії України по патріотичному вихованню трудящих (1981—1985 рр.).

Куценко О. М. (Харків) — Діяльність Компартії України по підвищенню ролі суспільних дисциплін в ідейно-політичному вихованні учнів системи профтехосвіти (1971—1980 рр.).

Лебедев І. К. (Львів) — Діяльність парторганізацій України по підготовці і вихованню молодих науково-технічних кадрів (1976—1985 рр.).

Мазур П. Я. (Київ) — Діяльність партійних організацій України по комуністичному вихованню учнів середніх спеціальних учбових закладів у 1976—1985 рр.

Надвірняк Н. В. (Київ) — Діяльність Компартії України по здійсненню диференційованого підходу до ідейно-виховної роботи (1981—1985 рр.).

Нечипоренко Є. Г. (Київ) — Партійне керівництво здійсненню комплексного підходу до ідейно-виховної роботи серед

студентської молоді (1971—1980 рр.). (На матеріалах вузів України).

Носач В. М. (Рубежанськ) — Роль багатотиражної преси у здійсненні науково-технічного прогресу (1971—1980 рр.). (На матеріалах України).

Палієнко В. І. (Київ) — КППРС — організатор братерського співробітництва радянських республік у галузі будівельного виробництва (1971—1985 рр.). (На матеріалах України).

Портнова Т. В. (Київ) — Співробітництво партійних організацій Москви і України в розвитку науки і культури (1976—1985 рр.).

Саламатіна Т. М. (Харків) — Діяльність партійних організацій залізничного транспорту України по розвитку соціалістичного змагання (1971—1980 рр.).

Селєзньова Т. Г. (Київ) — Партійне керівництво вдосконаленням організації праці невіробничої сфери (1976—1985 рр.). (На матеріалах УРСР).

Сидоренко В. М. (Київ) — Діяльність КППРС по підвищенню ефективності роботи будівельних підприємств і організацій у 1976—1985 рр. (На матеріалах України).

Тесленко В. І. (Харків) — Керівництво Компартії України впровадженням інтенсивних технологій, прогресивних форм організації праці в сільськогосподарське виробництво (1976—1985 рр.).

Шарандін В. М. (Київ) — Партійне керівництво вдосконаленням управління науково-технічним прогресом у промисловості УРСР (1976—1985 рр.).

Шовкун І. Б. (Київ) — Досвід партійного керівництва соціально-економічним розвитком села. (На матеріалах України. 1976—1985 рр.).

Андрєєва О. В. (Одеса) — Діяльність Компартії України по підвищенню ролі комсомолу в ідейно-політичному вихованні молодих науково-технічних кадрів (1971—1980 рр.).

Барвінський А. О. (Суми) — Діяльність Компартії України по вихованню політичної культури студентської молоді (1976—1981 рр.).

Вентка Р. А. (Львів) — Діяльність Комуністичної партії по вихованню політичної культури студентської молоді (1981—1985 рр.).

Дідковська К. І. (Житомир) — Діяльність Комуністичної партії по інтернаціональному вихованню студентської молоді (1976—1985 рр.). (На матеріалах парторганізацій Української РСР).

Жердецький В. М. (Харків) — Роль партійно-радянської преси України по воєнно-патріотичному вихованню молоді (1976—1980 рр.).

Чепурний О. М. (Харків) — Діяльність політorganів і армійських партійних організацій Київського, Прикарпатського і Одеського військових округів по класовому вихованню радянських воїнів (1971—1980 рр.).

Черняк Г. А. (Одеса) — Діяльність Комуністичної партії України по моральному вихованню робітничої молоді (1976—1985 рр.).

Альошин В. М. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по розвитку суспільної

активності трудящих як важливої складової частини соціалістичного самоуправління народу (1981—1986 рр.). (На матеріалах Компартії України).

Амаряну М. Х. (Дніпропетровськ) — Діяльність партійних організацій по підвищенню ролі Рад в розвитку соціалістичного самоуправління (1976—1980 рр.). (На матеріалах Компартії України).

Бостан Л. М. (Запоріжжя) — Діяльність КППРС по дальшому поліпшенню керівництва органами народного контролю в промисловості (1981—1985 рр.). (На матеріалах парторганізацій України).

Весельський Б. Ф. (Київ) — Підвищення бойовитості партійних організацій органів внутрішніх справ (1976—1980 рр.). (На матеріалах України).

Гончаров О. П. (Київ) — Діяльність партійних організацій промислових підприємств України по підвищенню творчої активності комуністів у здійсненні науково-технічного прогресу (1976—1985 рр.).

Гончарук Н. Т. (Київ) — Партійне керівництво доборою, розстановкою і вихованням керівних кадрів і спеціалістів агропромислових об'єднань (1981—1985 рр.). (На матеріалах України).

Заморський Ю. Л. (Харків) — Партійне керівництво доборою, розстановкою і вихованням профспілкових кадрів у 1971—1980 рр. (На матеріалах України).

Єфременко Ю. Г. (Київ) — Діяльність КППРС по підвищенню ролі громадських організацій в посиленні режиму економії в промисловості (1976—1985 рр.). (На матеріалах парторганізацій України).

Калиновський В. С. (Київ) — Дальше зміцнення первинних партійних організацій промисловості на основі принципу демократичного централізму (1976—1980 рр.). (На матеріалах України).

Кокорський В. Ф. (Комунарськ) — Партійне керівництво посиленням контрпропагандистської спрямованості засобів масової інформації (1976—1985 рр.). (На матеріалах України).

Корнілов Ю. П. (Київ) — Діяльність Компартії України по підвищенню ролі виборного активу первинних партійних організацій (1981—1985 рр.).

Косячук Л. Г. (Київ) — Діяльність Компартії України по підвищенню ролі громадських організацій в розвитку творчої активності колгоспного селянства республіки (1971—1980 рр.).

Маціпура В. К. (Київ) — Діяльність партійних організацій України по атеїстичному вихованню сільської молоді (1976—1985 рр.).

Плахотнік О. М. (Київ) — Діяльність КППРС по перебудові психології кадрів в умовах прискорення соціально-економічного розвитку країни. (На матеріалах партійних організацій України).

Пономаренко В. І. (Київ) — Досвід Компартії України по підготовці і перепідготовці партійних кадрів (1946—1956 рр.).

Самойлов Ю. В. (Ворошиловград) — Здійснення парторганізаціями України курсу КППРС на ресурсозбереження в промисловості (1981—1985 рр.).

Футала В. П. (Дрогобич) — Діяльність сільських партійних організацій України

по підвищенню авангардної ролі комуністів (1981—1985 рр.).

Чернов В. П. (Дніпропетровськ) — Діяльність партійних організацій України по подоланню істотних відмінностей між фізичною і розумовою працею в сільськогосподарському виробництві (1976—1985 рр.).

Чічановський А. А. (Київ) — Здійснення партійними організаціями України керівництва засобами масової інформації і пропаганди як фактор підвищення ефективності їх діяльності (1976—1985 рр.).

Арбузова С. С. (Харків) — Більшовицька преса як джерело вивчення національної політики партії в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Белозорова А. І. (Кам'янець-Подільський) — Діяльність партійних організацій України по розвитку колгоспно-радгоспного виробництва в умовах удосконалення соціалізму: Історіографія проблеми.

Замковий В. П. (Київ) — Ленінська «Искра» і розвиток соціал-демократичного руху на Україні: Історіографія проблеми.

Меркуленко І. В. (Одеса) — Критика буржуазних фальсифікацій історії боротьби більшовиків з непростотарськими партіями в 1917 р. (На матеріалах сучасної англо-американської історіографії).

Буцько В. А. (Київ) — Неспроможність буржуазних фальсифікацій політики КППРС і Радянської держави щодо визволених країн (1976—1985 рр.).

Міносян А. С. (Харків) — Критика буржуазних фальсифікацій соціальної політики КППРС в умовах удосконалення соціалізму.

Нікітін В. В. (Харків) — Критика буржуазних фальсифікацій діяльності КППРС по здійсненню соціальної політики на селі в 60—80-ті роки. (На матеріалах англо-американської історіографії).

Носко Ю. Ю. (Донецьк) — Критика фальсифікацій національної політики КППРС в західнонімецькій історіографії 70—80-х рр.

Тіхомиров В. О. (Київ) — Утвердження в історико-партійній науці на Україні ленінської концепції культурної революції.

МОНОГРАФІЇ

Глиняний В. П. (Одеса) — Партія більшовиків — організатор революційного руху на Чорноморському флоті (1903—1917 рр.).

Теплицький Ю. М. (Ворошиловград) — Діяльність більшовиків України по залученню молоді до революційної боротьби в період трьох російських революцій.

Горський В. М. (Київ) — Партійне керівництво становленням і розвитком радянського театрального мистецтва (1917—1941 рр.).

Готун М. Є. (Київ) — Історичний досвід Компартії України по підготовці партійних кадрів у мережі партійно-політичних закладів (1918—1985 рр.).

Бакулін В. І. (Запоріжжя). Боротьба партії за наукову організацію і раціоналізацію промислового виробництва в 20-ті роки. (На матеріалах РРФСР і УРСР).

Велічко А. І. (Луцьк) — Діяльність Компартії України по вихованню соціалістичної дисципліни праці робітничого класу в роки довоєнних п'ятирічок.

Попова В. О. (Чернівці) — Діяльність Комуністичної партії по мобілізації трудящих України по забезпеченню потреб фронту бойовою технікою, зброєю і боеприпасами в роки Великої Вітчизняної війни.

Байрамов В. В. (Ізмаїл) — Діяльність КППРС по залученню молоді до прискорення науково-технічного прогресу в 70—80-ті роки (На матеріалах партійних організацій Центральних областей Північного Кавказу РРФСР і Української РСР: Порівняльно-історичний аналіз).

Бесов Л. М. (Харків) — На чолі боротьби за науково-технічний прогрес. (Досвід партійних організацій виробничих і науково-виробничих об'єднань України. 1971—1985 рр.).

Боярська З. І. (Київ) — Роль партійної преси в удосконаленні соціалістичного способу життя в сучасних умовах. (На матеріалах парторганізацій України).

Катрич В. П. (Запоріжжя) — Діяльність КППРС по удосконаленню господарського механізму в умовах удосконалення соціалізму (1985—1990 рр.). (Досвід парторганізацій України).

Михайлюк В. П. (Ворошиловград) — Керівництво КППРС підвищенням ефективності агропромислового комплексу в 70—80-ті роки. (На матеріалах парторганізацій України).

Привалова Л. В. (Одеса) — Діяльність Компартії України по зміцненню дисципліни праці в промисловості в умовах удосконалення соціалізму.

Сизоненко В. М. (Дніпропетровськ) — Партійне керівництво вирішенням житлової проблеми на Україні (1971—1985 рр.).

Хижняк І. І. (Київ) — Зростання темпів машинобудування — основа науково-технічного прогресу в 70—80-ті роки. (З досвіду парторганізацій України).

Шишацький А. Т. (Краснодар) — Діяльність КППРС по формуванню активного життєвої позиції молодого покоління робітничого класу в умовах удосконалення соціалізму. (На матеріалах Компартії України).

Казенко П. В. (Київ) — Військово-патріотична робота комсомолу України (1946—1985 рр.).

Скорченко Ю. О. (Ворошиловград) — Комсомол — помічник Комуністичної партії в розвитку науково-технічного прогресу в промисловості (1966—1985 рр.). (На матеріалах України).

Юрчак Н. М. (Тернопіль) — Ідейно-політична робота комсомолу України серед молоді села (1971—1986 рр.).

Лебеденко О. М. (Ізмаїл) — Діяльність Компартії України по удосконаленню масово-політичної роботи на селі (1966—1985 рр.).

Лі Д. П. (Харків) — Партійне керівництво підвищенням ролі трудових колективів у комуністичному вихованні робітників промисловості (1966—1985 рр.).

Локаєнко А. Р. (Вінниця) — Діяльність

КПРС по дальшому вдосконаленню соціалістичного громадського побуту трудящих (1966—1985 рр.). (На матеріалах Компартії України).

Рисіч І. Л. (Дніпропетровськ) — Партія і розвиток соціалістичної демократії в умовах удосконалення соціалізму. (З досвіду Компартії України).

Снітчук М. О. (Київ) — Здійснення колективності в роботі партійних комітетів як органів політичного керівництва в сучасних умовах. (На матеріалах Компартії України).

Соломко Е. Т. (Тернопіль) — Діяльність Компартії України по підвищенню ролі Рад народних депутатів і громадських організацій в здійсненні Продовольчої програми СРСР.

Литвин В. М. (Київ) — Партійна турбота про підготовку кадрів суспільствознавців. (З досвіду роботи парторганізацій України. 1961—1985 рр.).

Громова Л. П. (Вінниця) — Критика буржуазних фальсифікацій історичного досвіду КПРС у будівництві соціалізму. (На матеріалах західнонімецької історіографії).

Вол Б. Д. (Львів) — Джерела по історіографії історії КПРС і методи їх наукового використання.

Малиновський М. О. (Харків) — Здійснення ленінської національної політики КПРС на Україні. 1977—1986 рр.: Історіографія проблеми.

Осташко О. І. (Харків) — Безсилля фальсифікаторів. (Критика перекручень французької буржуазної історіографії керівної ролі КПРС у соціалістичному суспільстві).

Щербина О. А. (Дніпропетровськ) — Військово-організаторська діяльність більшовиків на Україні в роки громадянської війни і іноземної воєнної інтервенції.

Колективна монографія кафедри історії КПРС і наукового комунізму (Дніпропетровськ) — Діяльність КПРС по підвищенню ролі громадських організацій в розвитку трудової активності робітничого класу в 70—80-ті роки. (З досвіду партійних організацій України).

Комплексна тема колективу кафедри марксизму-ленінізму (Львів) — Партійне керівництво розвитком художньої культури на сучасному етапі. (На матеріалах України).

Комплексна тема колективу кафедри історії КПРС (Чернівці) — Підвищення ролі первинних партійних організацій в умовах удосконалення соціалізму. (На матеріалах України).

СКАБА АНДРІЙ ДАНИЛОВИЧ

26 червня 1986 р. на 81-му році життя помер персональний пенсіонер союзного значення, академік АН УРСР, член КПРС з 1940 р. Андрій Данилович Скаба.

А. Д. Скаба народився 12 грудня 1905 р. у с. Хорішки Козельщинського району Полтавської області в сім'ї селянина-бідняка. З 1925 р. працював учителем, завідувачим сільською школою. Після закінчення у 1934 р. Харківського університету був на науково-педагогічній роботі. У 1942—1946 рр. служив у Радянській Армії. В післявоєнний період — директор Центрального державного архіву Жовтневої революції УРСР, редактор обласної газети. У 1951—1959 рр. працював секретарем Харківського обкому партії, міністром вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. З 1959 по 1968 рр. — секретар ЦК Компартії України. У 1968—1973 рр. — директор Інституту історії АН УРСР. А. Д. Скаба — відомий учений-історик. Під його

керівництвом підготовлено ряд фундаментальних праць з історії Української РСР. Обирався членом ЦК Компартії України і кандидатом у члени Політбюро ЦК Компартії України, депутатом Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР.

За заслуги перед Батьківщиною А. Д. Скаба нагороджений орденом Леніна, трьома орденами Трудового Червоного Прапора, орденами Дружби народів, «Знак Пошани», багатьма медалями.

Пам'ять про Андрія Даниловича Скабу назавжди збережеться в серцях тих, хто знав його і працював з ним.

Ю. Н. ЕЛЬЧЕНКО, В. А. ІВАШКО,
С. І. ГУРЕНКО, Б. Є. ПАТОН,
Ф. М. РУДИЧ, І. І. ЛУКІНОВ,
Б. М. БАБІЙ, Ю. Ю. КОНДУФОР,
І. М. КУЛИНИЧ.

Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС, 16 июня 1986 года.— М.: Политиздат, 1986.—63 с.

Декреты Советской власти: Т. 12. Декабрь 1920 г. — январь 1921 г.— М.: Политиздат, 1986.—428 с.

АЛЕКСЕЕВ А. Стокгольмская конференция.— М.: Наука, 1986.—87 с.

БЕРЕЗОВЧУК Н. Д., БОНДАРЕНКО Г. В. Пролетарская опора в деревне: К истории комитетов бедноты на Украине.— Киев: Вища шк. Головное изд-во, 1986.—116 с.

БОРИСОВ Ю. В. Шарль-Морис Талейран.— М.: Междунар. отношения, 1986.—319 с.

БРИЦКИЙ П. П. Помощь стран социализма в подготовке кадров для освободившихся государств.— Львов: Вища шк. Изд-во при Львов. ун-те, 1986.—179 с.

БРОМЛЕЙ Н. Я. Образ жизни в условиях совершенствования социализма: Опыт историко-сравнит. исследования.— М.: Наука, 1986.—224 с.

ГЕОРГИЕВА Н. Т. Революционное движение в России в конце XIX — начале XX в.— М.: Высш. шк., 1986.—192 с.

ГОРИНА Л. В. Марин-Дринов — историк и общественный деятель.— М.: Изд-во МГУ, 1986.—208 с.

XXVI съезд Коммунистической партии Канады, 5—8 апреля 1985 г.— М.: Политиздат, 1986.—135 с.

Етнографія Києва і Київщини: традиції й сучасність.— К.: Наук. думка, 1986.—271 с.

ЖОЛЬ К. К., МЕРЕЖИНСКАЯ Е. Ю. Наука. Религия. Общество.— Киев: Политиздат Украины, 1986.—159 с.

ЗАКАЛИН А. С. На классовых позициях: Исторический опыт КПСС в области идейно-политического воспитания и его современное значение.— М.: Мысль, 1986.—287 с.

ЗИНИН О. Б., КАЩЕНКО Т. Л. Социалистический образ жизни и идеологическая борьба.— М.: Наука, 1986.—236 с.

ИСАЕВ М. П., ЧЕРНЫШЕВ А. С. История советско-вьетнамских отношений, 1917—1985.— М.: Междунар. отношения, 1986.—304 с.

Исторический опыт укрепления единства КПСС.— М.: Мысль, 1986.—240 с.

История завода «Арсенал» им. В. И. Ленина.— Киев: Наук. думка, 1986.—559 с.

История Киева: В 3-х т. 4-х кн. Т. 3. Кн. 2. Киев социалистический.— Киев: Наук. думка, 1986.—440 с.

КИСЕЛЕВ А. М. Умельцы военной поры: [Изобретатели и рационализаторы].— М.: Воениздат, 1986.—160 с.

КНЯЗЕВ Г. Н., ПРОЦЕНКО И. С. Доблесть бессмертна: О подвиге защитников Аджи-мушка.— М.: Политиздат, 1986.—176 с.

МАНОВ Б. Г. ООН и содействие осуществлению соглашений о правах человека.— М.: Наука, 1986.—111 с.

МОДЕНОВ С. С. Возрождение японского милитаризма — угроза миру в Азии.— М.: Междунар. отношения, 1986.—93 с.

Первый штурм царизма, 1905—1907.— М.: Мысль, 1986.—352 с.

Продовольственная программа и комсомол.— М.: Мол. гвардия, 1986.—176 с.

Промышленность и рабочий класс Харьковщины, 1917 — июнь 1941: Сб. документов и материалов.— Харьков: Прапор, 1986.—224 с.

ПРЯДКО А. П. Политическое воспитание рабочего класса в годы Великой Отечественной войны.— Харьков: Вища шк. Изд-во при ХГУ, 1986.—166 с.

РУМЯНЦЕВА В. В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма.— Киев: Наук. думка, 1986.—127 с.

КАРГАЛОВ В., САХАРОВ А. Полководцы Древней Руси.— 2-е изд.— М.: Мол. гвардия, 1986.—575 с.

САНЦЕВИЧ А. В., КОМАРЕНКО Н. В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР, 1936—1986 гг.— Киев: Наук. думка, 1986.—208 с.

ТИТАРЕНКО Я. А. В. И. Ленин и защита Великого Октября: Выдающаяся роль В. И. Ленина в орг. борьбе трудящихся Украины против внеш. и внутр. контрреволюции (1918—1920 гг.).— Киев. Вища шк. Изд-во при КГУ, 1986.—168 с.

Украинская ССР в цифрах в 1985 году: Крат. стат. справочник.— Киев: Техника, 1986.—167 с.

ХОНГ ХА. Хо Ши Мин в Стране Советов.— М.: Политиздат, 1986.—208 с.

ХОРОШЕВ А. С. Политическая история русской канонизации [XI—XVI вв.]. — М.: Изд-во МГУ, 1986.—206 с.

ЮРЧУК В. И., КОЖУКАЛО И. П. Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины (1946—1950 гг.).— Киев: Политиздат Украины, 1986.—365 с.